

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტი

ო. სოსელია

**ნარკვევები ფეოდალური ხანის
დასავლეთ საქართველოს
სოციალურ-პოლიტიკური
ისტორიიდან**

(ს ა თ ა ვ ა ღ ო მ ბ ი)

II

ბაზოვცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

1981

9 (C 41)
63 . 3 (2 Γ)
9 (47 . 922)
ს 703

ავტორის კვლევის ობიექტია სათავადოები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოში. ნაშრომში წარმოდგენილია მ სათავადოს თანმიმდევრული კონკრეტული ისტორია. ნაჩვენებია სათავადოთა ისტორიული როლი იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდის სამთავროების საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ნაშრომს ბოლოს ერთვის სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების მოკლე დახასიათება და განხილულია ამ დამოკიდებულების ძირითადი ფორმები.

წ ი ნ ა ს ი ტ უ ვ ა ო ბ ა

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს 1973 წელს ამავე სათაურით გამოქვეყნებულ ჩვენი I წიგნის გაგრძელებას. მხედველობაში გვაქვს პრობლემური გაგრძელება: ეს II წიგნიც იმავე პრობლემას — სათავადოების ისტორიას ეძღვნება. ქრონოლოგიურად კი ორივე ნაშრომი ერთსა და იმავე პერიოდს — XVI-XVIII საუკუნეებსა და XIX ს. დამდეგს მოიცავს არსებითად.

ჩვენ სრულებით არ ვფიქრობთ, რომ ამით ამოიწურა დასავლეთ საქართველოს სათავადოების კვლევის საკითხი. აქ არაა წარმოდგენილი აფხაზეთისა და სვანეთის სამთავროთა სათავადოები. რომელნიც ლიხთ-იმერეთის სხვა კუთხის სათავადოებისაგან განსხვავებით გარკვეული თავისებურებით ხასიათდებიან. მაგრამ ეს ხარვეზიც მომავალში უთუოდ შეივსება...

ნაშრომში შესწავლილია დასავლეთ საქართველოს 8 სათავადოს კონკრეტული ისტორია. ისე როგორც I წიგნში, ამაშიც დადგენილია თითოეული მათგანის წარმოქმნა-განვითარებისა და დაშლის დრო და პირობები, ტერიტორია, საზღვრები, ადმინისტრაციული ცენტრი, სამმართველო აპარატის შემადგენლობა, ყმა გლეხთა და აზნაურთა რაოდენობა, მათი გვარები; გარკვეულია თავადური სახლის წევრთა შორის დამოკიდებულება და ამა თუ იმ სათავადოს დამოკიდებულება მეზობელ პოლიტიკურ ერთეულებთან; ნაჩვენებია სათავადოთა ისტორიული როლი ლიხთ-იმერეთის სამეფო-სამთავროების საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ნაშრომს ბოლოს დართული აქვს სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების მოკლე მიმოხილვა ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოში. დახასიათებულია ეს დამოკიდებულება და წარმოდგენილია მისი ძირითადი ფორმები.

სათავადოების ისტორიას როგორც I წიგნში, ისე აქაც განვიხილავთ მათი ჩამოყალიბებისა და გაუქმების ფარგლებში. მაგრამ სურათის სისრულისათვის ხშირად აღრინდელი და ნაგვიანევი ხანის ფაქტებსაც მივმართავთ.

ეს ნაშრომიც ეყრდნობა პირველწყაროებს — დოკუმენტურ მასალებს, თავადთა საგვარეულო საბუთებს, რომელთა უმრავლესობა ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელია და ჩვენ მიერაა გამოვლენილი საქართველოს სხვადასხვა არქივში დაცული ფონდებიდან. ნაშრომში გამოყენებულია აგრეთვე ნარატული წყაროები და ადგილებზე პერიოდული მოგზაურობისას ჩვენ მიერვე შეგროვილ-ჩაწერილი ზეპირი და საველე-გეოგრაფიული მასალები.

უნდა ითქვას, რომ მასალათა არათანაბარი რაოდენობისა და შინაარსობრივი ღირსების გამო ამ წიგნშიც ყველა თავადური გვარის ისტორია თანაბარი სისრულით არ არის მოცემული, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, თითოეული სათავადოს ჩამოყალიბება-განვითარება-დაქვეითებისა და დაშლის უწყვეტი ისტორია მაინც აქაც არის წარმოდგენილი.

განხილულ სათავადოებს გარდა, აღებულ პოლიტიკურ ერთეულებში (იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდიშის სამთავროებში) არსებობდნენ აგრეთვე სხვა წვრილი სათავადოებიც: ჭაფარიძეთა, ინასარიძეთა¹, გუგუნავათა, ქორთუათა (ქორთოძეთა), აფაქიათა (აფაქიძეთა), დგებიათა (დგებუაძეთა) და სხვ. მაგრამ ამ თავადურ საგვარეულოთა შესახებ მასალები მეტად მცირედ ან თითქმის სულ არაა შემონახული და მათზე გაბმით მსჯელობა არ ხერხდება.

ყოველ შემთხვევაში, დღეისათვის შესწავლილი დასავლეთ საქართველოს 23 მეტ-ნაკლებად მსხვილი სათავადო (15—I წიგნში, 8—II-ში) ამ ქვეყნის ძირითადი სათავადოების კონკრეტულ ისტორიის ერთგვარ მთლიან სურათს, ვგონებთ, მაინც ჰქმნის.

რაც შეეხება სათავადოთა წარმოქმნის წინამძღვარი მოვლენების ახსნას, სათავადოთა შინაგანი ორგანიზაციის ზოგად დახასიათებას. მათი დაშლის მიზეზების განხილვას და სხვ., ეს საკითხებიც მონოგრაფიულად დამუშავებულია და ამის შესახებ გამოკვლევა კარგა ხანია გამოქვეყნდა (იხ. ო. ს. ო. ს. ე. ლ. ი. ა. ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან (სათავადოების სისტემა). თბილისი, 1966). სათავადოს ზოგადი არსი კი მოკლედ ჩვენი „ნარკვევების“ I წიგნის შესავალშია განხილული.

¹ ინასარიძეთა თავადური საგვარეულოს ერთი აღრინდელი (XVII ს. 70-იანი წლების) წარმომადგენლის წარმომავლობა-მოღვაწეობა საფუძვლიანადაა განხილული და „საინასარიძოს“ შესახებ საინტერესო დაკვირვებებია მოცემული მიხეილ ალაიძის მიერ. იხ. მისი, ცხოვრება გიორგი ინასარიძისა. ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიკური ინსტიტუტის შრომები, ტ. IX, გვ. 121—128; მისივე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვაობა. თბილისი, 1951, გვ. 16—18, 131—136.

როგორც ჩვენი „ნარკვევების“ ორივე წიგნში განხილულ კონკრეტულ-ისტორიული ფაქტებიდან ჩანს, მიუხედავად იმისა, რომ მეფესა და თავადებს შორის განუწყვეტელი ბრძოლაა, რომ სათავადოები დამოუკიდებლობა-ხელმწიფობისაკენ მიისწრაფვიან და ზოგჯერ მეტ-ნაკლებად მიზანსაც აღწევენ, მაინც შესაძლებელი ხდება მეფესთან თუ მთავართან მათი თანაცხოვრება-თანამშრომლობა. ამის მიზეზი ფეოდალური საზოგადოების ბუნებაშია.

თუ ფეოდალი, ერთი მხრივ, დამოუკიდებლობისათვის იბრძვის, მეფის ხელისუფლების მიმართ დეცენტრალიზატორად გამოდის (ფ. ენგელსი) და ამ ნიადაგზე მისი ინტერესები მეფის თუ მთავრის ინტერესს ეჯახება, მეორე მხრივ, იგი ხშირად ზურგს უმაგრებს მათ და, ამრიგად, მათ ხელისუფლებას ამტკიცებს. ამას უქარნახებს მდგომარეობა — ფეოდალთა შორის განუწყვეტლივ შუღლი და მტრობაა, არაიშვიათად ნამდვილი ომიც წარმოებს. ფეოდალი იძულებული ხდება ხშირად მეფეს თუ მთავარს მიმართოს: მათი დახმარებით მტრისაგან თავი დაიკვას ან მტერი დაძმორჩილოს: მეფე აუ თთავარი სჭირდება თავადს გარეშე მტრისაგან დამცველადაც. ასე იყო ეს ყველგან...

თუ თავადისა და სათავადოსათვის საჭირო იყო მეფე თუ მთავარი, უკანასკნელთათვისაც საჭიროა გარკვეულ დრომდე თავადი და სათავადო. სათავადოსაგან მეფე თუ მთავარი მატერიალურ სახსარს ლეზულობს; მათი სამოხელეო აპარატი და ამაღა უმთავრესად თავადებისაგან შედგება. საგარეო გართულების — ომის შემთხვევაში სამხედრო ძალას მათ სათავადო აწვდის; ერთ სათავადოს მეფე თუ მთავარი მეორე სათავადოს მოსათვინიერებლად იყენებს. სათავადო ის ძირითადი ორგანიზმია, რომლის საშუალებით ხორციელდება სამეფოში თუ სამთავროში მართვა-გამგეობა, ე. ი. გაბატონებული კლასის მიერ ყმა გლეხობის ექსპლოატაციის უზრუნველყოფა, რაც, უთუოდ, მეფის ინტერესსაც შეეფერება.

ლიხთ-იმერეთის სათავადოების ისტორიამ ნათლად გამოავლინა ქართულ სინამდვილეშიც სიუზერენულ-ვასალურ ურთიერთ დამოკიდებულებაში საუკუნეთა მანძილზე მოქმედი ის ორი ძირითადი ფაქტორი, რომელსაც ფ. ენგელსი შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში ასახელებს: ვასალთა „მოზიდულობის ცვალებადი ძალა“ სამეფო ცენტრისაკენ, რომელსაც „ერთადერთს“ შეეძლო ვასალთა დაცვა გარეშე მტრისა და ერთიმეორისაგან და საწინააღმდეგო ძალა — „ცენტრისაგან... განმზიდველი ძალა“. რომელიც გამომდინარეობდა დამოუკიდებლობისაკენ ვასალთა მისწრაფები-

საგან². ამ ორი ძალის ჭიდილის საილუსტრაციო ფაქტები ჩვენა
„ნარკვევების“ I-სა და წინამდებარე II წიგნში უხვადაა მოცემული.
ასე რომ, ქართული სათავეად, როგორც სოციალურ-პოლიტიკური
ინსტიტუტის თვალსაზრისით, ისე სიუზერენულ-ვასალური დამო-
კიდებულების მხრივაც, დასავლეთ ევროპის ქვეყნების სენიორიე-
ბის ანალოგიურია. ♣

² ფ. ენგელსი. ფეოდალიზმის დაშლისა და ეროვნულ სახელმწიფოთა
წარმოშობის შესახებ. იხ. გლეხთა ომი გერმანიაში. თბილისი, 1956, გვ. 189—190.

იმერეთის სამეფო

თ ა ვ ი

ჩიჯავაძეთა სათავალო

ჩიჯავაძეთა გვარი მეგრული წარმოშობისა უნდა იყოს. იგი ჩიჩუათა საგვარეულოს ერთ-ერთ შტოს უნდა წარმოადგენდეს¹. ჩიჩუას გაჩიჯავაძება, ალბათ, მისი საცხოვრისი ადგილის გადანაცვლებასთანაა დაკავშირებული. ჩიჩუას ქართული გაფორმება უნდა იყოს ჩიჯავაძე². ამ მხრივ საინტერესოა, რომ გრიგოლ კათალიკოსის 1733 წლის გუჯარში ჩიჩუას გვარი ჩიჯავაძედ არის დასახელებული³. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ სამეგრელოში ჭანისწყლისა და ხობისწყლის ქვემო წელზე დღესაც არის სოფელი, რომელსაც „საჩიჯაო“

1 თ. ჟორდანიას ჩიჯავაძეს გაბელისძეთა გვარისად თვლის (იხ. მისი ჭრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, წ. II, ტფილისი, 1897 (ქვემოთ: ქრონიკები), გვ. 214—215). მაგრამ ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „თითქოს ცხადი უნდა იყოს ამ ორი გვარის სხვადასხვაობა“ (იხ. მისი ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით). მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. I, 1937, გვ. 65, შენიშვნა 3). ჩვენც ეს სწორედ ასე გვეჩვენება.

დ. გვრიტიშვილი კიდევ შეეპყვებულა ორბოძლელთა და საზუერელ-ჩიჯავაძეთა ერთი გვარის შვილობაში: „ხომ არ არიან ისინი ერთი სახლის შვილებიო?“. (იხ. მისი ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, სახელგამი, 1955, გვ. 126). მაგრამ ამის დამადასტურებელი ცნობები არ მოიპოვება.

2 უნდა აღინიშნოს, რომ XIII ს. მეორე ნახევრის (პ. ინგოროყვას დათარიღებით) „მატიანე სუანეთისა კრებისაში“ მოხსენიებულია „ჩიჩია“, „ჩიჯაძე“ (იხ. პ. ინგოროყვა. სუანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვ. II, თბილისი, 1941, გვ. 137, 156), მაგრამ მათ ჩიჯავაძესთან რაიმე კავშირი არ უნდა ჰქონდეთ.

3 ს. კაკაბაძე. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. I, ტფილისი, 1922, გვ. 143. შტრ. იქვე, გვ. 91. ჩიჩუას ჩიჯავაძედ გაფორმებასთან უნდა გვქონდეს საქმე აგრეთვე ლევან II დადიანის დის მარიამის XVII ს. პირველი ნახევრის მშობის წიგნში, რომელშიც ნათქვამია: გაგაყოლეთ „ქარის მწირველად თავადის შვილი ჩიჯავაძე სერაპიონ, მისის მსახურითაო“ (იხ. მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვის (მზითვის წიგნები),

ჰქვია¹. ეს ის სოფელია, რომელიც ფეოდალურ ეპოქაში თავად ჩიჩუების მფლობელობაში იყო და რომელსაც აგრეთვე „საჩიხოს“ ან „საჩიხოს“ ეძახდნენ². ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩიჩავაძე ზოგ წყაროში „ჩიჩავაძედაა“ წოდებული³. კერძოდ, ქართველ თავადაზნაურთა გვარების „აღწერაში“ იგი ზოგჯერ „ჩიჩავაძედ“, ზოგჯერ კი „ჩიჩავაძედ“ არის ფიქსირებული⁴. სხვა წყაროებში კიდევ ეს გვარი „ჩიჩავაძედაც“ იწოდება⁵.

როდეს მოხდა ჩიჩუათა გვარის წევრების ერთმანეთისაგან გამოყოფა და მათი ერთი ნაწილის ოდიშიდან საქართველოს სხვა კუთხეში განსახლება, ძნელი სათქმელია. უნდა ვიფიქროთ, ეს მოხდა იმ დროს, როცა „დასავლეთიდან წამოსულმა ფეოდალურმა ექსპანსიამ აღმ. საქართველო სხვადასხვა დროინდელი, მეტ-ნაკლები სიმაღლის და განსხვავებული ხასიათის, ტალღებით დაფარა“⁶. ეს „ექსპანსია“, როგორც ს. ჯანაშიამ გაარკვია, დაიწყო აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნის პერიოდიდან (VIII—IX სს. მიჯნა) და აღნიშნულ

ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა. შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მზია იაშვილმა, თბილისი, 1974, გვ. 9). ლევან დადიანი თავის დას მზითვეში იმერელი „თავადის შვილს ჩიჩავაძეს“ ვერ გააყოლებდა უბრალოდ იმის გამო, რომ იგი მისი ყმა არ იყო. ცხადია, აქ დადიანს ყმა „თავადის შვილი“ ჩიჩუა ჩიჩავაძედ არის ჩაწერილი.

¹ ხობის რაიონში.

² იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები). I. თბილისი, 1973, გვ. 299, შენიშვნა 3 (ქვემოთ მოკლედ: ნარკვევები...).

³ იხ. ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილას სახელობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, საბუთი № 310 (ქვემოთ: ქუთ. მუზ. საბ.); Д. М. Бакрадзе. Археологическое путешествие по Грузии и Аджаре. СПб, 1878, с. 192 (ქვემოთ: АПГА).

⁴ იხ. იოანე ბატონიშვილი. შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა..., ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი S № 3729, გვ. 100 რ, 101 ვ (გამოქვეყნებულია 1884 წ. „ივერიის“ დამატებაში, №№ 4, 5-6, 7-8, 9-10, 11-12).

აღსანიშნავია, რომ ამავე წყაროში იხსენიება აგრეთვე „ეჩივაძე“, რომელიც ასე იწოდა „ეჩივაის ადგილია გამო“. ეს ადგილი კი არის თურმე „გურიის კერძო“ (იხ. იქვე, გვ. 111 ვ.). მაგრამ გვარსახელი „ეჩივაძე“ ჩიჩავაძეს არ გულისხმობს.

⁵ ს. კაკაბაძე. სასისხლო სიგელების შესახებ. საისტორიო მოამბე, II. 1924, გვ. 25; ნ. ბერძენიშვილი. ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით). მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. I. 1937, გვ. 50, 51.

⁶ ს. ჯანაშია. ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის. შრომები. II. თბილისი, 1952, გვ. 477.

ექსპანსიას უკავშირდება „საზუგდილის აზნაურების, ჩიჯავაძეების, დასმა თანამედროვე ქართლის ზემო ნაწილში“, სადაც „ეს დიდი აზნაურები ...უკვე მე-10 ს. პირველ ნახევარში ჩანან“¹⁰. ს. ჯანაშვიას ეს მოსაზრება საეხსებო მართებული ჩანს.

აღნიშნულ პერიოდში ამ აზნაურებს შემდეგ ვითარებაში ვხვდებით: გიორგი აფხაზთა მეფეს აუჯანყდა საკუთარი შვილი ქართლის ერისთავი კონსტანტინე. მას მეფობის მიტაცება უნდა. მის მხარეზე „ტბელნი და სხუანი მრავალნი აზნაურნი“¹¹. იწყება ბრძოლა მამასა და შვილს შორის. მაგრამ უფლისციხეში გამაგრებულ ერისთავს მეფე „ვერა რას აენებდეს“. ამ კრიტიკულ მომენტში მეფე უკავშირდება „საზუგდილს“ აზნაურებს: „აბირნა აზნაურნი საზუგდილნი“, ე. ი. მიიმხრო ისინი და მათი „ზაკველობის“ წყალობით ბოლოს „შეიპყრეს და მოგვარეს“ მეფეს უფლისწული¹².

ამ ცნობას ეყრდნობა ს. ჯანაშია, როცა იგი X ს. შუა წლებში ჩიჯავაძეებს ზემო ქართლში დამკვიდრებულად მიიჩნევს. მართალია, აღნიშნულ ცნობაში გვარსახელი ჩიჯავაძე არ იხსენიება, მაგრამ ს. ჯანაშია, ისე როგორც ნ. ბერძენიშვილი, სიტყვა „საზუგდილში“ გეოგრაფიულ სახელს ხედავს¹³. მისგან ნაწარმოებ „საზუგდილს“ სადაურობის აღმნიშვნელად თელის, ხოლო ზემოდასახელებულ „საზუგდილს“ აზნაურებს — ჩიჯავაძეთა გვარისად¹⁴. სხვა მოსაზრებასთან ერთად მკვლევარს ასეთი დასკვნისკენ მოუწოდებს ისიც, რომ ჩიჯავაძეების ფეოდალურ გვარში საზუგდილი ერთ-ერთი საგვარეულო სახელია¹⁵.

სიტყვა „საზუგდილს“ გეოგრაფიული მნიშვნელობა და ერთდროს ჩიჯავაძეთა გვარის იქ ბნადრობა, დღეს ქართულ ისტორი-

¹⁰ იხ. იქვე, გვ. 478.

¹¹ იხ. მატიაწე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბილისი, 1955, გვ. 267.

¹² იქვე.

¹³ „საზუგდილს“ ძველად საბაჟო დაწესებულებას ეწოდებოდა (იხ. ი. ვ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. I. ქუთაისი, 1919, გვ. 32). ამ დაწესებულების სახელისაგან წარმოსდგა შემდეგ გეოგრაფიული სახელი „საზუგდილს“ (იხ. ნ. ბერძენიშვილი. ერთი უძველესი საბაჟო ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. I. თბილისი, 1964, გვ. 189).

¹⁴ იხ. ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ. გვ. 478; ნ. ბერძენიშვილი. ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში..., მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. I. 1937, გვ. 67, შენიშვნა 3.

¹⁵ ნ. ბერძენიშვილი. ერთი უძველესი საბაჟო ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. I. გვ. 191.

ოგრაფიაში უცილობლად არის მიღებული¹⁶. თუ ს. ჯანაშია ჩიჯავაძეების საზუერეს ალის მიდამოებში ეძებდა¹⁷, ნ. ბერძენიშვილმა მიწის ადგილი „გალმა მხარში“, ანუ შემდეგი დროის „სიაციციანოში“, ძამის ციხის არეში განსაზღვრა¹⁸. ნ. ბერძენიშვილის ამ განსაზღვრამ შემდგომ დაზუსტება ჰპოვა დ. გვრიტიშვილის გამოკვლევაში. სადაც ჩიჯავაძეების საზუერე და „საზუერის ღეთის მშობელი“ ძამის ზეობაში, კეხიჯვრის სამხრეთით და ორბოძლის მთის ჩრდილო-დასავლეთით არის შიითიებული¹⁹.

უეჭველია, რომ XV ს. დამდეგშიც „გალმა მხარის“ გარკვეული ნაწილი ჩიჯავაძეებს უჭირავთ. კახაბერ ამირეჯიბის შვილი საზუერელ ჩიჯავაძე ამ დროს აქ ხვედუერეთს ფლობს²⁰. ხოლო აღნიშნული საუკუნის „40—50-იან წლებში ჩიჯავასძენი „გალმა მხარს“. საერთოდ, და ატენის მოურაობას, კერძოდ, ეცილებიან ამ მხარეში ახლად ფეხმოკიდებულ ციციშვილებს“²¹.

ამგვარად, აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნის პერიოდში, თუ უფრო გვიან, დასავლეთ საქართველოდან ზემო ქართლს გადმოსული და „გალმა მხარში“ დამკვიდრებული ჩიჯავაძეები რჩებიან აქ XV ს. შუა წლებამდე, სანამ ტაოდან მოსული ციციშვილები არ დაისაკუთრებენ „გალმა მხარს“ და არ გამოაძეებენ მათ იქედან.

ქართლში ამირეჯიბად და ატენის მოურავად დაწინაურებული ჩიჯავაძეები ასე კარგავენ აქ თავიანთ ადგილ-მამულსა და სახელოებს.

16 იქვე, გვ. 189; ნ. ბერძენიშვილი. ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში..., მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. I. 1937, გვ. 67, შენიშვნა 3; დ. გვრიტიშვილი. ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან. გვ. 126.

17 „თანამედროვე ქართლის ზემო ნაწილში, იმერეთ-ამერეთის ყველაზე სამხრეთით მდებარე გზაზე“. იხ. ს. ჯანაშია. დასახ. ნაშრ., გვ. 478. იხ. აგრეთვე ნ. ბერძენიშვილი. ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. I. გვ. 191.

18 ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 189—193.

19 დ. გვრიტიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 126.

20 იხ. ქრონიკები. II. გვ. 213; ნ. ბერძენიშვილი. ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში. საქართველოს ისტორიის საკითხები. I. გვ. 191; მისივე, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. I. 1937, გვ. 66, შენიშვნა 3; დ. გვრიტიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 126.

21 ნ. ბერძენიშვილი. ერთი უძველესი საბაჟოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში. საქართველოს ისტორიის საკითხები. I. გვ. 191—192.

აღნიშნულ საუკუნის შუა წლებში ეს უკვე მომხდარი ფაქტია, „წყალს იჭით“ („გალმა მხარი“) ჩიჯავაძეებს აღარ ეკუთვნით²².

ეს ის დროა, როცა იმერეთის სამეფო ყალიბდება. მიმდინარეობს ბრძოლა ლიხთ-იმერეთისა და ამერეთის მეფეებს შორის. ქართლში შევიწროებული ჩიჯავაძეები, საფიქრებელია, ამ ბრძოლაში იმერთა მეფეს მიემხრნენ და ასეთ ვითარებაში გადმოვიდნენ იმერეთში.

ამ მხრივ საყურადღებოა ერთი ფაქტი: იმერთა მეფე ზაგრატი II (1462-1478 წწ. ვახუშტის ქრონოლოგიით) „ქართლს ჩამოვიდა და ციციშვილსა ლაშქარი გაუძახა“²³. რატომ აირჩია მან დასალაშქრად მაინცდამაინც საციციანო? იმიტომ ხომ არა, რომ მის ლაშქარში იყვნენ ციციშვილებისაგან დევნილი ჩიჯავაძეები, რომელნიც იქეთკენ მოუწოდებდნენ მეფეს!

უდავოა, რომ „გალმა მხარიდან“ წამოსული ჩიჯავაძეები იმერეთში დამკვიდრდნენ. შეიძლება აქ დამკვიდრებულ ჩიჯავაძეთა მამამთავარი როსტომ ჩიჯავაძე იყო, რომელსაც ალექსანდრე მეფე თავის „კარის ვაზირთა“ შორის მოწმედ იხსენიებს 1413-1444 წლებში შედგენილ თოფურიძეთა სასისხლო სიგელში²⁴, ან კიდევ — „ჩიუაეასძე კახაბერი“, რომელიც მღვიმის მონასტრის კარის ჩარჩოს წარწერაში გვხვდება²⁵.

22 იქვე, გვ. 192; ნ. ბერძენიშვილი. ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. I. 1937, გვ. 66—67, შენიშვნა 3; დ. გერტიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 127.

23 ნ. ბერძენიშვილი. ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში..., მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. I. 1937, გვ. 51.

24 საქართველოს სიძველენი. ტ. II. ე. თაყაიშვილის რედ., ტფილისი, 1909, საბ. № 28, გვ. 37.

თ. ქორდანიას თოფურიძეთა სასისხლო სიგელს 1426—1430 წლებით ათარილებს (იხ. ქრონიკები, II, გვ. 232—233), ს. კაკაბაძე კი — 1490 წლით (იხ. მისი კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ. თფილისი, 1920, გვ. 76; მისივე, სასისხლო სიგელების შესახებ. საისტორიო მოამბე. II. 1924, გვ. 65). ჩვენ ე. თაყაიშვილის დათარილება უფრო სწორად გვეჩვენება (იხ. და შტრ. მისი, ნიმუშები სამეგრელოს სიგელ-გუჯრებისა, „ივერია“, 1891, № 213; საქართველოს სიძველენი. II. საბ. № 28-ის ლეგენდა).

25 ამ წარწერაში ვკითხულობთ: „ჩიუაეასძესა კახაბერსა გაუმარჯოს ღმერთმა, ამინ“. იხ. Г. Церетели. Археологическая прогулка по квирильскому ущелью. Материалы по археологии Кавказа, вып. VII. Под ред. Уваровой, М., 1898, с. 93.

აღსანიშნავია, რომ გ. წერეთელი ზემოხსენებულ კახაბერს რაჭის ერისთავად თვლის და მის ზეობას XV ს. პირველ ნახევარს მიაკუთვნებს (იხ. იქვე, გვ. 93—94). მაგრამ ამ წარწერიდან სრულებით არ ჩანს, რომ კახაბერი რაჭის ერისთავი იყო.

ამიერადან ჩიჯავაძეები ხშირად ჩანან იმერეთში: 1488 წ. ვხედავთ საზვერელ და ვამიყ ჩიჯავაძეებს²⁶. ამავე ხანში (1486-1488 წწ.) ვხვდებით აგრეთვე გიორგი ჩიჯავაძეს²⁷. 1565-1587 წლებში კი გიორგი იმერთა მეფის მიერ კლდიაშვილებისათვის ბოძებულ წყალობის წიგნში ჩიჯავაძე „იმერელთ დარბაისელთა“ შორის არის დასახელებული²⁸: ე. ი. იმერეთში ფეხმოციდებული წარჩინებული თავადია. სწორედ ასე იცნობს გვიან ხანაში ჩიჯავაძეს ვახუშტი ბატონიშვილიც²⁹.

ჩიჯავაძეთა სათავადოს ჩამოყალიბება XV—XVI საუკუნეთა მიჯნაზეა სავარაუდებელი. ყოველ შემთხვევაში, XV საუკუნის მიწურულს მთელი „საჩინო“ (ახლანდელი ვანის რაიონი) ჩიჯავაძეების ხელშია³⁰.

ჩიჯავაძეების სათავადოში, მთლიანად თუ ნაწილობრივ, შემდეგი სოფლები შედიოდა: 1. დაფნარი, 2. დაბლა-გომი, 3. გომი (მუხალრუა||მუხაყრუა), 4. მთისძირი, 5. შუამთა, 6. სებეკა, 7. ციხესულორი, 8. ვანი, 9. სალხინო, 10. ტობანიერი, 11. დიხაშხო (ნაწილობრივ), 12. საპრასია, 13. ისრითი, 14. დვალიშვილები (ნაწილობრივ), 15. ზენობანი, 16. ციხისუბანი (ნაწილობრივ)³¹, 17. გალი-

²⁶ ს. კაკაბაძე. სასისხლო სიკვლების შესახებ. საისტორიო მოამბე. II. 1924, გვ. 25.

²⁷ იქვე, გვ. 21.

²⁸ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდიშის სამთავროებისა (1466—1770 წწ.). წ. I. ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა და საძიებლები დაურთო შ. ბურჯანაძემ, თბილისი, 1958, საბ. № 3, გვ. 18 (ქვემოთ: ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... გამომცემლის დაუსახელებლად). გამომცემლისეული თარიღი შესწორებულია ჩვენ მიერ.

²⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბილისი, 1973, გვ. 36 (ქვემოთ: ვახუშტი, აღწერა...). ჩიჯავაძე აქ ვაკის მხარის წარჩინებულ თავადურ გვარებს შორის არის მოხსენიებული.

³⁰ იხ. იქვე, გვ. 821.

აღსანიშნავია, რომ ჩიჯავაძეებზე ადრე ამ კუთხეს თურმე ქვაბულიძეები ფლობდნენ (იხ. ნ. ბერძენიშვილი. ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში..., მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. I. 1937, გვ. 65, შენიშვნა 3; მისივე, საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VIII. 1975, გვ. 651). მათვე ეკირათ ძველად საჯავახოც (იხ. Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 229; ო. სოსელია. ნარკვევები..., I, გვ. 278).

³¹ დიხაშხოს, დვალიშვილებისა და ციხისუბნის ნაწილი თავად ლორთქიფანიძეებს ეკუთვნოდათ (ქუთ. მუზ. საბ. № 317; ფილიმონ ივანეს ძე ნადირაძისა (სოფ. ციხესულორის მკვიდრი, დაბადებული 1879 წ.) და იაკობ კოსტანტინეს ძე

დი, 18. ბზვანი (ნაწილობრივ), 19. ინაშაური (ნაწილობრივ)³², 20. ყუმური (საპაიჭაო), 21. საყულია (ნაწილობრივ)³³, 22. ონჯოხეთი³⁴.

ჩიჯავაძეთა სათავადოს საზღვარი დასავლეთით საჯავახომდე აღწევდა, აღმოსავლეთით — ქორისწყლამდე³⁵, ჩრდილოეთით — მდინარე რიონამდე და სამხრეთით — ახალციხემდე. უკანასკნელისაგან საჩიჯავაძეოს ჰყოფდა საძოვარი მთები: ლამაზ-მთა, საბულრაო და სხვ.

XVIII ს. მეორე ნახევარში ზემოდასახელებული სოფლებიდან ჩიჯავაძეებს ჩამოერთვათ ოთხი: გომი ანუ მუხალრუა, დაბლა-გომი, დაფნარი და ტობანიერი. ეს სოფლები სოლომონ II-მ გელათის მონასტერს შესწირა³⁶.

შეწირული სოფლები მეფის განკარგულებით ჩიჯავაძეთა და სხვათა სამფლობელოთგან გამიჯნულ ოქნა წარწერიანი სამანი ქვებით³⁷, რომელთაგან რამდენიმე დღემდე შემორჩენილია და რომლებზედაც ვკითხულობთ: „მეფემან სოლომონ გაენათს შეგწირე“³⁸.

მესხის (იმავე სოფლის მკვიდრი, დაბადებული იმავე წელს) ცნობები. ჩივიწერეთ აღნიშნულ სოფელში 1959 წ. აგვისტოს).

32 ბზვანისა და ინაშაურის ნაწილი იმერეთის ერისთავების იყო (ფილიმონ ნადირაძისა და იაკობა მესხის ცნობები). გიულდენშტედტი ამ სოფლებს რაქის ერისთავებისად აახელებს (იხ. მისი მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბილისი, 1962, გვ. 305). სწორედ მათგან მომდინარეობდნენ იმერეთის ერისთავები (იხ. ო. სოსელია, ნარკვევები..., I. გვ. 89). იმერეთში გიულდენშტედტის ყოფნის დროს (1772 წ.) ჩიჯავაძეებს მათი ადგილმამული საერთოდ ჩამორთმეული ჰქონდათ, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

33 ნაწილს თავადი ნიქარაძეები ფლობდნენ (იაგორ მესხის ცნობა).

აღსანიშნავია, რომ „საყულია, რაც რომ ჩიჯავაძეს... წყალობით მიცემული ჰქონდა“, სოლომონ I-მა 1770 წელს ქაიხოსრო აბულაძეს უბოძა (იხ. ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. გვ. 173, № 6. იხ. იქვე აგრეთვე, გვ. 199, № 39).

34 ქუთ. მუხ. საბ. №№ 10, 59, 312, 326; ვახუშტი. აღწერა..., გვ. 821; ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 173, № 6; ფილიმონ ნადირაძისა და იაკობ მესხის ცნობები.

35 ქორის-წყალს ხშირად კორის-წყალსაც ეძახიან (იაგორ მესხის ცნობა).

36 ქუთ. მუხ. საბ. №№ 910, 1492; ფილიმონ ნადირაძის ცნობა.

37 იხ. ქუთ. მუხ. საბ. № 1492.

38 ერთი ასეთი ქვა (მეტრ-მეტრ-ნახევარამდე სიმაღლით) დასობილია სოფ. ტობანიერში. „მოსაყართან“ (გზაჯვარედინთან), გიორგი მინაშვილის ეზოსთან; მეორე — აგრეთვე ტობანიერში, ჭოგლიძის ეზოში, „მოსაყარიდან“ ჩრდილოეთით ერთი კილომეტრის სიშორეზე.

ამიერიდან: საჩივადქოს დასავლეთის საზღვრად სოფ. გომი (მუხალრუა) და კაპტონის ლელე დაწესდა“³⁹.

ზემოჩამოთვლილ სოფლებს გარდა, ჩიჯავაძეები ადგილ-მამულს ფლობდნენ ჭყვიშს, მულრუნეთს, მაჭარეულს, ამაღლებას⁴⁰, ბელოლნარსა და ზამთაროულში⁴¹.

ვრცელი მიწა-წყლის მქონე ჩიჯავაძეები მისი უფრო მეტი გაფართოებისაკენ მიილტვოდნენ: მეზობელ ერისთავებს (იმერეთისა) ავიწროებდნენ, „სამანსა და ჭადარს შუა“ ადგილსა და „მთა-შიდ“ პარტახებს ეცილებოდნენ. ამ ნიადაგზე მათ შორის დავა იყო⁴².

ჩიჯავაძეების რეზიდენცია სებეკაში იყო. აქ იჯდა სათავადოს უფროსი⁴³. აქ ჰქონდა მას სასახლე, ციხე-სიმაგრე და კარის ეკლესია⁴⁴. სასახლე აგებული იყო მაღალ გორაზე⁴⁵, მდ. სულორ-რიონის შესართავთან ახლოს და გადაყურებდა ამ მდინარეთა ხეობას.

ჩიჯავაძეთა სახლიკაცები განლაგებული იყვნენ ვანს, ჭინჭველაურს („ბზვანის თაგზე“), ისრითსა და ამაღლებაში⁴⁶.

სებეკას ციხის გარდა, ჩიჯავაძეები ფლობდნენ აგრეთვე ციხე-სულორის, ქვედა ვანისა და საპაიჭოს (ყუმურის) ციხე-სიმაგრეებს⁴⁷.

ამ სამან ქვებზე მიგვიითთა და მათი წარწერის ამოკითხვაში დახმარება გაგიწია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა, ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის დირექტორმა მ. ნიკოლეიშვილმა, რასაც მაღლობით აღვნიშნავთ. ასეთი წარწერიანი ზოგი სამანი ქვა დაცულია ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში.

39 იხ. ქუთ. მუზ. საბ. № 1492.

40 ეს სოფელი უმეტესად იმერეთის ერისთავებს ეკუთვნოდათ (იავორ მესხის ცნობა).

41 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 46, 53, 226, 283, 419; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. II. ტფილისი, 1921, გვ. 168—169 (ქვემოთ: დას. საქ. საეკლ. საბ. გამოშვების დაუსახელებლად); ფილიმონ ნადირაძისა და იავორ მესხის ცნობები.

42 იხ. ქუთ. მუზ. საბ. №№ 623, 2019.

43 ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა. გვ. 821.

44 ამ ეკლესიის ნანგრევები ახლაც დარჩენილია.

45 იქ, სადაც ახლა საგრენაეო ქარხანაა.

46 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 10, 59; ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის საბუთი № 59; მარიამ (მაშიკო) ბეგლარის ასულ ახვლედიან-ჩიჯავაძის (რაფიელ ჩიჯავაძის ქვრივი, ქვედა ვანის მცხოვრები, დაბადებული 1885 წ.) ცნობა. ჩაენწერეთ იქვე, 1959 წ. აგვისტოს.

47 П. Г н и л о с а р о в. О царе Соломоне II и бывшем при нем управлении. Кавказский календарь, на 1859 г., с. 437; ფილიმონ ნადირაძისა და იავორ მესხის ცნობები.

საგვარეულო სასაფლაო ჰქონდათ მათ ვანის ეკლესიაში, რომელიც მთავარანგელოზ მიქელის სახელზე იყო აშენებული. ეს ძველი ეკლესია, რომელიც საჩინოში ჩიჯავაძეების დამკვიდრებამდე იყო აგებული, ამ საგვარეულომ თავის სამარხად გაისაკუთრა. ჩიჯავაძეებმა მას ჩრდილოეთით ეკვდერი მიაშენეს, სადაც „ყოფილა დახატული მაშენებელი ეკვდრისა და სხვა პირნიც ჩიჯავაძეების გვარისა, მაგრამ მათი წარწერები აღარ ჩანან“⁴⁸. ეს ეკვდერი იყო ჩიჯავაძეების საძვალე.

ჩიჯავაძეები ერმრავალი ფეოდალები იყვნენ. XVIII ს. მეორე ნახევრის ერთი ცნობით, საჩინოს მხარეში, რომელიც ჩიჯავაძეებს ეკუთვნოდათ, 1000 კომლი ითვლებოდა⁴⁹. აქედან თუნდაც 200-300 კომლი მეფის, ეკლესიისა და სხვა მფლობელთა ყმებად რომ მივიჩნიოთ, ჩიჯავაძეების ყმათა რიცხვი მაინც საკმაოდ დიდი — 700-800 კომლი რჩება.

ჩიჯავაძეთა ყმა-გლეხები იყვნენ: ნიკოლეიშვილები, ტყემელაშვილები, ხუხუშვილები; მყავანაძეები, ნიკოლაძეები, აბრამიძეები, ჭულაყიძეები, მხეიძეები, გურძენაძეები, ქამუშაძეები, ცხადაშვილები, ნამიჭეიშვილები, გიორგაძეები, ბაღდავაძეები, მორჩილაძეები, ჩხირაძეები, გოგაძეები, კორძაძეები, ჩუბუნძეები, ბურკაძეები, მახარაძეები, კალმახელიძეები, ხატისკაცი, გაბუნია, ფანცულაია და სხვ.⁵⁰

ჩიჯავაძეების აზნაურები იყვნენ: ზაალიშვილები, ფარემუზაშვილები, მაკარიძეები, გოგორიშვილები, რატიძეები, ჩხეიძეები, ლორთქიფანიძეები, შათირიშვილები, ახვლედიანები (ვანის), ჩახუნაშვილები, სანადირაძეები, ჟვანიები და სხვ⁵¹.

ჩიჯავაძეთა სათავადოს საგადასახადო შეუვალობა ჰქონდა მოპოვებული. 1810 წ. ცნობით, საჩინოს მთელი მოსახლეობიდან, რო-

⁴⁸ იხ. ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. ჟურ. „მოამბე“, 1900, № XII (დეკემბერი), გვ. 7—8.

⁴⁹ Iacob Reineggs. Allgemeine historisch—topographische Beschreibung des Kaukasus. II. Spb, 1797, S. 40.

⁵⁰ საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივი, ფონდი 227 (2), № 91 (ქვემოთ: სსცია); ქუთ. მუზ. საბ. №№ 10, 59, 252, 312, 313, 321, 328; ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზ. საბ. № 66; ფილიმონ ნადირაძისა და იაგორ მესხის ცნობები.

⁵¹ ქუთ. მუზ. საბ. №№ 10, 46, 226, 313, 354, 601, 685; ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზ. საბ. № 24; დას. საქ. საეკლ. საბ., I, გვ. 126—127; ქრონიკები, II, გვ. 130.

შელიც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, XVIII ს. მეორე ნახევარში 1000 კომლს უდრიდა, სამეფო საურს იხდიდა მხოლოდ 10 კომლი, საუ-
დიეროს — 20 კომლი⁵².

ზოგი სხვა სამეფო ვალდებულება („მესადგომობა — შინ ცხე-
ნისა და კაცის ჩადგომა“) მართებდათ მდივანებეგ ვახუშტი ჩიჯავა-
ძის „სახასო კაცებს“: ბზვანის წმინდა გიორგის ეკლესიის „შემა-
ვალს... ერთობით ტყეშელაშვილებს და ერთობით გურულებს —
მქავენაძეებს“. მაგრამ 1808 წელს სოლომონ II-მ ამისგანაც გაან-
თავისუფლა ისინი⁵³.

სათავადოს მართვის საქმეში ჩიჯავაძეები თავიანთ აზნაურებს
იყენებდნენ. მალალი თანამდებობები ჩიჯავაძეების კარზე აზნაუ-
რებს ეჭირათ. მაგალითად, სახლთხუცესის სახელო 1811 წ. დათუნა
ახვლედიანს ჰქონდა⁵⁴, მოურავის — 1798-1811 წლებში — ოტია,
ქაიხოსრო, როსტომს და პააუნა ლორთქიფანიძეებს⁵⁵, ნაცკლისა —
1808-1823 წლებში — დათუნა და ვახტანგ ჩახუნაშვილებს⁵⁶.

უფრო დაბალ, ხელოსნის თანამდებობაზე გლეხები ჩანან —
აბრამიძეები და ნიკოლეიშვილები⁵⁷: 1808 წ. — დავით აბრამიძე⁵⁸,
1809, 1810, 1811 წლებში კი — გიორგი (გიორგელა) ნიკოლეი-
შვილი⁵⁹.

ჩიჯავაძეების ერთი გვიანდელი ხანის (1827 წ.) საბუთში იხსე-
ნიება აგრეთვე მათი ტყის მკველი⁶⁰.

საეკლესიო მსახურთაგან ჩიჯავაძეთა სათავადოში ვხედავთ
მხოლოდ მათ „კარის წინამძღვარს“ მაკარიოზს 1731 წ. და ხუცესს
ამავე წელში⁶¹.

XVI ს. მიწურულს ჩიჯავაძეები აქტიურად მონაწილეობენ იმ
ბრძოლაში, რომელიც როსტომ იმერთა მეფესა და მის წინააღმდეგ
ამხედრებულ გიორგი გურიელს შორის წარმოებს. ამ ბრძოლაში

52 Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, том IV, Тифлис, 1870, с. 256 (ქვემოთ: Акты).

53 ქუთ. მუხ. საბ. № 312.

54 იხ. იქვე, საბ. №№ 46, 283.

55 იქვე, საბ. №№ 46, 266, 283, 313, 326.

56 იხ. იქვე და აგრეთვე ქუთ. მუხ. საბ. № 252; ვანის მხარეთმცოდნეობის მუხ. საბ. № 66.

57 ქუთ. მუხ. საბ. №№ 266, 283, 313, 326.

58 იქვე, საბ. № 326.

59 იხ. იქვე, საბ. №№ 226, 283, 313.

60 იქვე, საბ. № 53.

61 დას. საქ. საეკლ. საბ., I, გვ. 126; ქრონიკები, II, გვ. 130.

ერთი ჩიჯავაძე როსტომის მხარეზე ჩანს, მეორე⁶² — გურიელის და მის მიერ იმერეთის ტახტის პრეტენდენტად წამოყენებულ ბაგრატი თეიმურაზის ძისა⁶³.

როცა გურიელმა გაიმარჯვა, მეფესთან ერთად მისი მომხრე ჩიჯავაძეც განდევნა და სათავადოს უფროსად „სხუა ჩიჯავაძე“ დასვა⁶⁴. არ ვიცით რა დღე დაადგა გურიელის მომხრე ჩიჯავაძეს. როცა 1590 წ. როსტომმა ტახტი დაიბრუნა.

ამ ორი ჩიჯავაძედან შეიძლება ერთი იყოს ის საზვერელი ჩიჯავაძე, რომელსაც XVII ს. დამდეგს ვხედავთ. ეს ის დროა, როცა ბაადურ არაგვის ერისთავს ერისთავობას ეცილება მისი ძმა ზურაბი. უკანასკნელისაგან ქართლიდან გამოდევნილი ბაადური თავის ოჯახით საზვერელ ჩიჯავაძემ შეიფარა. მაგრამ იგი ბაადურის ცოლს „ეტრფალა“. მოკლა ერისთავი და ქალი თვითონ შეართო. ზურაბმა ძმის სისხლი არ შეარჩინა საზვერელ ჩიჯავაძეს: წამოვიდა არაგვის ერისთავი „ფერსათის მთით“, მოულოდნელად თავს დაესხა საზვერელს საჩინოში, მოკლა იგი და ასე გადაუხადა სამაგიერო მას⁶⁵.

ამის შემდეგ ჩიჯავაძეები ერთ ხანს არ ჩანან წყაროებში. XVII ს. შუა წლებში კი ეს საგვარეულო ფრიალ დაწინაურებულია. ამ დროს იმერეთის თავადურ გვართა შორის მას თავის ღირსებით მეოთხე ადგილი უჭირავს. ჩიჯავაძეთა გვარის წარმომადგენელი საზვერელ III იმერთა მეფის ალექსანდრე III-ის მიერ რუსთ ხელმწიფისათვის გაგზავნილ 1651 წ. ფიცის წიგნში მეოთხე ადგილზე იხსენიება⁶⁶. სათავადოს უფროსობაც საზვერელს აქვს (გვარში ის პირველობს).

საზვერელ III-ის თანამოგვარეებს ვხედავთ აგრეთვე იმავე ალექსანდრე III-ის მეფობის (1639-1660 წწ.) უკანასკნელ წლებში. ისინი იმ ლაშქარში არიან, რომელიც ვამეყ დადიანმა, დასახლებულ მეფესთან შეთანხმებით, ქაიხოსრო გურიელს შეუხია „შუა გურიისაში“. ქაიხოსრომ ეს ლაშქარი დაამარცხა. თავდამსხმელთაგან ბევრი ტყვედ „დაირჩინა“. ტყვეთა შორის იყვნენ ჩიჯავაძეებიც⁶⁷.

ყურადღებას იპყრობს ერთი ტყვე ჩიჯავაძის საომარი იარაღე-

62 სახელი არც ერთის არ იხსენიება.

63 იხ. ვახუშტი. აღწერა. გვ. 821

64 იხ. იქვე.

65 იქვე, გვ. 428—429.

66 იხ. სტილნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იველივის ელჩობა იმერეთში, 1650—1652. საბუთები გამოსცა და შესავალი დაურთო მ. პოლუეკტოვმა, ტფილისი, 1926, გვ. 193 (ქვემოთ ყველგან მითითებულია ეს გამოცემა).

67 Д. М. Бакрадзе, АПГА. с. 192. სახელები არ იხსენიება.

ბი: „ჩაჭვი, ხრმალი, ლახტი“, რომელნიც იმდენად ძვირფასია, რომ გურიელი მათ თავისი გამარჯვების აღსანიშნავად აქის წმინდა გიორგის საყდარს სწირავს⁶⁸.

ალექსანდრე III-ის მემკვიდრის ბაგრატ IV-ის მიერ რუსეთის მეფის ალექსის სახელზე გაგზავნილ წერილშიც საზვერელ III ჩიჯავაძე მეფის დიდებულ თავადთა („დიდ ბოიართა“) შორის არის წარმოდგენილი⁶⁹.

იქვე მეორეხარისხოვან თავადთა („ბოიართა“) რიგებში იხსენიებიან საზვერელის სახლიკაცები: როსტომ, ლომკაცი და ლიპარი ჩიჯავაძეები⁷⁰.

იმავე ბაგრატ IV-ის დროს საზვერელი დიდ წარმატებას აღწევს. 1673 წ. მას სახლთუხუცესის თანამდებობით ვხედავთ⁷¹. ეს ის საზვერელ ჩიჯავაძე უნდა იყოს, რომელიც შემდეგშიც ბაგრატ IV-ის მხარეზე ჩანს და მის მეტოქე არჩილთან ბრძოლაში იღუპება 1679 წ.⁷² მეფის ერთგულ თავადს, უნდა ვიფიქროთ, სახლთუხუცესის სახელო სიკვდილამდე ჰქონდა⁷³.

იმ პოლიტიკური აშლილობის დროს, რომელიც ალექსანდრე III-ის გარდაცვალებიდან იმერეთში დაიწყო, ჩიჯავაძეები ერთხანს გურიელის გავლენის ქვეშ მოექცნენ. 1661 წ. ქართლის მეფე

⁶⁸ Д. М. Бакрадзе, АПГА, с. 192—193.

⁶⁹ Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями от 1639 по 1770 г. Под ред. Броссе, Спб., 1861, с. 83 (ქვემოთ: Переписка...).

⁷⁰ იხ. იქვე.

⁷¹ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა..., I. გვ. 38, საბ. № 28.

აღსანიშნავია, რომ პ. გნილოსაროვის ცნობით, ჩიჯავაძეებს ძველად ციხისთავის თანამდებობაც ეკავათ (იხ. მისი დასახ. ნაშრ. გვ. 438). ამ ცნობაზე დაყრდნობით ს. კაკაბაძე ვარაუდობს: „შესაძლებელია „იმერეთში“ ციხისთავობა რამოდენიმე ხანს მართლაც ჩიჯავაძეთა გვარეულობაში იყო დამკვიდრებული“ (იხ. მისი იმერეთის ციხისთავთა შესახებ მე-17 საუკუნეში. საისტორიო მოამბე. I. 1925, გვ. 86—88). მაგრამ პ. გნილოსაროვის ცნობა და ს. კაკაბაძის ვარაუდი სწორი არ უნდა იყოს.

⁷² ვახუშტი. აღწერა. გვ. 843.

⁷³ საზვერელის უმცროსი თანამედროვენი ჩანან მისი სახლიკაცები ვახუშტო და პაატა ჩიჯავაძეები, რომელნიც 1696-1714 წლების ერთ ფიცის წიგნში იხსენიებიან (იხ. საქართველოს სიძველენი. ტ. I. გამოც. მეორე, წ. I, თ. თაყაიშვილის რედ., ტფილისი, 1920, გვ. 44, საბ. № 16. ამ საბუთის თ. თაყაიშვილისეული თარგლი — 1680—1710 წწ. (იხ. იქვე, საბუთის ლეგენდა) შესწორებულია ჩვენ მიერ მისი მიმღები კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძის ზეობის დასაწყისის — 1696 წლისა და მასში მოხსენიებული გიორგი III ლიპარტიანის დატყვევების — 1714 წლის მიხედვით).

ვახტანგ V-მ (შაჰ-ნავაზმა) იმერეთი რომ დალაშქრა, საჩიჯავაძეოს მომიჯნავე საჯავახო გურიელს გადასცა⁷⁴. ქართლის მეფის ეს ღონისძიება იმერეთის კანონიერ მეფესა და გურიელს შორის განწყობილების გამწვავებას და არჩილის მოწინააღმდეგეთა გაფანტვას ისახავდა მიზნად.

მართლაც, გურიელის ხელში საჯავახოს გადასვლას მოჰყვა ის, რომ „ჩიჯავაძენი მარადის იყუნენ წინაშე“ გურიელისა⁷⁵. შეიძლება ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ ალექსანდრე V-ის ძმამ მამუკა ბატონიშვილმა წაართვა ბეჟან ჩიჯავაძეს საჩიჯავაძეო და თვითონ „დაიპყრა“ იგი. ეს მოხდა 1734-1735 წწ.⁷⁶

გურიელის „წინაშე“ ყოფნისა თუ სხვა მიზეზის გამო ჩიჯავაძეები ამაზე ადრეც დაქვეითებული ჩანან. მაგალითად, „ჩინებულნი თავადის“ ლომკაც ჩიჯავაძის თანამეცხედრე ანიკა 1731 წ. ჩივის: „უამთა ვითარებისაგან ჩვენი სახლი დაძვირებულ იყოო“⁷⁷.

უკეთეს მდგომარეობაში არ არიან ჩიჯავაძეები სოლომონ I-ის დროშიც. ამ მეფემ, როგორც ზემოთ ითქვა, ჩამოართვა „საყულია, რაც რომ ჩიჯავაძეს წყალობით მიცემული ჰქონდა“ და 1770 წ. ქაიხოსროსა და ჰაპუჩა აბულაძეებს უბოძა. მეტიც: სოლომონ I-ის მეფობაშიც ჩიჯავაძეებს მთლიანად ჩამორთმეული აქვთ მათი საგვარეულო სამფლობელო „საჩინოს მხარე“ და 1772 წ. ის მეფეს უჭირავს⁷⁸.

მართალია, 1789 წლის ერთი დოკუმენტის მიხედვით, მამუკა ბატონიშვილის მიერ „გალარიბებულნი“, „ობლად დარჩენილი“ ჩიჯავაძეები სოლომონ I-ს „დაეზარდა“ და მათი „რჩენა ნდომოდა“

74 იხ. ვახუშტი. აღწერა. გვ. 867.

75 იქვე.

76 იხ. იქვე, გვ. 888—889.

მამუკა ბატონიშვილის მიერ საჩიჯავაძეოს დაპყრობის შესახებ ვახუშტის ცნობის სისწორეს ადასტურებენ დოკუმენტური მონაცემები (იხ. ქუთ. მუზ. საბ. № 103; ო. სოსელია. მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოში. თბილისი, 1960, გვ. 119, საბ. № 100. ქვემოთ: მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის... გამომცემლის დაუსახელებლად).

77 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 126; ქრონიკები. II. გვ. 130.

78 იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. II. გვ. 305.

გიულდენშტედტის ცნობით, „მას შემდეგ რაც თავადები (იგულისხმება ჩიჯავაძეები, ო. ს.) დაიხოცნენ, საჩინოს მხარე... მეფეს ეკუთვნის“ (იხ. იქვე). ეს ცნობა მთლად ზუსტი არ არის. გიულდენშტედტის იმერეთში ყოფნის დროს (1772 წ.) არაერთი თავადი ჩიჯავაძე ცოცხლობდა.

ოლონდ „დროს არ მიეცა“⁷⁹... მაგრამ ამასთან ისიც ფაქტია, რომ ჩიჯავაძეების სამფლობელო სოლომონის ხელშია და მათი ზემოხსენებული საყულიაც მან სხვებს მისცა!

მძიმე მდგომარეობაში რჩებიან ჩიჯავაძეები სოლომონ II-ის მეფობაჰდე. ერთხანს მათ დავით გიორგის ძის ტახტზე მომაგრებას დიდად შეუწყვეს ხელი⁸⁰, მაგრამ ამას მათი მდგომარეობის გაუმჯობესება არ მოჰყოლია. ეს იმიტომ, რომ მალე ისინი მის წინააღმდეგ მებრძოლ დავით არჩილის ძეს (გამეფებიდან სოლომონ II) მიემხრნენ.

ჩიჯავაძეების გასაჭირი კარგად არის ასახული ვახუშტის, ქაიხოსროს, გიორგისა და მათ სახლიკაცებს შორის დადებულ XVIII ს. მიწურულის პირობის წიგნებში, სადაც ისინი აცხადებენ: „ჩვენი ოჯახი დამდაბლებული, წამხდარი იყო... ჩვენი სამკვიდრებელი-საგან უნაწილო ვიყავით და სხვადასხვა ადგილას განბნეულსავით ვიყავით“⁸¹.

ჩიჯავაძეების „წამხდარი“ საქმე გამოასწორა ამ საგვარეულოს ენერგიულმა წარმომადგენელმა ვახუშტიმ, რომელმაც თავის „ცდით“ და სოლომონ II-ის „შეწყნარებით“ მიიღო ჩიჯავაძეთა აღრინდელი „სამკვიდრებელი“⁸². ეს მოხდა დავით არჩილის ძის გამეფების (1789 წ.) შემდეგ ამავე წლის 8 დეკემბერს⁸³.

ვახუშტი ჩიჯავაძე უთუოდ დიდად გამოადგა დავით არჩილის ძეს იმ ბრძოლაში, რომელსაც იგი ტახტზე ასვლისათვის აწარმოებდა. გამეფებისთანავე მის მიერ ვახუშტის „შეწყნარება“ ამით აიხსნება.

ამგვარად, „უამთა ვითარებისაგან... დამცირებული“ ჩიჯავაძეთა სახლი სოლომონ II-ის დროს ისევ აღზევდა. მაგრამ ვახუშტიმ თავისი საგვარეულოს ძველი სამფლობელო მთლიანად მაინც ვერ დაიბრუნა. ჩიჯავაძეების ოთხი სოფელი (დაფნარი, გომი, დაბლაგომი, ტობანიერი), როგორც ზემოთ აღინიშნა, მეფემ გელათის მონასტერს უბოძა.

მეფემ არ მისცა ჩიჯავაძეებს აგრეთვე მათი ყოფილი აზნაური

79 ქუთ. მუზ. საბ. № 103.

80 იხ. სსცია, ფ. 2, საქმე 256 (ახალი აღწ.), ფურც. 22.

81 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 10, 59.

82 იხ. იქვე.

83 სოლომონ II-ის მიერ ვახუშტი ჩიჯავაძისადმი ბოძებული წყალობის წიგნი 1789 წ. 8 დეკემბრითაა დათარიღებული (იხ. ქუთ. მუზ. საბ. № 103).

„ოტიელა ლორთქიფანიძე და მისი სახლიყაცი“ და ზოგი სხვა ყმა-მამული⁸⁴.

1734-1735 წლებიდან 1789 წ. დასასრულამდე ჩიჯავაძეთა გვარნი, როგორც ვნახეთ, თავის „სამკვიდრებელისაგან უწილოა“ და „სხვადასხვა ადგილას განბნეულსავეთ“ არის. ცხადია, ამ დროს ჩიჯავაძეთა სათავადო არ არსებობს. ამ სათავადოს გაუქმება ალექსანდრე V-ის (1720-1752 წწ.) ადმინისტრაციული ღონისძიების შედეგი უნდა იყოს.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ჩიჯავაძეების გვარში „სათავისთავო“, ინდივიდუალური საკუთრებისაკენ ლტოლვა ადრევე დაიწყო და საკუთრების ამ პროგრესულმა ფორმამ ადრევე დაძლია საგვარეულო საკუთრება. ამ მხრივ ნიშანდობლივია ის, რომ გვიან. მაგრამ იმერეთის თავადებიდან ერთ-ერთმა პირველთაგანმა, სწორედ ჩიჯავაძემ მოაწყო სასაქონლო ხასიათის მეურნეობა⁸⁵. ყოველ შემთხვევაში, ვახუშტიმ საჩიჯავაძეო ადგილ-მამული რომ მიიღო (1789 წ. მიწურულს), სახლიყაცებს შორის ერთობის შესახებ „ლაპარაკი“ იყო, მაგრამ „ერთად დგომა აღარ მოხდა“ და გვარის წევრები „ცალკე გევიდნენ“. 1790-1791 წლებში ვახუშტიმ მისცა თავის თანამოგვარეებს, რაც „სამართლით“ მისგან ერგებოდათ „კაციცა და მიწა-წყალიც“ (ჩიჯავაძეთა თავყაცი ამ დროს ვახუშტი იყო)⁸⁶.

ამრიგად, საგვარეულო სამფლობელოს დაბრუნების შემდეგ, მოკლე ხანში, ჩიჯავაძეები გაიყარნენ, გაინაწილეს საერთო ყმა-მამული და ამიერიდან ერთ სათავადო სახლად არ გაერთიანებულან.

ვახუშტი ჩიჯავაძეს ამის შემდეგაც ჰქონდა წარმატება: 1799-1801 წლებში სოლომონ II-მ მას მდივანბეგის თანამდებობა მისცა⁸⁷, რომელიც სიკვდილამდე ეჭირა (იხ. ქვემოთ, ვახუშტი II).

ვახუშტი მეფესთან ფრიად დაახლოებული იყო. მეფესაც მისი „ძმობის“ იმედი ჰქონდა⁸⁸. მათი კეთილი დამოკიდებულება ნათესაობითაც იყო შემტკიცებული. ვახუშტი დაქორწინებული იყო დედიანის ასულ მარიამზე, რომელიც სოლომონ II-ის თანამეცხედრის

⁸⁴ იხ. იქვე.

⁸⁵ იხ. დ. გოგოლაძე. კაპიტალისტური საწარმოები სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობაში რეფორმამდე საქართველოში (1930—1864 წწ.), თბილისი, 1959, გვ. 74—78.

⁸⁶ ქუთ. მუზ. საბ. №№ 10, 59.

⁸⁷ 1798 წ. ვახუშტი თანამდებობის გარეშე დასახელებული (იხ. ქუთ. მუზ. საბ. № 357). 1801 წ. 1 მაისს კი მდივანბეგად იხსენიება (იხ. იქვე, საბ. № 13). ე. ი. მდივანბეგობა მას 1799—1801 წლებში მიუღია.

⁸⁸ ქუთ. მუზ. საბ. № 13.

აგრეთვე დადიანის ასულ მარიამის ახლო ნათესავი იყო. ამიტომაც, რომ დედოფალი ვახუშტის „ფრიად საყვარელ სიძესა და ძმას“ უწოდებს⁸⁹. უთუოდ ამ ნათესაობამაც შეუწყო ხელი მის დაწინაურებას.

საგვარეულო მიწა-წყლის განაწილების შემდეგ ჩიჯავაძეები ჩანან როგორც ცალკეული მემამულეები. ერთი მსხვილი მემამულე ამ საგვარეულოში, და მთელ იმერეთში XVIII ს. დასასრულს და XIX ს. დამდეგს იყო იგივე ვახუშტი. გვიან კიდევ — მისი მემკვიდრე ნიკოლოზ ჩიჯავაძე (იხ. ქვემოთ), რომელსაც კაპიტალისტურ საწყისებზე გამართული დიდი მეურნეობა ჰქონდა⁹⁰.

* * *

XVII-XVIII საუკუნეებსა და XIX ს. პირველ ნახევარში მეტ-ნაკლებად ცნობილია ჩიჯავაძეთა საგვარეულოს შემდეგი წარმომადგენლები⁹¹:

ვახტანგ I. თავის თანამეცხედრესთან, მიქელაძის ასულ ხვარამზესთან ერთად იხსენიება XVII ს. პირველ ნახევარში⁹².

ეს ვახტანგი და მისი მეუღლე ხვარამზე დახატული არიან მთავარ-ანგელოზ მიქელის სახელზე აშენებულ ვანის (იმერეთში) ეკლესიის ჩრდილოეთის ეკვდრის სამხრეთის კედელზე⁹³.

სვიმონ მთავარეპისკოპოსი. ჩანს XVII საუკუნეში⁹⁴.

⁸⁹ იხ. ქუთ. მუზ. საბ. №№ 260, 326.

⁹⁰ ნიკოლოზ ჩიჯავაძის მეურნეობაზე და ამ მეურნეობის ხასიათზე იხ. დ. გოგოლაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 74—78; ს. ბერაძე. ქართული ეკონომიური აზრის განვითარება XIX საუკუნის 50—60 წლებში. ეკონომიური ინსტიტუტის შრომები. XI. 1959, გვ. 346.

⁹¹ უფრო ადრინდელი ხანის ჩიჯავაძეები იხ. ზემოთ.

⁹² ე. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.). თბილისი, 1962, გვ. 83, აღაპი 51; გვ. 132, კომენტარი 51 (ქვემოთ: მასალები...).

⁹³ E. Такайшвили. Церковь в Ване, в Имеретии и ея древности. Известия Кавказского историко-археологического института, т. II. 1917—1925, с. 87—88; შდრ. მისივე, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. ეურ. „მოამბე“, 1900, № XII (დეკემბერი), გვ. 7—8; მისივე, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. I. ტფილისი, 1907, გვ. 7—8.

⁹⁴ ხონის საყდრის დათარი. გამოც. ს. კაკაბაძისა, ტფილისი, 1913, გვ. 17.

აღსანიშნავია, რომ 1627—1654 წწ. საქართველოში მოღვაწე იტალიელი კათოლიკე მისიონერის კრისტოფორო დე კასტელის ცნობებში მოხსენიებულია „დავით ჩიჯავაძე, ანაკოფიის ციხე-სიმაგრისა და ნავთსაყუდარის მფლობელი შავ ზღვაზე“ და „კარის ეპისკოპოსი ელია ჩიჯავაძე“ (იხ. დონ კრისტოფორო დე კასტელი. ცნობები და აღბოში საქართველოს შესახებ. ტექსტი

ვახუშტი I. გვხვდება 1696-1714 წლების ფიცის წიგნში⁹⁵. ეს ის ვახუშტი უნდა იყოს, რომელიც ვანის ეკლესიის მთავარანგელოზისა და ღვთისმშობლის ხატების წარწერაში იხსენიება⁹⁶. პირველი ხატი მოაქედინა „ახალ მიცვალებულისა“ მისი „მეუღლისა... ღობობერიძისა მარუხისა სალხინებლად“, ხოლო მეორეს ამკობს იგი თავის მეორე თანამეცხედრესთან, კილაძის ასულ ანასთან ერთად⁹⁷.

II ვახუშტის, რომელიც უფრო გვიან მოღვაწეობდა, არც ღობობერიძის ასული ჰყოლია ცოლად და არც კილაძისა (იხ. ქვემოთ, ვახუშტი II).

პაატა. ვხედავთ, ვახუშტი I-თან ერთად, 1696-1714 წლებში⁹⁸. შეიძლება პაატა ვახუშტის ძმა იყოს.

საზვერელი IV⁹⁹. სიძე ქართლის ჯანიშინის ვახტანგ VI-ისა. 1708 წ. 23 იანვარს საზვერელი ცოცხალი არ არის. მისი გარდაცვალება ამ თარიღს უნდა ემთხვეოდეს. მკვდრად იხსენიება იგი ვანის ეკლესიის მთავარანგელოზთა ხატის წარწერაში. რომელიც მოუქედინებია „საქართველოს ჯანიშინს“ 1708 წ. 23 იანვარს, „მას უამს ოდეს სულკურთხეული“ მისი „სიძე ჩიჯავაძე საზვერელი მიიცვალა“¹⁰⁰.

გამიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ, თბილისი, 1976, ჩანახატი 27, გვ. 82, 100). მაგრამ, ჩვენი აზრით, ესენი ოდნიშელი თავადი ჩიჩუები არიან. მათ გვარსახელი (ჩიჩუა) კასტელს, ისე როგორც კათალიკოს გრიგოლ ღობობერიძეს (იხ. ზემოთ), ქართული ფორმით უნდა ჰქონდეს მოცემული. ამას გვაფიქრებინებს ის, რომ დაეთის ხელშია „ანაკოფია“, რომელიც სინამდვილეში ანაკლია უნდა იყოს. ანაკოფია, ან თუნდაც ანაკლია კი ჩიჯავაძის მფლობელობაში არასოდეს ყოფილა.

⁹⁵ საქ. სიძე., I. გვ. 44, საბ. № 16 (თარიღი, როგორც ზემოთ ითქვა, შესწორებულია ჩვენ მიერ).

⁹⁶ ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. ეურ. „მოამბე“, 1900, № XII (დეკემბერი), გვ. 10—11, 13; მისივე, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. I. ტფილისი, 1907, გვ. 10—11; მისივე, Церковь в Ван..., Известия кавказского историко-археологического института. т. II. 1917—1925, с. 91—92.

⁹⁷ იხ. იქვე.

⁹⁸ საქ. სიძე., I. გვ. 44, საბ. № 16. (თარიღი შესწ. ჩვენ მიერ. იხ. ზემოთ).

⁹⁹ იმერეთში ჩიჯავაძეების დამკვიდრების დროიდან I საზვერელია ის, რომელიც 1488 წ. იხსენიება, II — ზურაბ არაგვის ერისთავმა, რომ მოკლა XVII ს. დამდეგს. III. — სახლთუხუცესი იყო და 1679 წ. დაიღუპა (იხ. ზემოთ).

¹⁰⁰ ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. ეურ. „მოამბე“, 1900, № XII (დეკემბერი). გვ. 11.

ლომკაცი. „ჩინებული თავადი“ დასახელებულია 1731 წ. საბუთში¹⁰¹. მაგრამ ამ დროს ის მკვდარია. მისი თანამეცხედრე აბაშიძის ასული ანიკა და სამი ვაჟი — გიორგი, ვახუშტი II და ილარიონი გვხვდებიან ამავე წელს¹⁰². უკანასკნელი აღნიშნული წლის შემდეგ არ ჩანს.

ლომკაცის შვილი იყო აგრეთვე საზვერელი („საზორელი“) V. 1798 წ. ერთ პირობის წიგნში ვახუშტი ჩიჯავაძე საზვერელს თავის ძმად ასახელებს¹⁰³. ამ დროს და შემდეგაც ჩიჯავაძეთა გვარში მხოლოდ ერთი ვახუშტი II არის (იხ. ქვემოთ), რომელიც ლომკაცის შვილია. თუ საზვერელი ამ ვახუშტის ძმა იყო, ცხადია, იგიც ლომკაცის შვილი ყოფილა.

საზვერელ V 1798 წ. შემდეგ არ გვხვდება.

ლომკაცის შვილი ჩანს ანტონიც (იხ. ქვემოთ). იგიც ზემოდასახელებულ ვახუშტის ძმად იხსენიება¹⁰⁴.

გიორგი I. ლომკაცის ძე, ძმა ვახუშტი II-ის, ილარიონის, საზვერელ V-ის და ანტონისა. მოხსენიებულია 1731 წ. საბუთში¹⁰⁵. ეს გიორგი უნდა იყოს 1764-1770 წლების პირობის წიგნის „გამრიგედ“ დასახელებული და 1775 წლის 22 ივნისის ნასყიდობის წიგნის გამცემი გიორგი ჩიჯავაძე¹⁰⁶.

ვახუშტი II. ლომკაცის ძე, ძმა გიორგი I-ის, ილარიონის, საზვერელ V-ის და ანტონისა (იხ. ზემოთ ლომკაცი). მდივანბეგი, წიგნიერი, კანონმცოდნეობის საქმეში ფრიად გაწაფული¹⁰⁷, ჩიჯავაძეთა გვარის ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი. გვხვდავთ 1731, 1776, 1786 (დაახლოებით), 1789, 1790, 1791, 1796, 1798, 1801, 1808, 1809, 1810, 1811 წლების საბუთებში¹⁰⁸.

101 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 126; ქრონიკები. II. გვ. 130.

102 იხ. იქვე.

103 ქუთ. მუხ. საბ. № 357.

104 იქვე, № 103.

105 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 126; ქრონიკები. II. გვ. 130.

106 სცია, ფ. 227 (2), საბ. № 91; საქ. სიძე. II. გვ. 522, საბ. № 495.

107 იხ. პ. გ ნ ი ლ ო ს ა რ ო ვ. დასახ. ნაშრ., გვ. 433.

108 ქუთ. მუხ. საბ. №№ 10, 13, 34, 46, 59, 101, 103, 226, 283, 312, 313, 326, 357; დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 126; II, გვ. 58, 168—169; ქრონიკები. III. გვ. 130; ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი. ძველი საქართველო. ტ. III. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს. ხონის ისტორიული დოკუმენტები და არქივები. II. ისტორიული დოკუმენტები, ტექსტა შენიშვნებითა და სიძიებლებითურთ გამოსაცემად მოამზადა შ. ბურჯანაძემ, თბილისი, 1953, გვ. 12, საბ. № 4 (ქვე-

1809 წ. 30 დეკემბერს მდივანბეგი ვახუშტი ჩიჯავაძე იმერეთის სამეფოს „რჩევის“ წევრ თავადთა შორის არის მოხსენიებული¹⁰⁹.

ვახუშტი II, როგორც ზემოთ ითქვა, დადიანის ასულ მარიამთან იყო დაქორწინებული. ჰყავდა სამი ვაჟი: ვახტანგი, ნიკოლოზი და გიორგი¹¹⁰. მათგან უფროსი ვახტანგი უნდა იყოს: საბუთში პირველ რიგში ისაა დასახელებული¹¹¹.

ვახუშტი II-ეს ქალიშვილებიც ჰყოლია: ერთი მათგანი მიქელაძეზე ყოფილა გათხოვილი, მეორე — თავად ბეჟან ლორთქიფანიძეზე. უკანასკნელი თავის თავს ნიკოლოზ ჩიჯავაძისადმი (ცოლის იმისადმი), გაგზავნილ ერთ უთარაღო წერილში მის „უმცირეს სიძეს“ ეძახის¹¹² (იხ. ქვემოთ ნიკოლოზი).

ბ ე ე ა ნ ი. ვახუშტი II-ის ბიძაშვილი¹¹³. გვხვდება 1734-1735, 1736, 1738, 1790, 1791 წლებში¹¹⁴. შეიძლება ეს ბაჟანი იყოს. 1817წ. საბუთში მოწმედ მოხსენიებული თავადი ბეჟან ჩიჯავაძეც¹¹⁵:

დ ა ვ ი თ ი. მოწმედ იხსენიება 1768 წლის ერთ წყალობის წიგნში¹¹⁶.

ა ნ ტ ო ნ ლომკაცის ძე (იხ. ზემოთ ლომკაცი), ძმა ვახუშტი II-ისა, ხონის მთავარეპისკოპოსი. ჩანს 1770, 1771, 1776, 1777, 1778, 1779, 1780, 1789, 1790, 1795. 1802, 1806, 1807, 1811, 1812, 1814, 1819, 1820, 1821 წლებში¹¹⁷.

მთ: საქ. საბ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები გამომცემლის დაუსახელებლად; ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 190, საბ. № 23.

109 ს. კაკაბაძე. იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები). თბილისი, 1956, გვ. 416, საბ. № 28.

110 იხ. ქუთ. მუზ. საბ. №№ 35, 313, 326.

111 იქვე, საბ. № 313.

112 იქვე, საბ. № 100; მარიამ (მაშიკო) ახელედიან-ჩიჯავაძის ცნობა..

113 ქუთ. მუზ. საბ. № 10.

114 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 6117; ქუთ. მუზ. საბ. № 10, 59; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 63, საბ. № 62; ვახუშტი. აღწერა. გვ. 888—889.

115 მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის..., გვ. 69, საბ. № 76.

116 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 15011.

117 ქუთ. მუზ. საბ. № 103; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 46, 86, 97, 123—124, 151, 157, 168—169, 176—179; 180; ქრონიკები III, გვ. 286, 324, 433; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია. ტ. I. თბილისი, 1959, გვ. 328, ანდერძი I; ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგ-

1770 წ. ანტონ ჩიჯავაძეს უკვე ხონის მთავარეპისკოპოსის ხარისხით ვხედავთ¹¹⁸. მონაწილეობდა 1819-1820 წწ. იმერეთის აჯანყებაში. „ის იყო პირველი მიზეზი“ უკმაყოფილო ხალხის თავმოყრისა ვაკის ოლქში¹¹⁹.

ანტონი თავის დროისათვის ფრიად ნაყოფიერ კულტურულ მოღვაწეობას ეწეოდა. მისი „ბრძანებითა და წარსაგებლითა“ „ალიწერა“ მრავალი „სამღვდელმთავრო“ და „საფილოსოფოსო“ წიგნი¹²⁰.

გარდაიცვალა იგი 1822 წ. 17 ივლისს¹²¹.

ქ ა ი ხ ო ს რ ო. ვახუშტი II-ის ძმისწული, ძმა გიორგი II-ისა (იხ. ქვემოთ). იხსენიება 1789, 1790, 1791 წლებში¹²².

ქაიხოსრო ჩიჯავაძე იმ იმერელ „დესპანებს“ შორის იყო, რომელნიც იმერეთის ქართლ-კახეთის სამეფოსთან შეერთების წინადადებით ერეკლე II-ეს ეახლნენ 1789 წ.¹²³

გ ი ო რ გ ი II. ვახუშტი II-ის ძმისწული, ქაიხოსროს ძმა. ვხედავთ 1790, 1791, 1811, 1821, 1826 წლების დოკუმენტებში¹²⁴. შეიძლება ეს გიორგი და 1801 წლის ერთ „საუღეო წიგნში“ მოწმედ დასახელებული გოგია ჩიჯავაძე¹²⁵ ერთი და იგივე პირი იყოს.

კ ა ც ი ა. ბეჟანის ძმა (?). ჩანს 1790 წ.¹²⁶

ვ ა ხ ტ ა ნ გ II. ვახუშტი II-ის ძე. ძმა გიორგი III-ის და ნიკოლოზისა (იხ. ქვემოთ). ვხედავთ 1810 წ.¹²⁷

რელოში. ძველი საქართველო. III. გვ. 283, 289—290, 294, 300; Акты, т. VI, ч. I, с. 419; Н. Б. Махарадзе. Восстание в Имеретии 1819—1820 гг. Мასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. III. 1942, გვ. 145.

¹¹⁸ იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. I, გვ. 328, ანდერძი I.

¹¹⁹ ნ. შახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 145.

¹²⁰ ე. თაყაიშვილი. ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი. ძველი საქართველო. III. გვ. 283, 285, 289—290, 292, 294; ქრონიკები. III. გვ. 286, 324, 433.

¹²¹ ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 290, შენიშვნა 1; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, Q კოლექცია, ტ. II, თბილისი, 1958, გვ. 337; ქრონიკები. III. გვ. 324.

¹²² ქუთ. მუზ. საბ. №№ 10, 59; პლატონ იოსელიანი. ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა. აკაკი გაწერელისა შესავალი წერილებით, რედაქციითა და შენიშვნებით, ფედერაცია, 1936, გვ. 15—18.

¹²³ იხ. პლატონ იოსელიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 15—18.

¹²⁴ ქუთ. მუზ. საბ. №№ 10, 46, 59, 354, 711.

¹²⁵ იქვე, საბ. № 13.

¹²⁶ იქვე.

¹²⁷ იქვე, საბ. № 313.

ნიკოლოზ ვახუშტი II-ის ძე. ძმა ვახტანგ II-ის და გიორგი III-ისა. პირველად მოხსენიებულია 1810 წ. საბუთში¹²⁸. ამის შემდეგ განუწყვეტლივ გვხვდება XIX ს. პირველ ნახევარში და უფრო გვიანაც¹²⁹.

1831-1841 წლებში ნიკოლოზ ჩიჯავაძე პრაპორშჩიკის ხარისხს ატარებს¹³⁰. 1845-1846 წლებში პოდპორუჩიკად არის წოდებული, ხოლო 1862 წ. იგი შტაბს-კაპიტანია¹³¹. 1869 წ. 15 იანვარს ის ჯერ კიდევ ცოცხალია და ხელწერილს აძლევს თანდილა დვალა-შვილს¹³².

ნიკოლოზ ჩიჯავაძე, როგორც ჩანს, მონაწილეობას ლებულობა და საქართველოს თავადაზნაურობის 1832 წ. შეთქმულებაში¹³³.

იგი ორჯერ იყო დაქორწინებული: პირველად — გურიელის ქალთან, მეორედ — წულუკიძის ასულთან. შვილი არც ერთთან არ ჰყოლია. ნიკოლოზის გარდაცვალების შემდეგ მთელი მისი უძრავ-მოდრავი ქონება მიიღეს მისმა დისწულებმა — კირილე და გრიგოლ ლორთქიფანიძეებმა და ბიჭია მიქელაძემ¹³⁴.

გიორგი III. ვახუშტი II-ის ძე. ვახტანგი II-ისა და ნიკოლოზის ძმა¹³⁵. გვხვდება 1827, 1828, 1831, 1833 წლებში. ამ დროს იგი პოდპორუჩიკი და მოურავია¹³⁶. ისიც გარეული იყო საქართველოს თავადაზნაურობის 1832 წ. შეთქმულებაში¹³⁷.

128 ქუთ. მუზ. საბ. № 313.

129 იქვე, საბ. №№ 35, 49, 53, 252, 265, 310, 328, 329, 354, 617, 678, 685, 687; ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზ. საბ. №№ 24, 33, 66; მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის..., გვ. 79, საბ. № 85; გვ. 120, საბ. № 100.

130 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 35, 49, 600, 678.

პრაპორშჩიკობა ნიკოლოზ ჩიჯავაძეს შეძლება 1831 წელზე ადრეც ჰქონოდა. ქუთაისის ისტორიულ-ენოგრაფიული მუზეუმის საბუთი № 600, სადაც მას პრაპორშჩიკის წოდებით პირველად ვხვდებით. უთარიღოა. 1831 წელი ამ საბუთის რეგისტრირების დროა, რომლის შემდეგ ის არ შეიძლებოდა დაწერილიყო, მაგრამ ადრე — კი.

131 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 685, 687; ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზ. საბ. № 24.

132 ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზ. საბ. № 33.

133 იხ. გ. გოზალიშვილი. 1832 წლის შეთქმულება. ტ. I. ტფილისი, 1935, გვ. 407, 446—448.

134 მარიამ (მაშეკო) ახვლედიან-ჩიჯავაძის ცნობა.

135 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 35, 313.

136 იქვე, საბ. № 1692; ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზ. საბ. № 59; გ. გოზალიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 407, 445 (მისი სამოურავო ადგილი დასახელებული არ არის).

137 იხ. გ. გოზალიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 407, 445.

გარდაიცვალა 1834 წ. ივლისს¹³⁸.

მ ა ნ უ ჩ ა რ გიორგი III-ის ძე. ძმისწული ნიკოლოზ ჩიჯავაძისა. ვახუშტით 1828, 1834, 1849 წლების დოკუმენტებში¹³⁹.

თ ა ვ ი II

ლოლობერიძეთა სათავადო

ლოლობერიძეთა საგვარეულოს შესახებ საისტორიო წყაროებში მეტად მცირე ცნობებია შემონახული, ამიტომ ჩვენი მსჯელობა ამ საგვარეულოზე ფრაგმენტულია, ზოგჯერ მხოლოდ ზეპირგადმოცემაზე და ვარაუდებზეა დამყარებული. მაგრამ, ვფიქრობთ, ის მაინც გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა აღნიშნული გვარის ისტორიაზე.

იოანე ბატონიშვილი თავის ქართველ თავად-აზნაურთა გვარების „აღწერაში“ ამბობს: „ლუბილხან ანუ ლუღილხან იყო თათარი წელსა 1253-ს ამათ გუარნი დაშთენ იმერეთს შ(ინ)ა და მიიღეს ლოლობერიძეობა სახელის გამო მათისაო“¹.

ლოლობერიძეთა წარმომავლობის შესახებ იოანეს ცნობა რეალურ საფუძველს მოკლებულია. ამ ცნობაში სინამდვილესთან ახლოსაა მხოლოდ მათი შორეულ წარსულთან დაკავშირება.

როგორც ა. შანიძე შენიშნავს, გვარსახელ ლოლობერიძეს „საფუძვლად უძევს პირის სახელი ლოლა², რომლისგანაც ნაწარმოებია გვარები: ერთი მხრით ქართ. ლოლაქსი და მეორე მხრით ქანური ლოლა(მშ)ბერე. უკანასკნელ გვარს გაქართულების პროცესში დაპრთვია ქართული გვარების დაბოლოება ძე და იგი გადაქცეულია ლოლაბერი(ს)ძედ, შემდეგ კი — ხმოვანთა ასიმილაციის გამო — ლოლობერიძედ“³.

¹³⁸ ქუთ. მუზ. საბ. № 35.

¹³⁹ იქვე; სსცია, ფ. 226. საბ. № 7946; ვანის მხარეთმცოდნეობის მუზ. საბ. № 59.

¹ იხ. ხელნაწ. ინსტ. ფ. S, № 3729, გვ. 112.

² აქ და ქვემოთ ხაზი ავტორისაა.

³ იხ. ა. შანიძე. ვანის მარმარილოს ქანდაკების წარწერის წაკითხვა-გაგებისათვის. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შოამბე. XVII. № 9, 1956, გვ. 858.

„ლოლაძე“ თუ „ლოლაძე“ („ლ^აძთა) დასახელებულია ვანის მარმარილოს ქანდაკების ასომთავრულ წარწერაში⁴, რომელსაც ე. თაყაიშვილი საეცებით მართებულად „ლოლობერიძეთა“-დ კითხულობს⁵. წარწერა XI ს. მიეკუთვნება⁶. ამავე საუკუნეში მოღვაწეობენ მასში მოხსენიებული ლოლობერიძეები: ზვიადი და მისი ძმა თუ თანამოგვარე გიორგი⁷. ესენი არიან ლოლობერიძეთა გვარის პირველი ჩვენთვის ცნობილი წარმომადგენელი, რომელთაგან ზვიადს, როგორც აღნიშნული წარწერიდან ვგებულობთ, ფრიად მაღალი საერო ხელისუფლება — ერისთავთერისთავობა აქვს⁸. მაგრამ ამის შემდეგ სხვა წყაროებში ლოლობერიძეთა სახლის წევრი არც ერისთავთერისთავად იხსენიება და არც ერისთავად. არ იხსენიება ამის შემდეგ ლოლობერიძე საერთოდ დიდხანს.

აღსანიშნავია, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი ლოლობერიძეს იმერეთის „აწინდელთა ქამთა“ (საქართველოს ფეოდალური მონარქიის პოლიტიკური დაშლილობის პერიოდის) იმ „უწარჩინებულეს“ გვართა შორის ასახელებს. რომელნიც იყვნენ „მთავრობით პატივცემულ მეფეთაგან“⁹. („მთავარს“ ვახუშტი აქ, და სხვაგან, თავადის სინონიმად ხმარობს).

იოანე ბატონიშვილის ზემოხსენებულ „აღწერაშიც“ ნათქვამია: „ლოლობერიძე თავადი იმერეთისაო“¹⁰. ერთი გვიანდელი ხანის (1819 წ.), საბუთის ენით რომ ვთქვათ, ლოლობერიძის „თავადობა მთელმან იმერეთმან იცოდა“¹¹.

4 ამ წარწერას ა. შანიძე ასე კითხულობს: „წმიდაო გიორგი მთავარ მოწამეო, გუიოხე წინამე ღმრთისა ლოლაძეთა ერისთავ ერისთავსა ზვადსა და უღირსსა გიორგის“ (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 858. შდრ. ე. თაყაიშვილი ი. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. „მოამბე“, № XII, 1900, გვ. 8; მისივე, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. ტფილისი, 1907, გვ. 8; მისივე, Церковь в Ване, в Имеретии и ея древности. Известия Кавказского историко-археологического института, т. II. 1917—1925, с. 88—89. შდრ. აგრეთვე რ. შმერლინგი. მარმარილოს ქანდაკება სოფ. ვანიდან. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, ტ. XVII, № 2, გვ. 188.

5 იხ. ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრომა მითითებული გვერდები.

6 რ. შმერლინგი. დასახ. ნაშრ., გვ. 191.

7 იხ. ა. შანიძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 859.

8 იხ. ზემოთ, წარწერის ტექსტი, შენიშვნა 4.

9 იხ. მისი, აღწერა..., გვ. 36.

10 ხელნაწ. ინ-ტ., ფ. S, № 3729, გვ. 100 გ.

11 იხ. ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 196, № 34.

ციხისთავის თანამდებობით ლოღობერიძე უკანასკნელად ჩანს 1545 წელზე ცოტა ადრე, მაგრამ მისი სახელი არ იხსენიება. აღნიშნულ წელს ციხისთავი ლოღობერიძე ცოცხალი არ არის. „უშვილოდ“ გადასულს მას თავისი მამული „ნაშვილეობით“ ბაგრატ ჩმერთა მეფისათვის მიუცია და უკანასკნელი ამ მამულს გელათის წმინდა გიორგის სწირავს¹⁹.

XVII ს. ციხისთავობა ომათმათიძეთა (შემდეგდროინდელ სახელწოდებით აგიაშვილთა) საგვარეულოს აქვს²⁰ და ლოღობერიძეები უკვე დაქვეითებული ჩანან.

ამ საგვარეულოს აღზევების ხანში (XV ს. მიწურულიდან მომდევნო საუკუნის 60-იანი წლების დამლევამდე) უნდა იყოს ჩამოყალიბებული ლოღობერიძეთა სათავადო. რომელიც, გადმოცემის მიხედვით, მოიცავდა ტერიტორიას „გუბის წყლიდან ცხენის წყლამდის“²¹.

აღნიშნულ სათავადოში ამ დროს, მთლიანად თუ ნაწილობრივ, შედიოდა შემდეგი სოფლები: 1. ლანირი, 2. ქუტირი, 3. ივანდიდი, 4. პატარა ანუ გოჩა ჭიხაიში²², 5. მათხოჯი, 6. ნახახულევი²³.

ამავე სათავადოში შედიოდა ხონის დიდი ნაწილიც²⁴.

ლოღობერიძეების სათავადოს აღმოსავლეთით გუბის წყალი საზღვრავდა, დასავლეთით და ჩრდილოეთით — ცხენის წყალი, სამხრეთით — თავად მიქელაძეების სამფლობელო — სოფ. ჭაგანი და ეწერი.

ლოღობერიძეთა რეზიდენცია პატარა ჭიხაიში იყო. იმ ადგილას, სადაც ახლა „ამოკირულას“ ეძახიან, იყო ლოღობერიძეების სასახლე, ხოლო მის ჩრდილო-დასავლეთით — კარის ეკლესია²⁵.

¹⁹ იხ. საქ. სიძე. I. გვ. 20; ს. კაკაბაძე. აფხაზეთის საკათალიკოსო გლეხების დიდი დავთარი. ტფილისი, 1914, გვ. 67 (ქვემოთ: გამომცემლის დაუსახელებლად); ქრონიკები. II. გვ. 340.

²⁰ ს. კაკაბაძე. იმერეთის ციხისთავთა შესახებ..., „საისტორიო მოამბე“, წ. I, ტფილისი, 1925, გვ. 89; ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 218—219.

²¹ გრიგოლ ნიკოლოზის ძე ლოღობერიძის (პატარა ჭიხაიშის მცხოვრები, 73 წლის) ცნობა (გაუგონია მამა-პაპათვან). ჩავიწერეთ იქვე 1959 წ. აგვისტოს.

²² გრიგოლ ლოღობერიძის ცნობით, გოჩა ჰრქმევი ლოღობერიძეების წინაპარს, რომელიც თურმე ფლობდა პატარა ჭიხაიშს. მისი სახელის გამო ამ ადგილს გოჩა ჭიხაიში დარქმევიან.

²³ გრიგოლ ლოღობერიძის ცნობა.

²⁴ ხონის ნაწილი მეფისა და ეკლესიის იყო. იხ. დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 124; აფხაზეთის საკათალიკოსო გლეხების დიდი დავთარი. გვ. 15—16.

²⁵ გრიგოლ ლოღობერიძის ცნობა.

ციხე-სიმაგრე ლოლობერიძეებს ჰქონიათ „ამოკირულადან“ ცოტა დაშორებით, სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, იქ, სადაც დღეს ადგილობრივი მოსახლეობა „გორიკას“ ეძახის, მაგრამ ახლა მისი ნანგრევებიც არ ჩანს.

ამ „გორიკაზე, იტყვიან, ძველად ქალაქიც ყოფილა“²⁶.

საგვარეულო სასაფლაო ლოლობერიძეებს ხონის წმინდა გიორგის ეკლესიაში ჰქონდათ²⁷.

ლოლობერიძეების ყმათა საერთო რაოდენობის შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ მათი ძლიერების ხანაში (XV ს. დასასრულიდან XVI ს. 60-იანი წლების ბოლომდე) ისინი ერმრავალი ფეოდალები უნდა ყოფილიყვნენ. მეტი თუ არა, დაახლოებით 200—300 კომლი ყმა მიიწვევდა უნდა ყოლოდათ.

გადმოცემითა და ზოგიერთი დოკუმენტური მონაცემის მიხედვით, ლოლობერიძეთა ყმა გლეხები იყვნენ: კიკაჩიშვილები, ცაგარეიშვილები, ბალანჩივაძეები, ფუტყარაძეები და სხვ²⁸.

ლოლობერიძეების აზნაურები იყვნენ ქუთათელაძეები (ხონის)²⁹.

ლოლობერიძეების სათავადოს ძირითად ნაწილს საგადასახადო შეუველობა ჰქონდა: სამეფო საური და საუდიერო არ მართებდა. ამ გადასახადებისაგან განთავისუფლებულ იქნენ ლოლობერიძეთა ყმა გლეხების მნიშვნელოვანი ნაწილი XVIII ს. მეორე ნახევარში³⁰. მაგრამ, ფაქტიურად, ლოლობერიძეებს, ისე როგორც სხვა თავადებს, საგადასახადო იმუნიტეტი ბევრად უფრო ადრიდან (მათი ძლიერების ხანიდან) უნდა ჰქონოდათ მოპოვებული³¹.

26 მისივე ცნობა.

27 მისივე ცნობა.

28 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. 84: დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. II. ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბილისი, 1953, გვ. 297—298, № 466 (ქვემოთ: დოკუმენტები...); ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 172, № 5; გრიგოლ ლოლობერიძის ცნობა.

29 გრიგოლ ლოლობერიძის ცნობა. ჩუნეშელი ქუთათელაძეები კი თავად ლორთქიფანიძეთა ყმა გლეხები იყვნენ. იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 137.

30 იხ. ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 172, № 5; გვ. 180, № 13; გვ. 235, № 29; გვ. 237, № 41; გვ. 239, № 50.

31 თავადების მიერ, საერთოდ, საგადასახადო შეუველობის მოპოვების შესახებ დასავლეთ საქართველოში — იხ. ო. სოსელია. ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან... გვ. 180—188.

გვიანდელი (1810 წ.) ცნობით, სამეფო საურს ღოღობერიძეების მხოლოდ 10 კომლი იხდიდა, ხოლო საუდიეროს მიქელაძეების, ნიჭარაძეების, ჩხეიძეების, ლორთქიფანიძეებისა და ღოღობერიძეების ყმათა საერთო რიცხვიდან — 100 კომლი³². აქედან ღოღობერიძეთა ყმებად თუ 1/5-ს ვივარაუდებთ, საუდიეროს გადამხდელი მათი ყმებიდან მხოლოდ 20 კომლი ყოფილა.

ღოღობერიძეების სათავადოს თავის სამოხელეო აპარატი უნდა ჰქონოდა, რომლითაც იგი ყმა-მამულის მართვის საქმეს აწესრიგებდა. მაგრამ ამის შესახებ ცნობები დაუცული არ არის.

როგორც ზემოთ ითქვა, ციხისთავ ღოღობერიძეს წყაროებში უკანასკნელად ვხედავთ 1545 წელზე ცოტა ადრე. ამის შემდეგ ღოღობერიძეთა ხსენება ერთხანს კვლავ საერთოდ წყდება და ეს საგვარეულო ისტორიას ასპარეზზე სრულებით არ ჩანს.

რით უნდა იყოს გამოწვეული ამ შემთხვევაში ღოღობერიძეთა ასეთი გაუჩინარება?

ამის მიზეზი ღოღობერიძეების საგვარეულოსა და ცენტრალურ ხელისუფლებას შორის კონფლიქტში უნდა ვეძიოთ: 1587 წ. გიორგი II იმერთა მეფემ „ხონს ხოსროსეული სასახლე“ და ადგილ-მამული დავით წულუკიძეს უბოძა³³. თუ ვინ იყო ის ხოსრო, რომელსაც „ხონს სასახლე“ და მიწა-წყალი ჰქონდა, ამაზე წყაროებში ვერაფერს ვპოულობთ. მაგრამ აქ ჩვენ გვაგონდება ის ჩვეულება, რომელიც ხონის წმინდა გიორგის დღესასწაულთან იყო დაკავშირებული და რომლის შესახებ ცნობები ჩაეიწერეთ 1959 წ. აგვისტოს პატარა ჯიხაიშში ზემოხსენებული გრიგოლ ღოღობერიძის თხრობის მიხედვით:

32 Акты. т. IV. с. 256.

33 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 18—19, № 4. მითითებული საბუთი დათარიღებულია 1570 წლით მისი გამცემი გიორგი II-ის გამეფების ვახუშტისეული მცდარი თარიღის — 1548 წლისა და ამ მეფის მეფობის 22-ე ინდიქტიონის საფუძველზე. რომელიც საბუთს თარიღად უზის (1548+22=1570-ს. იხ. იქვე საბუთის ლეგენდა). ეს თარიღი შესწორებულია ჩვენ მიერ, რადგან გიორგი II-ის გამეფების თარიღად ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია 1565 წელი (იხ. ს. ვაკაბაძე. საქართველოს მოკლე ისტორია. ახალი საუკუნეების ეპოქა. ტფილისი, 1922, გვ. 31; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბილისი, 1973, გვ. 123).

„23 აპრილს, გიორგობის დღეს ხონში ძველად დიდი დღესასწაული იმართებოდა. ამ დღეს აქ თავს იყრიდა იმერეთის სხვადასხვა კუთხის მოსახლეობა. წმინდა გიორგის საყდრის წინ, წინეთ თვალუწვდენი მინდორი იყო, იცოდნენ ბურთაობა, ჯირითი, სიმღერა, ცეკვა. ბურთაობის დაწყებამდე ეკლესიიდან გამოასვენებდნენ წმინდა გიორგის ხატს. მას წინ დროშით მოუძლოდნენ ჭანტურიშვილები. ბურთი მოჭონდათ თავად წულუკიძეებს, მათ მხარდამხარ მოსდევდნენ ლოლობერიძეები. დაღებოდნენ დიდი ცაცხვის ძირში. გადაიხდიდნენ პარაკლისს და მერე იწყებოდა ბურთაობა. ბურთის პირველად გაგორების უფლება მხოლოდ ლოლობერიძეთა გვარს ჰქონდა, შემდეგ შეიძლებოდა თამაშში სხვები ჩარეულიყვნენ“³⁴.

ამ ჩვეულებაში ჩვენ ვხედავთ ხონისა და მისი მიდამოების მიმართ ლოლობერიძეთა ოდინდელი უფლების გამოვლინებას. ამიტომ, ვფიქრობთ, 1587 წლის წინარე ხანაში ამ ადგილების დიდი ნაწილი, როგორც ზემოთ ითქვა, ლოლობერიძეებს ეკუთვნოდათ და ხოსრო, რომლის „სასახლე“ ხონს აღნიშნულ წელს მეფისაგან დავით წულუკიძემ „იქრთამა“³⁵, ლოლობერიძე იყო.

ფეოდალისათვის ყმა-მამულის ჩამორთმევა, როგორც ცნობილია, მეფის ღალატის ან სხვა რაიმე დიდი დანაშაულის შემთხვევაში ხდებოდა. რა დანაშაული ჩაიდინეს ლოლობერიძეებმა? არც ამის შესახებ მოგვეპოვება წერილობითი ცნობა. მაგრამ ამ საკითხსაც რამდენადმე შუქს ფენს თვით ლოლობერიძეთა გვარში შემონახული ზეპირგადმოცემა.

ამ გადმოცემის ერთი ვერსიით, „ერთხელ თავად აბაშიძეს მეფისათვის მოუხსენებია: „ლოლობერიძე ისეთი მდიდარია რომ ესტუმროთ, თავს არ შეიწუხებსო“. მართლაც, მეფე თავის ამალით ლოლობერიძეს სტუმრად სწვევია. მაგრამ იგი მედიდურად მოქცევია მეფეს: ეზოს კარს გარეთ არ მიგებებია; ლოლობერიძის ცოლიც არ წამომდგარა, ისე გაუწოდებია ხელი მეფისათვის. მეფეს ეს სწყენია, მაგრამ არ გამოუმტლავებია. მასპინძლობის დამთავ-

34 ხონში ამ დღესასწაულს ერთხელ პირადად დასწრებია და ვრცლად აღწერილი აქვს იგი ა. ნ. მურავიოვს (შდრ. მისი, Грузия и Армения, ч. III. Спб., 1848, с. 240—245). ეს დღესასწაული აღწერილი აქვს აგრეთვე ე. თაყაიშვილს (შდრ. მისი, ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი. ძველი საქართველო. ტ. III. ე. თაყაიშვილის რედ. ტფილისი, 1913—1914, გაყოფილება I, გვ. 279—280.

35 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 19, № 4.

რების შემდეგ ლოლობერიძეს მეფე გაუცილებია. სალოლობერიძეოს საზღვართან, გუბის წყალთან რომ მისულან, მეფეს ლოლობერიძისათვის თვალების დათხრა და ყმა-მამულის ჩამორთმევა უბრძანებია“.

მეორე ვერსიით, რომელიც სინამდვილეს უფრო უნდა ასახავდეს, „იმერეთის მეფეს ლოლობერიძისათვის ოდიშის მთავრის ლალატი დაუვალებია. ლოლობერიძეს მეფისათვის მთავართან მორიგება შეუთავაზებია. მეფე ამის გამო მასზე განრისხებულა. შემდეგ დადიანის დამარცხება რაჭის ერისთავისა და წულუკიძისთვის მიუხდელია. მათ შეუსრულებიათ მეფის ბრძანება. ხოლო ლოლობერიძის მოქმედებით უკმაყოფილო მეფეს ჩამოურთმევია მისთვის ადგილ-მამული და წულუკიძისათვის უბოძებია. ამის შემდეგ ლოლობერიძეს თავის ძველ სამფლობელოდან მხოლოდ გოჩა ჭიხაიში დარჩენია“³⁵.

ერთი სიტყვით, ლოლობერიძეთა დამცრობის მიზეზი, გადმოცემით, დადიანთან კეთილგანწყობილება ყოფილა, რაც სარწმუნოდ გვეჩვენება. აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ დადიანსა და ლოლობერიძეებს შორის ეს განწყობილება, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, გვიანდელ ხანაშიც გრძელდება. მაგრამ ახლა ისმის კითხვა: როდის მოხდა ლოლობერიძეთა დამცრობა?

ვფიქრობთ, ეს მოხდა გიორგი II-ის მეფობაში (1565—1587 წწ.) იანეთის ბრძოლის (1568 წ.) შემდეგ. ამაზე მიგვანიშნებენ ამ მეფის დროინდელი ფაქტები: ოდიშის მთავარი ლევან I დადიანი და ტახტის პრეტენდენტი გიორგის ბიძაშვილი ხოსრო ბატონიშვილი მეფის სამტროდ ერთმანეთს დაუკავშირდნენ: მის ტახტიდან გადაგდებას ცდილობდნენ. დადიანმა მოიშველია იმ დროს ფრიად გავლენიანი თავადური გვარის მეთაური ვარაზ კილაძე „ლიპარტიანით ოდიშრით“ და აღნიშნულ წელს თავს დაესხნენ მეფეს იანეთს, მაგრამ დამარცხდნენ და ილტვოდნენ³⁷.

როცა მეფე ტახტზე მომაგრდა, სასტიკად გაუსწორდა დადიანის „მიმდგომ“ თავადებს. საჩაევახოს მფლობელი ჭაევახ კილაძე მოკლა და მისი მამული თვითონ „დაიპყრო“³⁸.

ზემოაღნიშნული ისტორიული გადმოცემა საფუძველს გვაძ-

36 ჩაეიწერეთ გრიგოლ ლოლობერიძის თხრობის მიხედვით.

37 იხ. ვახუშტი. აღწერა... გვ. 815—816. იხ. აგრეთვე, ქრონიკები. II. გვ. 409—410.

38 ვახუშტი. აღწერა... გვ. 816.

ლევს დადიანის „მიმდგომთა“ შორის ამ დროს თავად ლოლობერიძეებიც ვიგულისხმობთ³⁹. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია ის, რომ გიორგი მეფის მიერ „ხონს ხოსროსეული“ (ჩვენი ვარაუდით, ლოლობერიძისეული) მამულების⁴⁰ დავით წულუქიძისათვის ბოძება, დოკუმენტური მონაცემებით, ქრონოლოგიურად სწორედ იანეთს მეფეზე თავდასხმის შემდგომ ხანს (1587 წ.) ემთხვევა⁴¹. გადმოცემით კიდევ დადიანთან კეთილურთიერთობის გამო შერისხული ლოლობერიძეთა მიწა-წყალი, როგორც ვნახეთ, მეფემ სწორედ წულუქიძეებს უწყალობა, რის შემდეგ ლოლობერიძეებს მხოლოდ პატარა ჭიხაიში შერჩათ (იხ. ზემოთ).

ამგვარად, თუ წერილობითი წყაროების ცნობებზე დაკვირვებას ზეპირგადმოცემით შევაკვებთ, ლოლობერიძეთა დაქვეითება. ნათი ადგილ-მამულის წულუქიძეებისათვის გადაცემა; ოდიშის მთავრის მომხრეობის გამო მოხდა ზემოაღნიშნულ დროსა და ვითარებაში. ამას უნდა მოყოლოდა ისტორიის სარბიელიდან ერთ-ხანს ლოლობერიძეების მოცილება.

ამის შემდეგ ამ საგვარეულოს წარმომადგენელს პირველად ვხედავთ XVII ს. პირველ ნახევარში. ესაა ზაალ ლოლობერიძე, რომელიც იხსენიება 1643—1649 წლებში განწესებულ ჭვარის მო-

³⁹ ვახუშტის ცნობაში იანეთს მეფის თავდამსხმელთა შორის 1568 წელს ლოლობერიძის მოუხსენიებლობა, ამ ცნობის ნაკლოვანებით უნდა აიხსნას. ეს ცნობა რომ სრული არ არის, ჩანს თუნდაც იქედან, რომ მასში არ იხსენიება იანეთის ბრძოლის აქტიური მონაწილე ბეჟან ნემსაძე, რომელმაც, თვით გიორგი მეფის სიტყვებით, „ულალატა“ მას, თავს დაასხა „იანეთს, საშვილიაშიგან“ ხოსრო ბატონიშვილი და მეფე „სასიკვდილოთ მოინდომა“ (იხ. გიორგი მეფის 1568 წლის შეწირულების წიგნი: ქრონიკები. II. გვ. 409—410).

⁴⁰ შეიძლება „ხონს ხოსროსეული“ მამული კაცმა ზემოხსენებულ ხოსრო ბატონიშვილის მამულად მიიჩნიოს. მაგრამ ასეთი ვარაუდის დაშვება გამორიცხულია: ჯერ ერთი, იანეთის ბრძოლის დროს (1568 წ.) იმერეთის სამეფოში საუფლისწულო მამული სამეფო სახლის საერთო მამულიდან ჯერაც არ იყო გამოყოფილი. ე. ი. ხოსრო ბატონიშვილს მამული ცალკე არ ჰქონდა. ხოლო, როცა საუფლისწულო გამოყვეს (1587 წ.). ტერიტორიულად ის ზემო იმერეთზე მოდიოდა (იხ. ვახუშტი. აღწერა... გვ. 820; გიულდენშტედის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 167, 301—303; თ. სოსელია. ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან. გვ. 206, სქოლიო 22).

⁴¹ იხ. ზემოთ. უნდა ვიფიქროთ, რომ ლოლობერიძეებს მათი მამულები ბევრად უფრო ადრე. იანეთთან ბრძოლისთანავე — 1568 წ. ჩამოერთვათ. მაგრამ მაშინ ია მეფემ უთუოდ თავის სახანოდ აიღო და წულუქიძეებს დაგვიანებით უბოძა.

ნასტრის აღაშნი⁴². ამ მონასტრის სასარგებლოდ მას რაღაც შეუწირავს, რაკი მისთვის აღაპი (მოსახსენებელი ტრაპეზი) გააჩინეს. ამასთან, ეს შეწირულება მის ეკონომიკურ შეძლებაზედაც მეტ-კველებს.

ეს ზაალ უნდა იყოს ხომულის ციხის წარწერაში⁴³ მოხსენიებული ზაალ ლოლობერიძე, რომელთან ერთად დასახლებულია აგრეთვე მისი ძმა თუ სახლიკაცი გიორგი⁴⁴. ისინი ამ ციხის აღდგენა-განახლებისათვის იღწვიან⁴⁵.

ზაალ და გიორგი ლოლობერიძეები უნდა იყვნენ გოჩა ჭიხაიშელ თავად ლოლობერიძეთა ერთი შტოს წარმომადგენელი. რომელიც ხომულში დამკვიდრებასა და იქ თავიანთი რეზიდენციის მოწყობას ცდილობენ.

XVII ს. შუა წლებისათვის ლოლობერიძეებმა, როგორც ჩანს, შეძლეს ცენტრალურ ხელისუფლებასთან განწყობილების გამოსწორება. იმერთა მეფის ალექსანდრე III-ს 1651 წლის ცნობილ ფიცის წიგნში, მართალია, მეორეხარისხოვან თავადთა რიგებში, მაგრამ მაინც იხსენიება ამ საგვარეულოს წევრი ფაცია ლოლობერიძე⁴⁶.

აღნიშნული საუკუნის 50-იან წლებსა და 60-იან წლების დამდეგს ლოლობერიძეთა სახლის თავკაცი ბეჟან ლოლობერიძეა. იგი ფრიად გავლენიანი თავადაა. ეს ჩანს თუნდაც იქედან,

42 იხ. ე. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.). თბილისი, 1962, გვ. 81, აღაპი 24; გვ. 126, კომენტარი 24.

43 ამ წარწერას მიაკვლია ავთ. იოსელიანმა 1975 წელს. იხ. „საინტერესო მეცნიერული აღმოჩენა“, „ხომულის ციხეზე ახლად მიკვლეული წარწერის ისტორიული მნიშვნელობის გამო“. ავთ. იოსელიანის პასუხი გაზეთ „დროშის“ რედაქციას. გაზ. „დროშა“ (საქ. კომპარტიის წყალტუბოს რაიკომისა და წყალტუბოს მშრომელთა დეპუტატების რაიონული საბჭოს ორგანო), 1975 წ. 15 ნოემბერი, № 137 (4697), გვ. 3.

ხომულის ციხის ეპიგრაფიული უცნობი წარწერისა და მისი სამეცნიერო მნიშვნელობის შესახებ აგრეთვე მოხსენება წაიკითხა იმავე ავთ. იოსელიანმა 1976 წ. 29 მარტს საქართველოს საისტორიო საზოგადოების საქარო სხდომაზე.

44 იხ. ზემოდასახელებულ გაზ. „დროშა“-ში ავთ. იოსელიანის პასუხი ამ გაზეთის რედაქციას.

45 იხ. იქვე.

46 სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იველევის ელჩობა იმერთში. გვ. 193.

რომ ოდიშის მთავარმა ვამეყ დადიანმა ქართლის მეფესთან მოყვრობას ლოლობერიძესთან მოყვრობა არჩია: ვახტანგ V-ის ძის არჩილისათვის „დაწინდული“ თავისი ასული დადიანმა ბეჟანს შიათხოვა⁴⁷. დადიანის არჩევანს პოლიტიკური ანგარიში ელდა საფუძვლად. ლოლობერიძის მოყვრობაში დადიანი ქვემო იმერეთის შემომტკიცებინს გარანტიას ხედავდა. მაგრამ ლოლობერიძე ამკვარდაც ოდიშის მთავრის პოლიტიკური ანგარიშების მსხვერპლი გახდა: ვახტანგ მეფემ 1661 წ. მოაკვლევინა „ზემო-მყრელთა იმერთა“ ბეჟან ლოლობერიძე და, ამგვარად, დადიანს საიძედლო მოკავშირე გამოაცალა⁴⁸.

ამ ბეჟანის თანამედროვეა მისი მოგვარე მეორე ბეჟან ლოლობერიძე, რომელიც ბაგრატ IV-ს მიერ რუსთ ხელმწიფისათვის გაგზავნილ 1669 წ. წერილში იმერთა მეფის თავადებს („ბოიარებს“) შორის არის დასახელებული⁴⁹.

აქვე თავადთა შორის დასახელებულია აგრეთვე ლოლობერიძეთა საგვარეულოს მეორე წარმომადგენელი ზაალიც⁵⁰. ვფიქრობთ, ესეც ის ზაალია, რომელიც ჯვრის მონასტრის აღაპში და ხომულის ციხის ზემოაღნიშნულ წარწერაშია მოხსენიებული. იგივე ზაალ უნდა იყოს ბაგრატ მეფის 1673 წ. წყალობის წიგნში მოწმეთ დასახელებული და 1673—1696 წწ. ერთ საბუთში ნახსენები ზაალ ლოლობერიძეც, რომლის „კაცს ხობის ღმთისმშობლის ფიცის ტეხა დაედვა“ და რომელიც მან „ხატს შემოსწირა“⁵¹.

აღსანიშნავია, რომ არც ალექსანდრე III-ის 1651 წ. ფიცის წიგნში და არც მისი მემკვიდრის ბაგრატ IV-ის ზემოხსენებულ წერილში ლოლობერიძეთა სახლის წევრები იმერეთის დიდებულ თავადთა („დიდი ბოიართა“) რიგებში არ გვხვდებიან და არც რაიმე სახელოს ფლობენ, არამედ მხოლოდ მეორეხარისხოვან თავადებში იბსენიებიან⁵². ჩანს, იმერთა მეფეები ამ საგვარეულოს აღ-

47 ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა... გვ. 449, 835.

48 იხ. იქვე, გვ. 449, 835—836.

49 იხ. Переписка..., с. 83. ეს ბეჟანი უნდა იყოს ლევან III დადიანის 1675 წ. შეწირულების წიგნში მის მოწმეთა შორის დასახელებული ბეჟან ლოლობერიძე (იხ. დას. საქ. საეკლ. საბ., I. გვ. 77).

50 Переписка..., с. 83.

51 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 9388; საქ. სიძე. I. გვ. 30—31, № 6.

52 იხ. სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იეველვის ელჩობა იმერეთში. გვ. 193—195; Переписка... с. 82—83.

ნიშნულ ხანშიც დიდად არ წყალობენ. მიუხედავად ამისა, ლობერიძეთა გვარში დიდებული თავადი მაინც საგულისხმებელია.

XVIII ს. დამდეგადან ლობერიძეები უფრო ხშირად ჩანან წყაროებში. ნიშანდობლივია ის, რომ აღნიშნულ საუკუნეშიც მათ კარგი განწყობილება აქვთ დადიანთან: ამ საგვარეულოს ზოგი წევრი სწორედ ოდიშის სამთავროში წინაურდება საეკლესიო სფეროში.

1701 წ. ცაიშელ ეპისკოპოსად სვიმონ ლობერიძეს ვხედავთ⁵³. უფრო გვიან, 1714 წ. ბეჟან დადიანმა ჭყონდიდელ მიტროპოლიტადაც ევდემონ ლობერიძე დასვა⁵⁴. ამ ხარისხით გვხვდება იგი 1727 წელსაც⁵⁵. ეს ევდემონი უნდა იყოს იმავე დადიანისა და შოშიტა რაჭის ერისთავის მიერ 1717 წ. გრიგოლ კათალიკოსისათვის მიცემულ პირობის წიგნში მოწმედ მოხსენიებული „ლობერიძე წინამძღვარი ევდემოზ“⁵⁶. ჩანს, მიტროპოლიტობასთან ერთად, მას მარტვილის მონასტრის წინამძღვრობაც ჰქონდა.

ევდემონის თანამედროვე იყო მისი სახლიკაცი ხახუ ლობერიძე, რომლის ასული (სახელი არ იხსენიება) ოდიშის თავად დეისმა ჭაიანის თანავეცხედრე იყო და რომელიც ზემოდასახელებულ გრიგოლ კათალიკოსის 1733 წ. გუჯარშია ნახსენები⁵⁷. მაგრამ არც დეისმა, არც ხახუ ლობერიძე და არც მისი ასული ამ დროს ცოცხალი არ უნდა იყვნენ⁵⁸.

იმერეთის სამეფოშიც გარკვეულ წარმატებას აღწევს ლობერიძეთა საგვარეულოს წარმომადგენელი სილიბისტრო ალექსანდრე V-ის მეფობის ბოლო წლებსა და მისი ძის სოლომონ I-ის მეფობაში. აქაც ლობერიძე საეკლესიო სფეროში მოღვაწეობს.

1750 წ. სილიბისტრო ლობერიძე „წმინდის მოწამეთის წინამძღვარი“ და „ხელმწიფის კარის მღვდელია“⁵⁹.

53 საქ. სიძვ. I. გვ. 46, № 17.

54 იქვე, გვ. 113, 114, შდრ. ქრონიკები. II. გვ. 70, 124—125.

55 ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში. ძველი საქართველო. ტ. III. გვ. 31. ჭყონდიდელი ევდემონ ლობერიძე იხსენიება გრიგოლ კათალიკოსის 1733 წ. გუჯარშიც (იხ. დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 145), მაგრამ ცოცხალია თუ არა ის ამ დროს, არ ვიცი.

56 იხ. დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 174.

57 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 143.

58 იხ. იქვე.

59 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 1.

1755 წ. მას სოლომონ I-ის „ქარის წინამძღვრად“ ვხედავთ⁶⁰. ამ მეფის ქარის წინამძღვრობა ჰქონდა სილიბისტროს უთუოდ აღრეც.

უფრო გვიან ოდიშის მთავარმა კაცია II დადიანმაც (1757—1788 წწ.) ლეჩხუმის საირობის უდაბნოს „მამად“ „იმერელი“ სილიბისტრო ლოლობერიძე დაადგინა⁶¹. მას არქიმანდრიტის ხარისხიც ჰქონდა⁶².

წინამძღვარი სილიბისტრო ლოლობერიძის მიერ არის დაწერილი იმერთა მეფის სოლომონ I-ის და სხვა პირთა არაერთი სიგელი⁶³.

სილიბისტროს უკანასკნელად ვხედავთ 1786 წ.⁶⁴ ამის შემდეგ ის უთუოდ მალე გარდაიცვალა.

უნდა აღინიშნოს, რომ XVII ს. 60-იანი წლების შემდეგ ლოლობერიძეთა საგვარეულოს როლი იმერეთის სამეფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში მეტად უმნიშვნელოა. ადრიდანვე მამულდამცრობილი ლოლობერიძეები ქვეითდებიან.

იმერეთის სამეფოში რუსული მმრათველობის სისტემის დამყარებასთან დაკავშირებით ლოლობერიძეთა სათავედო აღმინისტრაციულად გაუქმდა.

ზემოხსენებულ ლოლობერიძეების გარდა, მეტ-ნაკლებად ცნობილია ამ საგვარეულოს სხვა წარმომადგენლებიც:

ს ი მ ო ნ I. და თ უ ა, ბ ე ე ა ნ III⁶⁵, გ ო გ ი ა, და ვ ი თ, მ ე რ ა ბ ი ხ ს ე ნ ი ე ბ ი ა ნ 1769 წ⁶⁶.

60 და... საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 6.

61 იქვე, გვ. 29—31. სილიბისტროს სიეოცხლეში საირობის უდაბნოს „ზედამდეგად“ იხსენიება აგრეთვე არქიმანდრიტი ლაზარე აფაქიძე (იხ. იქვე, გვ. 42).

62 იქვე, გვ. 29—31.

63 იხ. იქვე, გვ. 1, 6, 13.

64 იქვე, გვ. 178.

65 I ბევენი არის XVII ს. მეორე ნახევრის მოღვაწე ბევენი ლოლობერიძე, რომელიც ვაჟე III დადიანის სიძე იყო. II — ამავე ხანის პირი, რომელიც 1669 წ. ბაგრატ IV-ის „ბოიარებს“ შორის იხსენიება (იხ. ზემოთ).

66 იხ. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5, 1950, გვ. 235, № 29; გვ. 237, № 41.

შეიძლება ეს სიმონი იყოს 1819 წ. იმერეთის მმართველო-ზისათვის „მოხსენების“ წარმდგენი „თავადი ლოლობერიძე სვიმონ“⁶⁷.

ბერი. გვხვდება სოლომონ I-ის 1770 წ. წყალობის წიგნში⁶⁸. ან ბერიმ „იშოვა“ ოდიშს მახარობელი ფუტყარაძე და ჯიხაის სამეფო მიწაზე დაასახლა. მეფემ ბერის „ვედრებით“ ეს მისი გლეხი ყოველგვარი „სახელმწიფო გადასახადისაგან“ გაათავისუფლა⁶⁹.

გოგიტა ბეჟანის ძე (III-ის?). ვხედავთ 1771 წ. ერთ „სათავდებო წიგნში“⁷⁰

ლევან I. იხსენიება 1782, 1792, 1819 წლებში⁷¹. მას ორი ემა ჰყავდა: ქაიხოსრო და როსტომი. ლევანთან ერთად იხსენიებიან ისინი სოლომონ II-ის 1792 წ. სიგელში⁷². ძმები ლოლობერიძეები ამ მეფის ერთგულად ნამსახურნი იყვნენ (უნდა ვიფიქროთ იმერეთის ტახტისათვის ბრძოლაში, ლოლობერიძეები სოლომონ II-ეს უჭერდნენ მხარს). ამის „ნაცვლად“ უკანასკნელმა მათ „კაცებს“ აღნიშნული სიგელით სამეფო გადასახადი—საური და საუდიერო „ამოუყვეთა“⁷³.

ლევან I უკანასკნელად მოხსენიებულია 1823 წ. 4 ოქტომბრის წყალობის წიგნში, მაგრამ ამ დროს იგი ცოცხალი არ არის⁷⁴.

ლევან I-ს ხუთი ვაჟი ჰყოლია: სვიმონ (II), გიორგი, საფრონ, ლევან (II) და სიბიტო. ხუთივე ერთად დასახელებულია მსხენებულ წლის წყალობის წიგნში⁷⁵. მათგან სიბიტო გვხვდება უფრო ადრეც — 1819 წელს⁷⁶, ხოლო ლევან II — გვიან. 1832 წ.

67 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 197, № 36.

68 იხ. იქვე, გვ. 172, № 5.

69 იქვე.

70 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 45.

71 იქვე, გვ. 76; ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 180, № 13; გვ. 196, №№ 34, 35; გვ. 197, № 36; გვ. 239, № 50.

72 იხ. იქვე, გვ. 180, № 13; გვ. 239, № 50.

73 იქვე.

74 დოკუმენტები..., II, 297—298, № 446.

75 იქვე.

76 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 196, № 34.

19 აგვისტოს⁷⁷. ამ წელს ლევან II-ეს პრაპორშჩიკის ხარისხით ვახუშტის დროს მას მოურავობაც აქვს⁷⁸.

ნიკოლოზ ქაიხოსროს ძე. ჩანს 1785 წ. მის მიერ ხონის ტაძრისთვის მიცემულ შეწირულების წიგნში⁷⁹.

ნიკოლოზის მამა ქაიხოსრო არ უნდა იყოს ლევან I-ისა და როსტომ ლოღობერიძეების ძმა ქაიხოსრო, რომელიც მათთან ერთად იხსენიება 1792 წ. საბუთში (იხ. ზემოთ ლევან I). წინააღმდეგ შემთხვევაში ამ საბუთში ჩვეულებრივ ნიკოლოზიც იქნებოდა მოხსენიებული.

გერასიმე. გვხვდება 1807, 1838 წლებში⁸⁰. მისი დაწერილია ხახუ და სხვა ფაღავეების მიერ ანტონ ხონელისადმი მიცემული 1807 წ. „საუდაო წიგნი“⁸¹. ხოლო 1838 წ. გერასიმე ლოღობერიძე თავის თავს მარტვილის ეკლესიის დასავლეთის მარჯვენა ეკვდრის წინამძღვრად ასახელებს⁸² (ამ ეკლესიის დასავლეთის მარჯვენა და მარცხენა ეკვდრები დადიანების სასაფლაო იყო⁸³).

ოტია. იხსენიება იმერეთის მდივანბეგთა 1814 წ. განჩინების წიგნში⁸⁴.

სოფრომ მღვდელ-მონაზონი. ვხვდებით 1815 წ. დოკუმენტში⁸⁵.

სიკო. გვხვდება 1819 წ⁸⁶.

ბეჟან IV. ვხვდებით 1823 წ. წყალობის წიგნში, რომელიც მის მიერაა დაწერილი⁸⁷.

ბესარიონ. „იმერეთის არხიეპისკოპოსის“ სოფრონიოსის „სეკრეტარი“. ჩანს 1835 წ.⁸⁸.

77 ქუთ. მუზ. საბ. № 2077.

78 იხ. იქვე.

79 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 84.

80 იქვე, გვ. 157; ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში. ძველი საქართველო. III. გვ. 42.

81 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 157.

82 ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 42.

83 იხ. იქვე.

84 ე. თაყაიშვილი. ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი. ძველი საქართველო. III. გვ. 300.

85 დოკუმენტები.. II. გვ. 291, № 456.

86 ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 196, № 34.

87 დოკუმენტები.. II. გვ. 291, № 416.

88 ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 302, შენიშვნა 1.

წულუკიძეთა სათავადო

წულუკიძეთა გვარი ერთ-ერთი „უწარჩინებულესი და შემ-
ბლებელი“ ფეოდალური გვარი იყო იმერეთის სამეფოში. ვახუშ-
ტი ბატონიშვილი ამ გვარს სწორედ ასე იხსენიებს¹.

წულუკიძეები ისტორიის ასპარეზზე პირველად ჩანან XV ს.
შუა წლებში. ამ საგვარეულოს პირველი ისტორიულად ცნობილი
წარმომადგენელი არის ვირშელი. აღნიშნული პერიოდისათვის
ვირშელა და მისი ძენი — ვალადემურ, სალუყაზან, ბევროზ, ბე-
ჟან და სიაოშ მეფის წინაშე უკვე „თავდადებით ნამსახურნი“
არიან. ხოლო უფრო ადრე „პაპანი და მამანი“ მათნი ბაგრატიონ-
თა დინასტიის „სამსახურსა და ერთგულებასა შიგან დაკოცილან“.
მაშინ მკირეწლოვანი ვირშელი, ობლად დარჩენილა და იმ ხანში
წულუკიძეთა საგვარეულოს „მკვიდრი და ნასისხლი“ სოფელი
იწა „მეფეთაგან“ სხვას „უშოვნია“².

1451 წელს გიორგი მეფის „ტახტისა უზედაე ყოფისთვის დი-
დად ქირანანახ“ ვირშელს მისთვის თავის „გუარეულად ნაქო-
ნებისა მამულისა“ დაბრუნება უთხოვია. მეფეს შეუწყნარებია მი-
სი თხოვნა და სოფელი იწა ისევ ვირშელისა და მისი მემკვიდრე-
ებისათვის უბოძებია³.

ასე, რომ წულუკიძეთა გვარის ისტორია XV საუკუნეზე ბევ-
რად ადრე დაწყებულა და ამ დროისათვის დიდი ძნელბედობა
ჰქონია გამოვლილი.

როდის მოხდა წულუკიძეთა სათავადოს ჩამოყალიბება, ზუს-
ტად განსაზღვრა ძნელია. დაახლოებით კი, ეს აღნიშნულ საუკუ-
ნის მეორე ნახევარში, ვირშელის მოღვაწეობის პერიოდშია სავა-
რაუდებელი.

ამის შემდეგ წულუკიძეების სამფლობელო თანდათან იზრ-
დება. იწას გარდა, რაჭაში ნაწილობრივ თუ მთლიანად მათ

¹ იხ. მისი აღწერა... გვ. 35—36. იოანე ბატონიშვილიც ქართველ თავად-
ანზნაურთა გვარების „აღწერაში“ წულუკიძეს დასავლეთ საქართველოს გამორჩე-
ნილ თავადურ გვარებს შორის ასახელებს (იხ. ხელნაწ. ინსტ, ფ. S, № 3729,
გვ. 101 v).

² საქ. სიძვ. I. გვ. 1—3, საბ. № 1.

³ იქვე.

ეკუთვნოდათ შემდეგი სოფლები: 1. ხოტევი, 2. წკადისი, 3. ველიეთი, 4. ქეკია-ღელე, 5. კაჩაეთი, 6. ზნაკვა (ნაწილობრივ)⁴, 7. სხარტალი (ნაწილობრივ)⁵, 8. უყეში, 9. ამბროლაური (ნაწილობრივ)⁶, 10. პატარა ონი, 11. ნიკორწმინდა (ნაწილობრივ)⁷, 12. სალხინო, 13. აბანოეთი, 14. გორის უბანი. 15. ბარეული. 16. ზედა შავრა, 17. ლაღიში, 18 მიქარწმინდა, 19. ცაბი, 20. ნაგორევი⁸.

პირდაპირ ცნობათა უქონლობის გამო ძნელია იმის გადაჭრით თქმა, თუ როდის შეიძინეს წულუკიძეებმა ეს სოფლები. მაგრამ XVII ს. მეორე ნახევარსა და უფრო ადრეც ისინი რომ რაქვაში მრავალ სოფელს ფლობდნენ, ეს კი ცხადია⁹.

⁴ ნაწილი კი ნიკორწმინდის ეკლესიას ეკუთვნოდა (იხ. ქრონიკები. II. გვ. 45—47). ვახუშტის ცნობით, „ზნაკვას არს ციხე შენი და მაგარი“ (იხ. მისი აღწერა... გვ. 763). ე. თაყაიშვილის აღწერილობით კი, აქ არის „გიორგი წულუკიძისეული ციხის ნანგრევები (იხ. მისი არქეოლოგიური მოგზაურობა რაქვაში. თბილისი, 1963, გვ. 72).

⁵ ნაწილი იმერთა მეფისა იყო. აქ იყო სოლომონ I-ის „საზაფხულო ბანაკი“ (იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გვ. 127).

⁶ საბა მერკვილიძისა (სოფ. წესის მცხოვრები, 105 წლის) და ნატალია დარახველიძის (ამავე სოფლის მცხოვრები, 98 წლის) ცნობებით (ჩაეიწერეთ აღნიშნულ სოფელში 1945 წ. აგვისტოს), ამბროლაურის ნაწილს რაქია ერისთავები ფლობდნენ, ნაწილს — წულუკიძეები, ნაწილს — მაჩაბლები (ჟუანას-ჯელთა სამფლობელოს შესახებ ამბროლაურში იხ. გ. ბოქორიძე. რაქის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზ. მოამბე. VII. 1931—1932, გვ. 218) და ნაწილს კიდევ — იმერთა მეფეები. ვახუშტის ცნობითაც, „ამბროლაურს ყოფილა სასახლე აწინდელთა მეფეთა ადგილის შემოპიბილებისათვის“ (იხ. მისი აღწერა... გვ. 763).

⁷ ნიკორწმინდის ნაწილი თვით ნიკორწმინდის ეკლესიას ეკუთვნოდა, ნაწილს კი რაქის ერისთავები ფლობდნენ (იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 76, შენიშვნა 50, 51).

⁸ სსცია, ფ. 46, საქმე № 34, ფურც. 1—30; ფ. 226 (1), საბ. № 3296; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd. საბ. № 1278; გ. ბოქორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 222 — 223; ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 40—42; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 115, 129; საბა მერკვილიძის ცნობა.

გიულდენშტედტის ცნობით, წულუკიძეების „მხარეში“ 30 სოფელი შედიოდა. მაგრამ მათგან სახელდებით მხოლოდ სხარტალია დასახელებული (იხ. მისი მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 129). აღნიშნულია აგრეთვე—ხოტევის ციხე. სოლომონ I-მა გადასცა თავად წულუკიძესო (იქვე, გვ. 115). ეს მოხდა, ცხადია, მეფის მიერ წულუკიძეთა სამფლობელოს მიმტაცებელ რაქის ერისთავ როსტომის დამარცხების შემდეგ (იხ. ქვემოთ).

⁹ იხ. ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 40—42; გ. ბოქორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 222—223.

ზემოჩამოთვლილ სოფლებს გარდა, რაჭაშივე წულუკიძეებს ეკუთვნოდათ ბუგეულის, ბაჯის, ქედის უბნის, საკეციის, მოტყიერის, ჭვარისასა და თლულის ნაწილი¹⁰.

აღნიშნულ საუკუნის მეორე ნახევარში ერთ ხანს წულუკიძეებისა ჩანს ჭრებალო, ზოგიში და „მათს გარდაღმა“ ოკრიბა და ტყიბული („ტყილბური“)¹¹.

წულუკიძეების სათავადო სამხრეთით ნაქერალას ქედამდე აღწევდა, დასავლეთით — ლეჩხუმამდე, აღმოსავლეთით — ერისთავების სამფლობელო ხიმშ-სხვევა-შხივანამდე. ჩრდილოეთით კიდევ ამ სათავადოს ისევ ერისთავების სოფელი ბოსტანო და იაშვილების სოფელი სადმელი საზღვრავდა.

წულუკიძეების რეზიდენცია ხოტევეში იყო. აქვე იყო მათი ციხე-სიმაგრე და კარის ეკლესია. მეორე ადგილსამყოფი წულუკიძეებს მიქარწმინდაში ჰქონდათ. მესამე კი — ბუგეულს¹².

ხოტევის ციხე-სიმაგრის გარდა, წულუკიძეებს ეკუთვნოდათ აგრეთვე ნაგორევისა და პატარა ონის ციხე-სიმაგრეებიც¹³.

წულუკიძეებს საგვარეულო სასაფლაო ჰქონდათ ნიკორწმინდის ეკლესიასა¹⁴ და ხოტევის მაცხოვრის ტაძარში. ეს უკანასკნელი ააშენა ამ საგვარეულოს წარწოზადგენელმა მერაბმა 1676 წ.¹⁵ იგივე ჩანს სოფ. თლულის ეკლესიის „აღმაშენებელი“ თუ „ღამხატვინებელიც“¹⁶.

¹⁰ სსცია, ფ. 46, საქმე № 34. ფურც. 1—2, 4, 7, 9, 11—14, 16—17, 19—25, 29—30; გ. ბოჭორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 225—226.

სოფ. ბაჯს, ბუგეულს, ქედისუბანს, ჭვარისასა და თლულს რაჭის საერისთავოს გაუქმებამდე (1769 წ.) რაჭის ერისთავები ფლობდნენ (იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 76).

¹¹ იხ. ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

¹² იხ. იქვე, გვ. 40, 65; გ. ბოჭორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზეუმის მოამბე. V. 1928, ტფილისი, 1930, გვ. 169; იგივე, VII, 1931—1932, გვ. 221; აბელ კიკვიძე. რაჭა..., თბილისი, 1976, გვ. 23; პ. გნილოსარიოვი. დასახ. ნაშრ., გვ. 437; საბა მერკვილაძის ცნობა (გაუგონია მამა-პაპათაგან).

¹³ იხ. პ. გნილოსარიოვი. დასახ. ნაშრ., გვ. 437.

¹⁴ დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 85; ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 103—104; გ. ბოჭორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზეუმის მოამბე. V. 1928, გვ. 208—209.

¹⁵ ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 40, შდრ. გ. ბოჭორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზეუმის მოამბე. VII. 1931—1932, გვ. 220—221.

¹⁶ გ. ბოჭორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 226.

რაჭის აღნიშნულ სოფლებს გარდა, წულუკიძეების ხელთ იყო ვრცელი მიწა-წყალი ქვემო იმერეთსა და სხვაგანაც.

ჯერ კიდევ 1587 წ. დავით წულუკიძეს, რომელიც შეიძლება ვირშელის შეილიშვილი იყო, გიორგი იმერთა მეფემ, როგორც ითქვა, „აქრთამა“ „ხონს ხოსროსეული სასახლე და გლეხები“¹⁷. „ამას გარეთ“ იქვე „გოგატაური სასახლე — თხრილს შიგნით და კარს გარდმოდმა მინდორი და ჭალა, საყანეები; ამას გარეთ... სახასო სანადიროები და სასახუნდროები — წყალტუბოს გაღმა, ბოლო მალაკის საზღვრამდის, თავი ნასაკირალი, ბოლოს განი გასწორებით, ჩიჩას ფონია კუხამდის და თავი სამზღვარი ლოზგოურა, რომელსაც სერი დაიტანს მათხოჯის საზღვრამდის; ამას გარეთ კონტოეთი“ შიგ მოსახლე გლეხებით¹⁸.

ხონის ნაწილსა და მის უბნებს წულუკიძეების ხელში გადასვლის შემდეგ „საწულუკიძო“ ანუ „საწულუკიძეო“ ეწოდა¹⁹. ეს ადგილ-მამული მათ ბოლომდე შეინარჩუნეს.

გვიანდელი (1820 წ.) ცნობით, წულუკიძეები მეტ-ნაკლები რაოდენობით ყმა-მამულს ფლობდნენ აგრეთვე ანთორაში, ძიროვანში, კითხიჯში, გურნაში, ლოსიათხევში, ნაძვში, ბობოთში, ქორეთში, აბაშაში და სხვ.²⁰

იმერეთის სამეფოს არსებობის უკანასკნელ წელს ოტია, სეხნია და ხოსია წულუკიძეებმა სოლომონ II-საგან მიიღეს ვრცელი მიწა-წყალი („გამოჩინებულის საწინამძღვრო ადგილ-მამული და შემავალი“) საჯავახოში, რომელიც ეკავა მათ განსვენებულ ძმას გამოჩინებულის მონასტრის წინამძღვარს ნიკოლოზს²¹. ეს მიწა-წყალიც წულუკიძეების მფლობელობაში იყო ბოლომდე²².

XVII ს. მეორე ნახევრიდან წულუკიძეებს ეკუთვნოდათ აგ-

17 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 18—19, საბ. № 4. თარიღი, როგორც ზემოთ ითქვა, შესწორებულია ჩვენ მიერ.

18 იხ. იქვე, გვ. 19.

19 სსცია, ფ. 46, საქმე № 34, ფურც. 31—32; დას. საქ. საეკლ. საბ., II, გვ. 77.

20 იხ. სსცია, ფ. 46, საქმე № 34, ფურც. 26—27, 32—33; ზელნაწ. ინსტ. ფ. Sd, № 507; ქუთ. მუზ. საბბ. № 1367.

21 Д м. Б а к р а д з е. А П Г А, с. 238—239.

22 იქვე, გვ. 239.

რეთვე გუშტიბის ნაწილი, რომელთანაც სამეფო აზნაურ იოსელი-
ანს „კელი“ არ ჰქონდა²³.

წულუკიძეები ადგილ-მამულს ფლობდნენ „ქუთაისის ქალა-
ქის თავშიც“. აქვე ჰქონდათ მათ „სასახლე“ და დუქანი („ხულე-
ბი“)²⁴.

მათვე ეკუთვნოდათ სოფ. ქარჩხაბი, სადაც ჰქონდათ კიდევ
„სასახლე“. სასახლე ჰქონდათ მათ ხონშიც²⁵.

წულუკიძეებისა იყო ერთ დროს სოფ. „თერჯოლო“ თუ თერ-
ჯოლაც²⁶.

დიდ ადგილ-მამულთან ერთად, წულუკიძეები მრავალრიცხო-
ვან ყმასაც ფლობდნენ. XVIII ს. მეორე ნახევარში ამ საგვარეუ-
ლოს მფლობელობაში 800 კომლი ყმა ითვლებოდა²⁷.

წულუკიძეების ყმა-გლეხები იყვნენ: გურგენიძეები, ჭელიძე-
ები, აბუთიძეები, ფანჯიკიძეები, სანებლიძეები, დვალეები, გორ-
დიაშვილები, მიქიაშვილები, ქათამაძეები, ნაცვლიშვილები, კე-
ლიშვილები, ბაკურაძეები. მურუსიძეები, უთმელიძეები, რუხა-
ძეები, კვახაძეები, ქოქოსაძეები, ვაჩაძეები, ბუაძეები, ფოფხაძე-
ები, ვახტანგაძეები, ველიაშვილები, გაგოშიძეები, პატარიძეები,
კობახიძეები, ნამგალაძეები, სოხაძეები, მომცემლიძეები, ჯალალა-
ნიები, უგულავეები, წვერავეები, ძიძიგურები, შანიძეები, დევიძე-
ები, ქიცმარიშვილები, გეგუჩაძეები და სხვ.²⁸

23 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 82—83. იხსენიება ამ საბუთში „გუშტიბს
სასახლე“, გლეხები და პარტახები წულუკიძისა. 1660—1690 წლებში ეს „სასახ-
ლე გლეხებით, მიწა-მამულით“ მერაბ წულუკიძემ ბიჭვინტის ღვთისმშობელს
წესწირა (იხ. იქვე).

24 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 148; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1177, 1178;
ფ. H, №2782 (ხოჯავანათ იოვანეს დღიური), გვ. 29.

25 ნ ა კ ო ლ ა დ ი ა ნ ი. ქართველთ ცხოვრება. ტექსტი გამოსცა, წინასი-
ტყუაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბურ-
ჯანაძემ, თბილისი, 1962. გვ. 183 (ქვემოთ ყველგან მითითებულია ეს გამოცემა);
ს. კაკაბაძე. გადმოცემა იმერეთის სამეფოს არსებობის უკანასკნელი დროის
შესახებ. საისტორიო მოამბე. I. 1925, გვ. 251.

1761 წლის წინარე ხანაში ქარჩხაბს თავადი ჩხეიძეები ფლობდნენ აღნიშნულ
წელსა და შემდეგ ეს სოფელი წულუკიძეს უჭირავს (იხ. ო. ს ო ს ე ლ ი ა. ნარ-
კვევები..., I. გვ. 36, შენიშვნა 50).

26 იხ. საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები... II. გვ. 125—126,
საბ. № 107.

27 იხ. ი. რ ე ი ნ ე გ ს ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

28 სსცია, ფ. 46, საქმე № 34, ფურც. 16—24, 31—33; დოკუმენტები საქარ-
თველოს სოციალური ისტორიიდან. II. ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბილისი, 1953,
გვ. 286—287, საბ. № 448.

წულუკიძეების აზნაურები იყვნენ: მდივნიშვილები, გიორგობიანები, გოცირიძეები, ჭიჭინაძეები, მაჭავარიანები, მომცელიძეები. დალაქიშვილები, ლეჟავები, წერეთლები, წულუკიძეები²⁹, ავალიანები, უგრებელიძეები, სვანიძეები, კიკნაძეები, მხეიძეები, დარახველიძეები, დაშნიანები, ადამია და სხვ³⁰.

რამდენი იყო წულუკიძეების დამოკიდებულებაში მყოფ აზნაურთა საერთო რაოდენობა, არ ვიცით. ჩანს მხოლოდ, რომ XIX ს. 10-იან წლებში მარტო გიორგი წულუკიძე 74 კომლ აზნაურს ფლობდა³¹.

გლეხები წულუკიძეების წინაშე გარკვეულ ბეგარა-გამოსაღებს იხდიდნენ. აზნაურები კი შეადგენდნენ წულუკიძეების შეიარაღებულ ამაღას და მათ კარზე ასრულებდნენ სხვადასხვა საპატიო სამსახურს.

წულუკიძეთა სათავადოს თავისი სამოხელეო აპარატი ჰქონდა, მაგრამ ამის შესახებ მეტად ნაკლები ცნობებია შემონახული. იხსენიებიან წულუკიძეების მხოლოდ მოურავი, მეციხოვნე და ხელოსანი. საეკლესიო მსახურთაგან კი — მოძღვარი, „კარის მღვდელი“ და ხუცი-მდივან-მღვდელი³².

მოურავის თანამდებობა 1799 წ. წულუკიძეების აზნაურს ბეჟანია გოცირიძეს აქვს, კარის მღვდლად აღნიშნულ წელს მიქელ ჭიჭინაძე ჩანს³³. მომდევნო წელს კი უკანასკნელის ადგილზე გიორგი მდივნიშვილს ვხედავთ³⁴. მოძღვრად 1660—1690 წლებში დასახელებულია ზებედე³⁵, ხოლო ხუცი-მდივან-მღვდლად 1793 წ. გვხვდება გიორგი გურგენიძე³⁶.

29 იხსენიება მერაბ წულუკიძის მოურავი გიორგიტა წულუკიძე (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 5181), რომელიც უთუოდ თავად წულუკიძეთა აზნაურია. ჩანს წულუკიძეების გვარში აზნაურებიც იყვნენ. 1810 წლის ერთ დოკუმენტში ვხედავთ კიდევ „აზნაურ მერაბ წულუკიძეს“ (იხ. ს. კაკაბაძე, იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები), თბილისი, 1956 (ამონაბეჭდი „საისტორიო მოამბე“, ტ. მე-9-დან). გვ. 488, საბ. № 80).

30 სსცია, ფ. 46, საქმე № 34, ფურც. 1, 4, 6—7, 9—14, 17—18, 20—22, 26—27, 31—32; ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, № 3224; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 111.

31 სსცია, ფ. 46, საქმე № 34, ფურც. 4—7, 9—14, 17—27.

32 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 83; II, გვ. 102, 116; დოკუმენტები.. II.

33 286—287, საბ. № 448; ქუთ. მუზ. საბ № 726.

34 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 116.

35 დოკუმენტები.. II. გვ. 287, საბ. № 448.

36 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 83.

37 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 102.

წულუკიძეების მოურავად, როგორც ითქვა, იხსენიება აგრეთვე მათი აზნაური გიორგიტა წულუკიძე.

წულუკიძეების ყმები სანეფო გამოსაღებიდან თავისუფალნი იყვნენ. მთელ რაჭის პროვინციაში, სადაც საწულუკიძეთოს გარდა, სხვა სათავადოებიც იყო, და, 1768 წ. ცნობით, 5000 კომლაძდე ითვლებოდა³⁷, სამეფო გადასახადს საურს იხდიდა მხოლოდ 200 კომლი, საუდიეროს კი — არც ერთი³⁸. საურის გადამხდელი 200 კომლი მთლიანად წულუკიძეებისად რომ ჩავთვალოთ, მაინც შეიძლება ითქვას, რომ ამ საგვარეულოს ყმათა ძირითად მასას გადასახადო შეუვალობა ჰქონდა.

გიორგი იმერთა მეფის მიერ 1587 წ. დიდად „შეწყალებულ“ ზემოხსენებულ დავით წულუკიძის მემკვიდრე იყო ქაიხოსრო წულუკიძე, რომელიც XVI ს. უკანასკნელ მეოთხედსა და მომდევნო საუკუნის პირველ ნახევარში მოღვაწეობს³⁹.

ქაიხოსრო დიდი ქონების პატრონია. ამას მოწმობს მისი სააღმშენებლო და სხვა საქმიანობა იერუსალიმის ჯვარის ქართველთა მონასტერში. XVII ს. პირველ ნახევარში აქ მან, „ქრისტეს საფლავთან“, ააშენა ეკლესია სამოცი სახლით და დაიხსნა მონასტრის უძრავი ქონება⁴⁰.

ასეთი ქველმოქმედებისათვის 1643—1649 წლებში ჯვარის შამამ ნიკიფორე ჩოლოყაშვილმა დაახატვინა იგი „ჯვარის მონასტრის კედელზე. დაუკიდა კანდელი ქრისტეს საფლავთან და გოლგოთაზე და ჩაწერა მისი სახელი ყველა მოსახსენებელში“⁴¹.

ქაიხოსროს ესოდენ დიდი ეკონომიური შესაძლებლობა უთუოდ მის ყმა-მამულთა სიმრავლეზე იყო დამყარებული. ამ მხრივ წულუკიძეები, როგორც ვნახეთ, ადრევე დაწინაურდნენ.

37 Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. I. Под ред. А. А. Цагарели, Спб., 1891, с. 17.

მოურავოვის ცნობით, 1769 წ. რაჭაში ყმა გლეხთა რაოდენობა 3000 კომლს უდრიდა (იხ. იქვე, გვ. 74).

38 Акты, IV, с. 256.

39 დავით წულუკიძისა და მისი მემკვიდრეების შესახებ დაწერილებით იხ. ქვემოთ.

40 იხ. ე. მეტრეველი. მასალები... გვ. 38, 62 (გამოკვლევა), 88, აღაპი № 99; გვ. 144—145, კომენტარი № 99.

41 იხ. იქვე.

წულუკიძეების გვარის მეთაური ამ დროს (XVII ს. პირველ ნახევარში) ქაიხოსრო უნდა იყოს. მისი თანამედროვეა მისი სახელიაკი პაატა⁴², რომელსაც აგრეთვე დიდი ღვაწლი მიუძღვის ჯვარას მონასტრის წინაშე და რომელიც, ქაიხოსროსთან ერთად, ამ მონასტრის კედელზეა დახატული⁴³.

პაატა სხვა მხრევეც ცნობილი პიროვნებაა. იგი მეფე გიორგი III-სთან ცუდ განწყობილებაშია. აღნიშნულ საუკუნის 10-იან წლებში უკანასკნელმა „შერისხნა“ ის „რამმესა ზედა“ და მამულები ჩამოართვა. მეფისაგან შერისხული პაატა ოდიშს გადაიხვეწა⁴⁴. 1622 წ. თუ მის ახლო ხანს, წულუკიძე უკვე აქ არის⁴⁵. ლევან II დადიანმა შეიფარა იგი. უბოძა მას ადგილ-მამული ზუგდიდთან ახლოს, რომელსაც შემდეგ „ნაწულუკუ“ ეწოდა⁴⁶. უბოძა აგრეთვე მიწა-წყალი „ხოფს“⁴⁷ და „ხორგას ნაპარკაოს სასახლე“ მასში შემავალი ყმა-გლეხებით⁴⁸. პაატა მალე დაწინაურდა: მთავრის ნდობა მოიპოვა და მისი „ვეზირი“ გახდა⁴⁹. XVII ს. პირველ

⁴² პაატასა და ქაიხოსროს წარმომავლობა-ნათესაობის შესახებ იხ. ქვემოთ.

⁴³ ე. მეტრეველი. დასახ. ნაშრ., გვ. 62 (გამოკვლევა), 144—145, კომენტარი № 99; ტიმოთე გაბაშვილი. მიმოღვა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა, თბილისი, 1956, გვ. 81—82.

⁴⁴ ვახუშტი. აღწერა... გვ. 825.

⁴⁵ იხ. ილ. ანთელავა. ოდიშის სამთავროს პოლიტიკური ურთიერთობანი XVII საუკუნის I ნახევარში. საკანდიდატო დისერტაცია, ხელნაწერი, 1974, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ბიბლიოთეკა, გვ. 85—91.

⁴⁶ „ნაწულუკუ“ სიტყვა-სიტყვით წულუკიძის ნაქონს ნიშნავს (იხ. ამის შესახებ ს. კაკაბაძე. ისტორიულ პირთა სურათები ჯვრის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან. „საბჭოთა ხელოვნება“, № 8, 1958, გვ. 7). ახლაც ამ სოფელს „ნაწულუკუს“ ეძახიან. შედის რუხის თემში.

⁴⁷ ლევან II დადიანის მიერ პაატასათვის იყო უთუოდ ნაბოძები „ხოფს სოფლად“ ადგილ-მამული, სადაც შემდეგ, XVII ს. მეორე ნახევარში მისმა შვილმა მერაბ წულუკიძემ (იხ. ქვემოთ მერაბ I) თავისი ძმა „დასვა“ (ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში. გვ. 41—42).

⁴⁸ იხ. დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 87, 101, 103—104. ამ საბუთებში მოხსენიებული „ხორგას ნაპარკაოს სასახლე“, რომელიც ბეჟან წულუკიძეს ეჭირა და 1673—1696 წლებში კათალიკოს დავით ნემსაძეს მიყიდა (იხ. ჩქევი), ჩვენი აზრით, ლევან II დადიანის მიერ პაატა წულუკიძისათვის იყო ნაბოძები. აღსანიშნავია, რომ ამ ადგილს თავისად ასახელებს მისი მეშვილურ და ბეჟანის ძმა მერაბ წულუკიძეც (იხ. ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში. გვ. 42).

⁴⁹ დონ ჭუხუბე ჭუდიჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე. XVII საუკუნე. იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნებში დაურთო ბეჟან გიორგაძემ, თბილისი, 1964, გვ. 110.

ნახევარში ოდიშის სამთავროში მოღვაწე წულუკიძის თანამედროვე იტალიელი მისიონერი ჯუზეპე ჯულიჩე მას „დადიანის შემდეგ მეორე პირად“ ასახელებს. აღსანიშნავია ისიც, რომ პაატა გაკათოლიკებული იყო⁵⁰.

ეს ის პაატა წულუკიძეა, რომელსაც, ვახუშტის ცნობით, „უქმობდნენ წუწკად“, რომელმაც „უმეტესად შთაუღვა“ დადიანს

50 იხ. იქვე. ჯულიჩეს მიერ აქ დასახელებული მთავრის ვეზირი „პაპუა წულუკია“ პაატა წულუკიძეა.

აღსანიშნავია ისიც, რომ პაატა წულუკიძე ლევან II დადიანის სიგელებშიც მის საპატიო კარისკაცთა შორის იხსენიება (იხ. დას. საქ. საეკლ. საბ. I, გვ. 51—52; საქ. სიძვ. II, გვ. 75, საბ. № 55).

აქვე უნდა აღინიშნოს შემდეგიც: არქანჯელო ლამბერტის თხზულებაში მოხსენიებული ლევან II დადიანის ვეზირი სახელად პაპუნა“, რომელსაც მთავრის თანამეცხედრის „ტრფალი“ დაბრალდა და სასტიკად დაისაჯა (იხ. მისი სამეგრელოს აღწერა. თარგმანი იტალიურიდან ალექსანდრე ჭყონიასი, მეორე გამოცემა, თბილისი, 1938, გვ. 16—21), „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ IV ტომში „პაპუნა წულუკიძედ“ არის მიჩნეული (იხ. თავი V, პარაგრაფი 6, გვ. 303, ავტორი გ. ჭაბუჩიანი; შტრ. ღონ. კრიტიკო-ფორმალური კასტელი. ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ. გვ. 33, 44, 46, 90—91, შენიშვნა 10). რომელშიც, ყოველგვარი კომენტარის გარეშე, ოდიშის მთავრის კარზე XVII ს. მეორე ნახევარში მოღვაწე, დასავლეთ საქართველოს ისტორიაში კარგად ცნობილი ზემოხსენებული პაატა წულუკიძეა ნაგულისხმევი (იხ. იქვე). ამგვარად, ლამბერტის მიერ უგვაროდ დასახელებული მთავრის „ვეზირი“ ავტორს წულუკიძედ ჰყავს წარმოდგენილი (იქვე). ჩანს, მკვლევარი ლამბერტის პაპუნას ჯულიჩეს „პაპუა წულუკიასთან“ აიგივებს. უკანასკნელის გვარს პირველს მიაწერს და, ამდენად, პირველის „დანაშაულსაც“ — უკანასკნელს.

გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ ლამბერტის პაპუნა და ჯულიჩეს პაპუა წულუკია სხვადასხვა პირია: ლამბერტის პაპუნა დასაჯეს, ჯულიჩეს პაპუა (Papa) წულუკია, რომელიც, როგორც ითქვა, უეჭველად ქართული წყაროების პაატა წულუკიძეა (წულუკია წულუკიძის მეგრული ფორმაა), დადიანს არ დაუსჯია, იგი ოდიშში სიკვდილამდე (1656 წ.) დიდ პატივში იყო ეს ჩანს იქიდან, რომ მისი შვილი მერაბი (იხ. ქვემოთ მერაბ I) თავის თავს ლევან დადიანის „გაზრდილად“ ასახელებს, ხოლო მას — „სწორუპოველად ხმელეთზე... კეკიანად და ხრმლიანად“ (იხ. ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 41). მერაბის მამა პაატა ლევანს რომ დაესაჯა, მერაბი მას არც თავის „გამზრდელად“ დასახელებდა, არც ქებათა-ქებით მოიხსენიებდა და არც მამულები ექნებოდათ მერაბსა და ბებეან წულუკიძეებს ოდიშის სამთავროში (იხ. ზემოთ).

ბოლოს, ლამბერტის მიერ დასახელებული დადიანის „ვეზირის“ პაპუნას ვინაობა კარგადაა გარკვეული ილ. ანთელავას საკანდიდატო დისერტაციაში და, სავსებით მართებულად, იგი თავად ქორთოქედ არის მიჩნეული (იხ. ოდიშის სამთავროს პოლიტიკური ურთიერთობანი..., ხელნაწერი, 1974, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ბიბლიოთეკა, გვ. 89—92).

გიორგი იმერთა მეფის „მტრობა“ და რომელიც ოდიშის მთავარს იმერეთის სამეფოს მიმართ აგრესიისაკენ მოუწოდებდა⁵¹.

წულუკიძე უთუოდ თანაუგრძნობდა დასავლეთ საქართველოში გაბატონების დადიანისეულ გეგმას და მას საამისო რჩევასაც აძლევდა. ჩანს, პაატა იმ ჯგუფში იყო, რომელიც კახთა მეფე თეიმურაზ I-ისა და მის მომხრე მეფის გიორგი III-ის წინააღმდეგ იბრძოდა.

წულუკიძეთა საგვარეულო დიდხანს დარჩა შერისხულ მდგომარეობაში. ამით უნდა აიხსნას ის, რომ გიორგი მეფის შემკვიდრის ალექსანდრე III-ის 1651 წ. ფიცის წიგნში სამეფოს დიდებულ თავადთა რიგებში (სასულიერო პირთა შემდეგ მოხსენიებულ 1—10 თავადში) ამ საგვარეულოს წარმომადგენელი არ იხსენიება⁵². დასახელებულია აქ გიორგი წულუკიძე, მაგრამ მეორეხარისხოვან თავადებში⁵³.

ალექსანდრეს მომდევნო მეფემ ბაგრატ IV-მ (1660—1681 წწ.) შეირიგა წულუკიძეები. რუსთ ხელმწიფისათვის გაგზავნილ მის 1669 წლის წერილში პაატას ძე მერაბ წულუკიძეს უკვე ამ მეფის „დიდ ბაიართა“ (დიდებულ თავადთა) შორის ვხედავთ⁵⁴. მერაბის სახლიკაცს კაციას კიდევ — „ბაიარებში“ ანუ ჩვეულებრივ თავადებში⁵⁵.

მაგრამ მერაბიც ერთ ხანს მეფის მტრობას განაგრძობს. ამის გამო იგი ზაალ ფალაქანდიშვილს მეფესთან დაუსმენია. მეფეს წულუკიძე „სასიკვდილოდ და ასაოხრებლად“ გაუშტებია. მაგრამ ეს ის დროა (XVII ს. 60—70-იან წლები)⁵⁶, როცა იმერეთში მეფის ხელისუფლება ძალზე სუსტია და ცვალებადი და მერაბს ამ უბედურებისაგან თავი დაუღწევია⁵⁷. მისი დამსმენი ზაალ ფალაქანდიშვილი კი დიდად დაზარალებულა: მისი „მოიდა-ნახე

51 ვახუშტი. აღწერა..., გვ. 826. იხ. აგრეთვე ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება. პირველი ტექსტი. ქართლის ცხოვრება. II. ს. ყაუხჩაშვილის რედ., 1959, გვ. 429.

52 „ტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იველევის ელჩობა იმერეთში. გვ. 193.

53 იხ. იქვე.

54 Переписка... с. 83.

55 იხ. იქვე.

56 იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 44, საბ. № 37. თარიღი შესწორებულია ჩვენ მიერ, რადგან საბუთის გამცემი მერაბ წულუკიძე XVII ს. მეორე ნახევრის მოღვაწეა (იხ. ქვემოთ მერაბ I).

57 იხ. იქვე.

ციხე“ (ზემო იმერეთს) „სისხლშიდ“ მერაბს დაუქერია და შემდეგ ქაიხოსრო წერეთლისათვის მიუყილია⁵⁸.

ის პოლიტიკური ანარქია, რომელიც იმერეთში ალექსანდრე III-ის სიკვდილის (1660 წ.) შემდეგ დაიწყო, წულუკიძეებისათვის, ისე როგორც იმერეთის სხვა თავადებისათვის, ხელსაყრელი იყო. სწორედ ამ დროს (XVII ს. 60—70-იან წლებში) დაიბრუნეს წულუკიძეებმა თავიანთი საგვარეულო ადგილ-მამული, რომელიც მათ ალექსანდრეს მამამ გიორგი III-მ ჩამოართვა⁵⁹.

აღნიშნულ საუკუნის მეორე ნახევარში ამ საგვარეულოს თავკაცი მერაბ წულუკიძეა. იგი მეტად მარჯვედ მოქმედებს. გარდა იმისა, რომ მან დაიბრუნა, რაც მის გვარს ჰქონდა „ეს რაჟა მრავალი კიდის კიდებით“, „შემატა“ კიდევ თავის საგვარეულო ყმა-მამულს „მრავალი არც მტერთა გარდაკიდებით“⁶⁰.

თავის საქმიანობას მერაბი ასე მოხაზავს: „პირველ ოდიშსა დაკიპყარ მამული მეტად ბევრია, მერმე აქ (რაჭას, ო. ს.) ჩემი

⁵⁸ იქვე.

⁵⁹ იხ. გ. ბოჭორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქ. მეზემის მოამბე. VII. 1931—1932, გვ. 222—223; ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ჰოგზაურობა რაჭაში. გვ. 40—41.

გიორგი III-ის დროს (1605—1639 წწ.) წულუკიძეებისათვის ჩამორთმეულ ადგილ-მამულში იგულისხმება ხოტევიც. არ არის სწორი ვახუშტი, რომელიც მას წულუკიძეების ხელში „ბოროტებათა შინა“ ეამში (ალექსანდრე III-ის სიკვდილის — 1660 წ. შემდგომ პერიოდში) გადასულად თვლის (იხ. მისი აღწერა..., გვ. 866—867). ხოტევი ადრიდანვე წულუკიძეთა „სამკვიდრო“ იყო. აღნიშნულ პერიოდში მერაბ წულუკიძემ დაიბრუნა მხოლოდ ჩამორთმეული საგვარეულო მამულები და მათ შორის ხოტევიც (იხ. გ. ბოჭორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 222—223; ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 40—41).

ხოტევი რომ ძველი დროიდანვე წულუკიძეებისა იყო, ეს კარგად ჩანს ქიტესაძის „კორესპონდენციიდანაც“, სადაც იგი წერს: ხოტევს „უწინ ხევის-უბანი ჰრქმევია“. ხოტევი ეწოდა მას თურმე შემდეგი შემთხვევის გამო: თავადი წულუკიძეები აქ ციხეს იშენებდნენ. მშენებლობის დამთავრებისას გამოუვლია იმერეთის მეფეს, შესულა ციხეში და წულუკიძეებისათვის უკითხავს: „ხოტევიხართ ამ ციხეშიო“? ამის გამო თურმე ციხესა და სოფელს „ხოტევი“ დარქმევია (იხ. „ივერია“, 1895, № 119).

იყო თუ არა ნამდვილად ეს ასე, ძნელი სათქმელია. მაგრამ ერთი მაინც ცხადია: ზეპირგადმოცემა ხოტევის ციხეს და სოფელსაც ძველი დროიდან წულუკიძეებისად თვლის.

⁶⁰ გ. ბოჭორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 222—223; ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 40—41.

სამკვიდრო, ყველგან მოვშალე მტერია; იწროთას აქათ ხონამდის და ხონიც შიგან ერია“⁶¹.

მას შემდეგ, რაც მერაბმა „მოშალა“ თავისი მტრები, საალმ-შენებლო საქმეს მოკიდა ხელი. 1676 წ. მან, როგორც აღინიშნა, ხოტევეში ააგო ეკლესია მაცხოვრის სახელზე. მოახატინა და შეამკო ის „ხატითა, ჭვრითა და წიგნითა“⁶².

ამგვარად, გიორგი III-ის დროს დამდაბლებული წულუკიძეები XVII ს. 70-იან წლებისთვის ისევ აღზევდნენ.

ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ ვასალური ერთგულება ამ საგვარეულოს ახლაც უმძიმდა. მეტიც: მეფის სამტროდ წულუკიძეები ერთხანს თავიანთ ძლიერ მეზობელს რაჭის ერისთავს დაუკავშირდნენ. გიორგი წულუკიძე შოშიტა ერისთავის სიძე გახდა⁶³. ამიტომ იყო, რომ 1709 წ., როცა გიორგი VI-მ შოშიტას წინააღმდეგ რაჭას გაილაშქრა, გიორგი წულუკიძე ერისთავს მიუდგა. „აღუძნდა მეფესა და წარვიდა თვით წულუკიძის ციხე-სიმაგრის ხოტევესა ზედა“. მაგრამ „სცნეს რა სიმტკიცე ხოტევესა, უკმოიქცა მეფე და მოვიდა იმერეთს“⁶⁴. ამგვარად, გამდგარ ვასალს სიუზერენმა ვერარა დააკლო.

ამის შემდეგ, 1712 წ. ჩხარის ბრძოლაშიც გიორგი წულუკიძეს ერისთავთან ერთად ვხედავთ მეფის მოწინააღმდეგეთა მხარეზე და ამ ბრძოლაში იღუპება იგი⁶⁵.

გიორგი წულუკიძის სახლიკაცებიც შოშიტა ერისთავის მხარეზე ჩანან. ამიტომ „მოსწუა საწულუკიძო“ 1725 წ. გიორგი მეფის მეშვეობით ალექსანდრე V-ის ლაშქარმა⁶⁶.

მაგრამ მალე იწყება წულუკიძეთა საგვარეულოს მობრუნება ცენტრალური ხელისუფლებისაკენ. საქმე ის არის, რომ განდიდებული რაჭის ერისთავი ახლა თვით თავის მოკავშირე-მეზობელ-

⁶¹ იხ. იქვე.

უნდა აღინიშნოს, რომ ოდიშს მამულის „დაპყრობა“ აქ ლევან II დადიანის შიერ პაატა წულუკიძისათვის ნაბოძები მამულების შემკვიდრებით დაუფლებას გულისხმობს.

⁶² იხ. გ. ბოქორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 221; ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 40.

⁶³ ვახუშტი. აღწერა... გვ. 869.

⁶⁴ იქვე. იხ. აგრეთვე გვ. 909 (ქრონოლოგიური ცხრილი 1709 წ. ქვეშ).

⁶⁵ იქვე. გვ. 871.

⁶⁶ იქვე, გვ. 883—884.

საც ავიწროებს და აძევებს რაჭიდან⁶⁷. ასეთ ვითარებაში წულუკიძეებს მეთის მფარველობა სჭირდებათ და ამიტომაც 1732 წ. ჩიხორის ომში მერაბ II წულუკიძე ალექსანდრე V-ის მხარეზე იბრძვის გრიგოლ რაჭის ერისთავის, დადიანისა და მეფის სხვა მტრების წინააღმდეგ⁶⁸.

მეთის ერთგულებას მერაბისათვის ამოდ არ ჩაუვლია. ამ ომის შემდეგ უნდა მიეღო მას დიდი თანამდებობა—ვაკის საოლღობა, რომელიც მერე, იმერეთის სამეფოს არსებობის მთელ პერიოდში, წულუკიძეთა საგვარეულოს ამა თუ იმ წევრს ეჭირა (იხ. ქვემოთ).

1745 წ. მოჭრილ ერთ ბეჭდის წარწერაში მერაბი რაჭა-ლეჩუმის სარდლად იხსენიება⁶⁹.

67 АКТЫ, V, с. 91; ს. კაკაბაძე. ისტორიული საბუთებო. საისტორიო მოამბე. II. 1925, გვ. 140.

68 ვახუშტი. აღწერა..., გვ. 888; სეხნია ჩხეიძე. ცხოვრება შეფეთა. ქართლის ცხოვრება. II. გამოც. ჩუბინოვისა, სპბ., 1854, გვ. 337.

ვახუშტი ჩიხორის ომის თარიღად 1734 წ. აჩვენებს (იხ. მისი აღწერა..., გვ. 888, 911). ამ ომის თარიღის შესახებ იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები..., I. გვ. 90, შენიშვნა 125.

ჩიხორის ბრძოლის მონაწილე მერაბ წულუკიძეზე და ზოგ სხვაზე ერთი ზელნაწერის მინაწერში ეკითხულობთ: „ჩიხორს იქნა ომიო; ზაქარს მოხვდა ორიო; წულუკიძეს — სარიო; გოცირიძეს — ცხეარიო; ზაქარს — ნიავი და ქარიო“ (იხ. ქართულ ზელნაწერთა აღწერილობა. S კოლექცია. ტ. I. გვ. 273, მინაწერი 4, შტრ. ქრონიკები. III, გვ. 536, 539).

69 იხ. სსცია, ფ. 1448, № 2205, ბეჭდის წარწერა; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა..., I, გვ. 76, საბ. № 80, ბეჭდის წარწერა. ამ წარწერაში ეკითხულობთ: „მონა ლუთისა, სარდალი რაჭა-ლეჩუმისა წულუკიძემ მერაბ. ჩღმე“ (1745).

აქ აღსანიშნავია ერთი გარემოება: 1769 წლამდე (რაჭის საერისთავოს გაუქმებამდე) რაჭა ცალკე სასარდლო იყო (იხ. ვახუშტი. აღწერა..., გვ. 770) და მისი სარდლობა რაჭის ერისთავს ჰქონდა. რაჭის სარდალია სინამდვილეში XVIII ს. პირველ ნახევარში „ლიხთ-იმერთა სარდალ“ დასახელებული გრიგოლ რაჭის ერისთავი (ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა..., I. გვ. 116, საბ. № 127) და 1759 წ. სოლომონ I-ის მიერ „სპასხეტ-სპასალარად“ მოხსენიებული როსტომ ერისთავი (ს. კაკაბაძე. საეკლესიო რეფორმებისათვის სოლომონ პირველის დროს, ტფილისი, 1913, გვ. 5). ძნელი წარმოსადგენია, რომ რაჭის საერისთავოს ძლიერების ხანაში (XVII ს. მეორე ნახევრიდან 1769 წლამდე) რაჭის სარდალად მის ერისთავს გარდა სხვა ვინმე ყოფილიყო.

რაც შეეხება ლეჩუმს, რომლის სარდლადაც რაჭასთან ერთად, მერაბ წულუკიძე იხსენიება, იგი, ოკრიბასთან გაერთიანებულად, ცალკე სასარდლოს შეადგენდა (ვახუშტი. აღწერა..., გვ. 775) და მისი სარდლობა ძველი დროიდანვე თავად აგიაშვილთა გვარს ჰქონდა (ო. სოსელია. დასახ. ნაშრ., გვ. 222—225).

წულუკიძეთა ერთგულებამ დიდად შეუწყო ხელი სოლომონს რაჭის ერისთავის საბოლოოდ დამარცხებაშიც. წულუკიძეები სწორედ ამაში ხედავდნენ ერისთავისაგან მიტაცებული თავიანთი საგვარეულო მამულების დაბრუნების გარანტიას. მართლაც, თუმცა რამდენადმე დაგვიანებით (სამი წლის შემდეგ), მაგრამ მაინც უბოძა სოლომონმა 1772 წ. 3 აგვისტოს სიგელით პაატა, ბერი და გიორგი წულუკიძეებს მათი მამაპაპეული მამული „სადიდებულთავადო“ საწულუკიძეო „ყოველთა მეზობელთა და მახლობელთაგან განკიდებული“ (გაცალკეებული)⁷⁴.

მაგრამ დაწინაურებული წულუკიძეები რაჭის ერისთავის გზას რომ არ დასდგომოდნენ, შორსმჭვრეტელმა მეფემ გაუქმებული საერისთავოს ნაწილი თავად წერეთლებს უწყალობა⁷⁵. ამით მან „სახიფათო მეზობელი გაუჩინა წულუკიძეებს“⁷⁶ და შემდგომი გაფართოების საშუალება მოუსპო.

ამის შემდეგაც წულუკიძეები სოლომონ I-ის ერთგულნი ჩანან და მის კარზე პირველი ადგილი უჭირავთ. მათ ხელშია მალაღობის თანამდებობები, რომელთაგან, დიდი პატივის გარდა, დიდი შემოსავალიც აქვთ.

ვაკის სარდლობის გარდა, სოლომონ I-ის დროს წულუკიძეებს ეჭირათ კიდევ ბოქაულთუხუცესის, ქუთაისის მოურავისა და ქილიფთართუხუცესის სახელობები.

1770 წ. სარდლის თანამდებობაზე პაატა წულუკიძეს ეხედავთ⁷⁷.

1773 წ. მასვე აქვს ქუთაისის მოურავობაც⁷⁸.

პაატას მომდევნო ძმა ბერიც 1775 წ. დიდ თანამდებობებზე გვევლინება. იგი ბოქაულთუხუცესია. ამასთან ერთად ის აღნიშნული წლიდან მოურავადაც იხსენიება. ხოლო უფრო ადრე, 1757 წ.

74 იხ. იქვე.

75 იხ. ქვემოთ, წერეთელთა სათავადო.

76 შ. ბურჯანაძე. სოლომონ I-ის მეფობის პირველი პერიოდი (1752—1768 წწ.), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. XLII. 1950, გვ. 108.

77 ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 172—173, საბ. № 5.

78 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 46. ამ საბუთში პაატას სამოურავო ადგილი მითითებული არ არის. აღნიშნულია მხოლოდ: „სარდალ-მოურავი წულუკიძე პაატა“. მაგრამ გვიანდელი, 1793 წ. საბუთიდან ჩანს, რომ წულუკიძეები ქუთაისის მოურავებად იყვნენ (ქუთ. მუზ. საბ. № 1035, იხ. აგრეთვე პ. გნისლო-საროვი. დასახ. ნაშრ., გვ. 432). მათზე ადრე კი ეს სამოურავო თავად ლორთქიფანიძეებს ეჭირათ (ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 141, 145).

(პაატას სიციცხლეში) — სარღლადაც⁷⁹. ასევე ბერის სიციცხლეში, 1782 წ. მოურავად (იგულისხმება ქუთაისის, სხვა სამოურავო წულუქიძეებს არ ჰქონდათ) არის დასახელებული ბეჟან წულუქიძე⁸⁰.

იგივე ითქმის სარღლის სახელოზედაც. სარღლობა, როგორც ზემოთ ითქვა, პაატას სიციცხლეში მის მომდევნო ძმას ბერს აქვს⁸¹. მოურავისა და ბოქაულთუხუცესის სახელოებთან ერთად, ეს სახელო უკირავს მას სიყვილიამდე (1789 წ.)⁸². მაგრამ, მასთან ერთად, 1782 წლიდან სარღლის თანამდებობით იხსენიება აგრეთვე მისი უმცროსი ძმა გიორგიც, რომელსაც 1766 წ. ახლო ხანიდან ქილიფთართუხუცესობაც ჰქონდა⁸³.

ერთსა და იმავე დროს, ერთსა და იმავე თანამდებობაზე, ერთი და იგივე საგვარეულოს რამდენიმე წევრის მოხსენიების შემთხვევები იმერეთის სხვა სათავადოებშიც გვაქვს⁸⁴, რაც იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ზოგი თანამდებობა და მისგან მიღებული შემოსავალი საერთო-საგვარეულო იყო⁸⁵.

წულუქიძეთა გვარი თავის ძლიერების ზენიტს აღწევს სოლომონ I-ის დროს. შეიძლება ამას რამდენადმე ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ მეფის მესამე თანამეცხედრე გულქანი წულუქი-

⁷⁹ იხ. სსცია, ფ. 227 (2), საბ. № 67; ქუთ. მუზ. საბ. № 1437 (ამ ნომრის ქვეშ რამდენიმე საბუთია).

⁸⁰ დას. საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 77.

⁸¹ სსცია, ფ. 227 (2), საბ. № 67; ქუთ. მუზ. საბ. № 1437 (ამ ნომრის ქვეშ რამდენიმე საბუთია).

⁸² იხ. ქვემოთ, ბერი I.

⁸³ დას. საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 75; ს. კაკაბაძე. საეკლესიო რეფორმებისათვის..., გვ. 11. შემდეგ, სოლომონ II-ის მეფობაში (1789—1810 წწ.) ქილიფთართუხუცესობა როსტომ ნიჟარაძემ მიიღო (იხ. ქვემოთ, ნიჟარაძეთა სათავადო). ქილიფთართუხუცესობა „სამეურნეო ფუნქციების მქონე მოხელე იყო“ (იხ. ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის. I. თბილისი, 1952, გვ. 217). ქილიფთართუხუცესი ქილიფთარების უფროსად უნდა ვიგულისხმოთ.

³. უმიკაშვილი ქილიფთარს „სალაროს მოლარედ“ თელის (იხ. დასტურალმალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა. 3. უმიკაშვილის რედ., ტფილისი, 1886, ლექსიკონი).

^ა. სოკოლოვის განმარტებით, სოლომონ II-ის ქილიფთართუხუცეს როსტომ ნიჟარაძეს ჰქონდა «Смотрение за гардеробом, кухнею и столом, а также и должность виночерпия исполняющим» (იხ. А. Соколов. Путешествие мое в Имеретию... М., 1874, с. 46).

⁸⁴ იხ. თ. სოსელია. დასახ. ნაშრ., გვ. 131—132, შენიშვნა 65, გვ. 227, შენიშვნა 110.

⁸⁵ იხ. ვნილოსაროვი, დასახ. ნაშრ. გვ. 432.

ძეთა საგვარეულოდან იყო⁸⁶. იგი იყო კაციას ასული და და „ბრწყინვალე თავადების“—პაატა, ბერი, გიორგი წულუკიძეებისა⁸⁷. ძმები წულუკიძეები, როგორც ვნახეთ, დიდად დაწინაურდნენ სოლომონ I-ის კარზე. მაგრამ მათგან ყველაზე მეტ წარმატებას ბერმა მიაღწია. ბერი იყო „უზენაესის სათავადოსა და სიმაგრიისა მპყრობელი, ყოვლის დიდებით და სიმდიდრით განსრულებული“ მეფის „მისანლო ყმა“ და „თანაგანმზარახი“ (მრჩეველი), მისი „კარის... განმგე დიდებული თავადი“, რომლის ხელში იყო გაერთიანებულ სარდალ-ბოქაულთუხუცესისა და ქუთაისის მოურავის თანამდებობები⁸⁸.

იესე ოსეს ძის თქმით, სოლომონს თურმე „საკვირველად უყვარდა“ ბერი. „ასე სადმე ბძანებდა: ბერი არის მეფე, მე არა ვარო“⁸⁹.

ეს მაღალი მდგომარეობა ბერი წულუკიძეს თავის ერთგულებით, ხმლითა და სისხლით ჰქონდა მოპოვებული. უკანასკნელად მან სოლომონ I-ის წინაშე თავისი სისხლი დაღვარა ქობულეთ-ჩაქვის ბრძოლაში. ამ ბრძოლაში სარდალი ბერი წულუკიძე „დაკოლეს“⁹⁰.

XVIII ს. შუა წლებში საეკლესიო სფეროშიც ერთხანს წულუკიძეთა გვარი ბატონობდა: გერმანე წულუკიძე აღნიშნულ პერიოდში დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსად იჯდა. მასვე ჰქონდა „ნიკოლოზწმინდელი მიტროპოლიტის“ ხარისხიც⁹¹.

⁸⁶ იხ. დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 74, 78.

⁸⁷ გულქანი გიორგი წულუკიძის დად იხსენიება (დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 139). გიორგი კი კაციას ძეა და ძმაა პაატა და ბერი წულუკიძეებისა (იქვე, გვ. 12—13). აქედან ცხადია, რომ გულქანი კაციას ასულია.

⁸⁸ დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 75, 81, 83; ს. კაკაბაძე. ისტორიული საბუთები. საისტორიო მოამბე. II. 1925, გვ. 139; მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის (მზითვის წიგნები). ტექსტები გამოსაცემად მოაზზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მზია იაშვილმა, თბილისი, 1974, გვ. 94.

⁸⁹ იხ. იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ტექსტი გამოსცა შესავლით, ლექსიკონითა და საძიებლებით ავთანდილ იოსელიანმა, მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. 28. 1950, გვ. 87.

ბერის ძმების — პაატა და გიორგი წულუკიძეების შესახებ კიდევ გიულდენშტედტი შენიშნავს: ისინი „ძალიან უყვარს“ სოლომონ მეფესო (იხ. მისი მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გვ. 129).

⁹⁰ ნიკო და დიანი ქართველთ ცხოვრება. გვ. 81.

⁹¹ იხ. ბ. ლომიანიძე. მასალები დასავლეთ საქართველოს XVII—XVIII ს-თა ისტორიის ქრონოლოგიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, 1954, გვ. 135—137, 139. იხ. აგრეთვე ქვემოთ, გერმანე კათალიკოსი.

სოლომონის გარდაცვალების შემდეგ (1784 წ.) ბერი წულუკიძე, პაპუნა წერეთელთან ერთად, თავადთა იმ ჯგუფის მეთაური იყო, რომელმაც დავით გიორგის ძე დასვა ტახტზე⁹². მაგრამ, ამასთან, იგივე ბერი წულუკიძე და პაპუნა წერეთელი იყვნენ თავადური აშლილობისა და დავით მეფის ტახტიდან გადმოგდების ინიციატორნაც⁹³.

ძლიერი მეფის სოლომონ I-ის დროს თავშეკავებული თავადი ბერი ახლა, როგორც ჩანს, თვითონ ოცნებობდა ტახტის მიტაცებაზე და 1785 წ. დავით მეფეს თავხედურად უცხადებს: „მეფე მე ვარო და შენ უფლისწულადვე დაგადგინებო“⁹⁴.

წულუკიძის, ისე როგორც წერეთლის, განწყობილება მეფესთან მეტად გამწვავა მის მიერ ერეკლე II-საგან გამოქცეული ქსნის ერისთავის ძის ელიზბარის დაწინაურებამ⁹⁵. მეფემ დაამდაბლა ბერი წულუკიძე: ჩამოართვა მას ქუთაისის მოურავისა და ბოქაულთუხუცესის თანამდებობები და ელიზბარს გადასცა⁹⁶. 1787 წ. მას ამ სახელოებით ვხედავთ⁹⁷.

„სამეფოში ყველაფერს“ ახლა ელიზბარი განაგებდა, რომელსაც ამის უნარი ნაკლებად ჰქონდა. წულუკიძემ და წერეთელმა პროტესტის ნიშნად დატოვეს მეფის რეზიდენცია და ერთხანს თავიანთ მამულებში ჩაიკეტნენ⁹⁸. ბოლოს, 1789 წ. აჯანყებულ თა-

92 ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 181.

93 იხ. იქვე, გვ. 183.

94 საქ. სახ. მუხ. ისტორიული დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 11, საბ. № 3; შ. ბურჯანაძე. იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის 1784—1789 წწ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. II. 1960, გვ. 88.

95 ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 183.

ელიზბარი სოლომონ I-ის ასულის მარიამის ქმარი იყო (იხ. იქვე; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, საბ. № 2652; Акты, т. VI, ч. I, с. 602).

96 1785 წ. 19 აგვისტოს ბურნაშევის მიერ პოტიომკინისადმი მიწოდებული ცნობების მიხედვით, ბერი წულუკიძესა და პაპუნა წერეთელს თითქოს თვითონვე განუცხადებიათ უარი თავიანთ თანამდებობებზე (იხ. ი. ა. ს. ლორთქიფანიძე. მასალები საქართველოს ისტორიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. II. 1941, გვ. 52; Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, т. II. СПб., 1886, с. 75). მაგრამ ეს ცნობა სინამდვილეს არ უნდა გამოხატავდეს. ამის თქმის საფუძველს იძლევა ის, რომ ნიკო დადიანი, რომელიც დავით გიორგის ძის მეფობის დროინდელ ამბებს დაწერილებით აღწერს, ხსენებული თავადების თანამდებობიდან გადადგომაზე არაფერს ამბობს (იხ. და შდრ. მისი ქართველთ ცხოვრება, გვ. 183—185).

97 დას. საქ. საეკლ. საბ. II გვ. 87.

98 Н. Дубровин. История войны..., т. II, с. 66, 75.

ვადებთან ბრძოლაში დავით მეფე დამარცხდა და, როგორც ცნობილია, ტახტის პრეტენდენტი დავით არჩილის ძე გამეფდა იმერეთში სოლომონ II-ის სახელით.

ამგვარად, წულუკიძეთა სახლმა დავით არჩილის ძის გამეფებისათვის დიდი ბრძოლა გასწია, მაგრამ ამ ბრძოლაში თავი უფრო წერეთლებმა გამოიჩინეს. სამეფო კარზედაც უფრო ისინი დაწინაურდნენ. მართალია, გამარჯვებულმა სოლომონ II-მ ქუთაისის მოურავობა ბერის ძმას გიორგი წულუკიძეს დაუბრუნა და გუბსა და ნამაშევს („წყალტუბოს და ფოთურა შუა იოსელიანის საზღვარს დაბლა“) ყმა-მამულიც უწყალობა, მის სახლიკაცს ბეჟანს კიდევ სოლომონ II-ის მეფობაში (1789—1810 წწ.) მდივანბეგის სახელო ეჭირა⁹⁹, წულუკიძეთა გვარს ჰქონდა აგრეთვე ხევისთავობაც¹⁰⁰, მაგრამ მეფის „კარის განმგე“ ახლა სახლთუხუცესი ზურაბ წერეთელი იყო, ხოლო ბოქაულთუხუცესის თანამდებობა, რომელიც ადრე ბერი წულუკიძეს ეკავა, და როგორც სამკვიდრო სახელო ჩვეულებრივ მის ძმაზე ან სახლიკაცზე უნდა გადასულიყო, ვახუშტი წერეთელს ჰქონდა¹⁰¹.

ამრიგად, სოლომონ II-ის დროს იმერეთის სამეფოში პირველობა წულუკიძეებს წერეთლებმა წაართვეს. მეტიც: წულუკიძეები წერეთლების გავლენის ქვეშ მოექცნენ. ამ მხრივ დამახასიათებელია გიორგი წულუკიძის მიერ 1791 წ. ზურაბ და ვახუშტი წერეთლებისათვის მიცემული „ხელწერილი“, რომლითაც იგი მათ აღუთქვამს: „სულით, გულით და გონებით მეფის სოლომონის ერთგული... ვიქმნე... მის განსლიერებას და შესამატ საქმეს ვეცადო“ „უთქვენოთ არაფერი ვისაქმო¹⁰². ე. ი. წერეთლები კონტროლს უწევენ მეფის მიმართ წულუკიძის „საქმობას“ და უქანასკნელი მათ უპირატესობას აღიარებენ.

ამ „ხელწერილის“ დამდები ქუთაისის მოურავი გიორგი წულუკიძე იყო ბერის შემდეგ (1789 წლიდან) წულუკიძეთა საგვარეულოს მეთაური „დიდებული თავადი“¹⁰³. აღნიშნულ „ხელწერილსაც“ იგი უთუოდ მთელი გვარის სახელით სდებდა. მაგრამ

⁹⁹ ქუთ. მუხ. საბ. №№ 89, 1035; პ. გნილოსაროვი. დასახ. ნაშრ., გვ. 433.

¹⁰⁰ პ. გნილოსაროვი. დასახ. ნაშრ., გვ. 435.

¹⁰¹ ქუთ. მუხ. საბ. № 1035.

¹⁰² ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, საბ. № 14754. ხაზი ჩვენია. — ო. ს.

¹⁰³ ქუთ. მუხ. საბ. № 1035.

მისმა სახლიკაცმა ბეჟანიკამ, რომელიც სოლომონ II-საგან იყო „ნარჩენი“ „გლებებითა და ადგილ-მამულით“, ეს „ხელწერილი“ დაარღვია. მან მეფის „წყალობა... აღარ მოიგონა“ და მის „სალა-ლატო... საქმეში შევიდა“¹⁰⁴. ამიტომ სოლომონმა ჩამოართვა მას „ზემო მხარეშიდ“ (ზემო იმერეთს) „ადგილ-მამული, სახლ-კარი... გლებები“ და 1809 წ. თავის ერთგულ ქაქიჩ თამაზარაშვილს უბო-ძა¹⁰⁵.

მიუხედავად ამისა, ბეჟანიკას თანამოგვარეები მეფის წინაშე მაინც ნდობით სარგებლობდნენ. ეს ითქმის განსაკუთრებით ძმები ოტია და სეხნია წულუკიძეებზე. უკანასკნელნი სოლომონ II-ის მეფობის ბოლო წლებში მის იმ უახლოეს „ვაზირთა“ შორის იხ-სენიებიან, რომელთა „რჩევას“ მეფე „ვერ წინააღუდგებოდა“¹⁰⁶.

მაგრამ ამავე დროს ისინი ადგილობრივ რუს მოხელეებთანაც კეთილგანწყობილებაში იყვნენ და მეფის „მოდრეკაში“ მათ ეხმარებოდნენ¹⁰⁷. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს მთავარმმართველი ციციანოვი სეხნიას დასაჯილდოებლად რუსეთის იმპერატორს მისი უდიდებულესობის სახელით „დამშვენებულ“ ოქროს სათუ-თუნეს გამოგზავნას თხოვდა. მიიღო კიდევ მთავარმმართველმა სეხნიას სახელზე გამოგზავნილი ეს საჩუქარი, მაგრამ ამასობაში რუსეთის მთავრობის მიმართ მისი ერთგულება საეჭვო გახდა და მას ეს ჯილდო არ მისცეს¹⁰⁸.

ოტია და სეხნია წულუკიძეები სოლომონ II-ის იმ ამაღალიც იყვნენ, რომელიც 1810 წ. მარტში ქართლის საზღვარზე ტორმა-სოვთან შესახვედრად მიმავალ მეფეს ახლდა.¹⁰⁹ როცა თბილისში პატიმრად ჩაყვანილი მეფე ერთგულმა თავადებმა იხსნეს და მას-თან ერთად ახალციხეში ივლტოდნენ, ოტია და სეხნია მათ არ გაყვნენ¹¹⁰. ხოლო როცა რუსეთის მთავრობისაგან გადაყენებულ-მა მეფემ ამავე წლის ზაფხულში იმერეთის სამეფოს აღდგენისა-

104 იხ. იქვე, საბ. № 1367.

105 ქუთ. მუზ. საბ. № 1367; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, საბ. № 507.

106 ნიკო და დიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 192.

107 Акты, III, с. 127—128, 167.

108 Акты, II, с. 375; III, с. 127.

109 ს. კაკაბაძე. იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები), გვ. 481, საბ. № 73.

110 Акты, IV, с. 266—267.

თვის ბრძოლა დაიწყო, მისი „ვაზირნი“ — ძმები წულუკიძეები მის წინააღმდეგ გამოვიდნენ რუსთა მხედრობასთან ერთად...¹¹¹

იმერეთში რუსული მმართველობის სისტემის დამყარებასთან დაკავშირებით წულუკიძეთა სათავადო აღმინისტრაციულად გაუქმდა.

ბოლოს, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ წულუკიძეებმა აქტიური მონაწილეობა მიიღეს მეფის რუსეთის კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ მომხდარ იმერეთის 1819—1820 წწ. აჯანყებაში, მაგრამ ამისთვის მკაცრად დაისაჯნენ: ამ დროისათვის უკვე პოლკოვნიკი სეხნია წულუკიძე „წარიყვანეს რუსეთად“¹¹². შეიპყრეს მისი თანამოგვარეები მერაბ კაციას ძე¹¹³ და პოლკოვნიკი გიორგი წულუკიძეები¹¹⁴. უკანასკნელი თბილისს გაგზავნეს და იქვე გარდაიცვალა 1820 წ.¹¹⁵ დაისაჯა ხოსია წულუკიძეც. მას, ისე როგორც გიორგის, ჩამოართვეს ქონება და ხაზინას გადასცეს. თვითონ ხოსია კი სადღაც გადაიხვეწა¹¹⁶.

აჯანყების მონაწილე — დავით, ზურაბ, ივანე, ლევან, მერაბ გიორგის ძე, კიდეც მერაბ და სხვანი წულუკიძეთაგან, ზოგი აჯანყების დროსვე მოკლეს¹¹⁷, ზოგი გაიქცა¹¹⁸, და ზოგი კიდეც დაპატიმრებული თბილისს გადაგზავნა¹¹⁹.

1830 წელს წულუკიძეთა საგვარეულოს წევრები უკვე გაყრილი ჩანან¹²⁰.

111 ნიკო და დიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 202.

112 იქვე. გვ. 206 (იხ. ქვემოთ, სეხნია).

113 იხ. Н. Б. Махарадзе. Восстание в Имеретии 1819—1820 гг. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. III. 1942, გვ. 161.

1819—1820 წწ. იმერეთის აჯანყებაში სამი მერაბ წულუკიძე ღებულობდა მონაწილეობას: ერთი — მერაბ გიორგის ძე, მეორე — მერაბ კაციას ძე, ხოლო მესამე მერაბის მამის სახელი არ იხსენიება (იხ. იქვე, გვ. 157, 160—161).

114 ნიკო და დიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 208.

115 ნ. მახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 159; ქრონიკები..., III. გვ. 641, შდრ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა S კოლექცია. ტ. IV. თბილისი, 1954, გვ. 389.

116 ნ. მახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 161; სსცია, ფ. 46, საქმე № 34, ფურც. 1—33.

117 ლევან მერაბის ძე (იხ. ნ. მახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 162; ქრონიკები... III. გვ. 597).

118 მერაბ, ივანე (ნ. მახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 157, 162).

119 ზურაბ, დავით, მერაბ გიორგის ძე (იხ. იქვე, 160). დავით წულუკიძეც თბილისში გარდაიცვალა 1820 წ. (იხ. ქრონიკები... III. გვ. 641, შდრ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია. ტ. IV. გვ. 389).

120 სსცია, ფ. 226 (1), საბ. № 7128.

XVI—XVIII სს. და მომდევნო საუკუნის პირველ მესამედში ცნობილია წულუკიძეთა საგვარეულოს შემდეგი წარმომადგენლები¹²¹:

ნიკოლოზ I. „ხოპარი“||„ხოფელი“ ეპისკოპოსი. ვხედავთ 1569 წ. მის მიერ ხობის მონასტრისათვის მიცემულ შეწირულების წიგნში¹²².

დავით I. იხსენიება 1581, 1587 წლებში. მისი მეუღლე იყო ლაშხიშვილის ასული ფარსანგიჯავარ. ჰყავდა ორი ვაჟი ივანე და ქაიხოსრო I¹²³. ეს I ქაიხოსროა, ჩვენი აზრით, იერუსალიმის ქართველთა ჯვარის მონასტრის კედელზე დახატული ზემოხსენებული ქაიხოსრო წულუკიძე.

პაატა I „წუწკი“ (იხ. ზემოთ). ჩანს 1615—1618, 1628—1639, 1628—1656, 1639—1640 წლებში¹²⁴. მას კარგად იცნობენ 1639—1640 წლებში ლევან II დადიანის კარზე მყოფი რუსი ელჩები¹²⁵. იგი უნდა იყოს ნიკორწმინდის ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ აფსიდის აღმოსავლეთ ნაწილში დახატული პაატა წულუკიძე. მისი თანამეცხედრე უნდა იყოს იქვე დახატული თეთრუა. ეს უკანასკნელი და თეთრო ლაშხიშვილის ქალი (ქაიხოსრო წუ-

¹²¹ უფრო ადრე, XV ს. ვხედავთ მხოლოდ ზემოდასახელებულ ვირშელ წულუკიძესა და მის შვილებს: ვალადემურ, სალუყაზან, ბევროზ, ბეჟანსა და სიომსა.

¹²² დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 19—21. იხ. აგრეთვე, ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში... გვ. 87; გ. ბოქორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზ. მოამბე. V. 1928, გვ. 208.

¹²³ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 18—19, საბ. № 4 (თარიღი შესწორებულია ჩვენ მიერ. იხ. ზემოთ); ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 90—91, 96—97; გ. ბოქორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 213—214; ს. კაკაბაძე. წინასწარი ცნობა დას. საქართველოს ზოგიერთი ეპიგრაფიული მასალის შესახებ. საისტორიო კრებული. IV. 1929, გვ. 106; მ. ნიკოლეიშვილი. ისტორიული მასალები, მასალები. III (ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის კრებული), თბილისი. 1978, გვ. 87—89, № 14.

¹²⁴ ეახუშტი. აღწერა... გვ. 824—826; დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 52; საქ. სიძე. II. გვ. 74—75, საბ. № 55 (ამ საბუთის თარიღი შესწორებულია ჩვენ მიერ მასში მოწმედ მოხსენიებული პაატა წულუკიძის გარდაცვალების — 1656 წ. მიხედვით); С. А. Белокурова. Материалы для русской истории. М., 1888, с. 372—373.

¹²⁵ ს. ბელოკუროვი. დასახ. ნაშრ., გვ. 372—373.

ლუციძის დედა)¹²⁶ ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს. თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ პაატა I-ის შვილები ყოფილან ქაიხოსრო II და მერაბ I (იხ. ქვემოთ). უკანასკნელი რომ ნამდვილად პაატას შვილია, ეს სხვა მასალებიდანაც ჩანს¹²⁷.

ამ პაატას შვილები არიან აგრეთვე ბეჟან II¹²⁸ და სვიმონ ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსი (იხ. ქვემოთ).

პაატა „წუწკის“ იერუსალიმის ქართველთა ჯვარის მონასტრის კედელზე დახატულ ზემოდასახელებულ ქაიხოსრო წულუციძის ძმად თვლიან¹²⁹, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს სწორი. ქაიხოსრო I-ს ივანეს მეტი ძმა არ ჰყავს (იხ. ზემოთ დავით I-თან). ამ მონასტრის კედელზე, ქაიხოსროსთან ერთად, გამოსახული პაატა (იხ. ზემოთ) ქაიხოსროს მხოლოდ სახლიკაცი უნდა იყოს.

XVII საუკუნეში ჩანს სამი ქაიხოსრო წულუციძე: I — დავითის ძე, II — პაატა „წუწკის“ ძე (იხ. ზემოთ) და III — მერაბ I-ის ძე (იხ. ქვემოთ). მაგრამ არც ერთი მათგანი პაატას ძმა არ არის.

ლევან II დადიანის „ვეზირი“ პაატა I („წუწკი“) გარდაიცვალა 1656 წ.¹³⁰

გიორგი I დასახელებულია XVII ს. პირველი ნახევრის ერთ შეწირულების წიგნში, მაგრამ ამ დროს იგი ცოცხალი არ არის¹³¹.

¹²⁶ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 84, 89; გ. ბოჭორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 207—208.

¹²⁷ მერაბი ლევან II დადიანის „გაზრდილია“ (ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 41; გ. ბოჭორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუხ. მოამბე. VII. 1931—1932, გვ. 223). ლევან დადიანის „გაზრდილი“ მხოლოდ პაატა I „წუწკის“ შვილი შეიძლება ყოფილიყო: იმერთა მეფისაგან დევნილი ეს პაატა, როგორც ზემოთ ითქვა, დადიანს აფარებდა თავს.

¹²⁸ საბუთებიდან ვიცით, რომ ბეჟან წულუციძემ კათალიკოს დავით ნემსაძეს მიყიდა „ხორგას ნაპარკაოს სასახლე“ (დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 87, 91, 101, 103—104). ხოლო ერთი ვერცხლის ფეშხუმის წარწერიდან ჩანს, რომ მერაბ I-მა (პაატა I-ის ძემ) ერთი თავისი ძმა „ხოფს სოფლათ დასვა“ და მისცა მას აგრეთვე „ხორგას სასახლე“ და სხვ. (ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 42). აქედან ცხადია, რომ „ხორგას ნაპარკაოს სასახლის“ გამყიდველი ბეჟან წულუციძე მერაბ I-ის ძმა და, მაშასადამე, პაატა I-ის შვილია.

¹²⁹ იხ. ს. კაკაბაძე. ისტორიულ პირთა სურათები..., „საბჭოთა ხელოვნება“, № 8, 1958, გვ. 7; ე. შეტრეველი. მასალები..., გვ. 145, აღაპი № 99-ის კომენტარი.

¹³⁰ ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 7.

¹³¹ დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 52—53.

იოსებ გიორგი I-ის ძე. გვხვდება XVII ს. პირველ ნახევარში¹³².

გიორგი II. ვხედავთ 1651 წ.¹³³ შეიძლება ეს ის გიორგი იყოს, რომელიც შემდეგ, 1696—1714 წლებში, იმერეთის სხვათა ვადებთან ერთად, „საფიცრის წიგნს“ აძლევს კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძეს¹³⁴.

თუ გიორგი II და ნიკორწმინდის ეკლესიის ჩრდილოეთის აფსიდის რიგში დახატული გიორგი წულუკიძე ერთი და იგივე პირია, მაშინ იგი (გიორგი II) კილაძის ქალ ელენესთან ყოფილა დაქორწინებული¹³⁵.

კაცია I. იხსენიება 1669 წ.¹³⁶

ბეჟან II პატა I-ის ძე¹³⁷, ძმა მერაბ I-ისა. ჩანს დავით ნემსაძის კათალიკოსობაში — 1673—1696 წლებში¹³⁸. შეიძლება ეს ბეჟანი იყოს ნიკორწმინდის ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთის აფსიდში დახატული ბეჟან წულუკიძე, რომელთან ერთად იქვე დახატულია მისი თანამეცხედრე ჩიჯავაძის ქალი საზუა თუ ხაზუა და ძე ვარადებული¹³⁹.

ნიკოლოზ II. ჯვარის მამა იერუსალიმის ქართველთა ჯვარის მონასტრისა. გვხვდება 1675 წლის 8 თებერვალს¹⁴⁰. ჯვარის მამათა ელ. მეტრეველისეულ სიაში ნიკოლოზ წულუკიძე არ იხსენიება. მკვლევარს იგი გამორჩენია¹⁴¹.

მერაბ I პატა I-ის ძე¹⁴². ვხედავთ, თავის თანამეცხედრესთან ჩიჯავაძის ქალ ანა|ანიკასთან და ორ ვაჟთან—გიორგი და ქაიხოსროსთან ერთად, 1676 წ. მის მიერ აშენებულ ხოტევის მა-

132 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 53.

133 სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იველევის ელჩობა იმერეთში... 83. 193.

134 საქ. სიძე. I. გვ. 43—45, საბ. № 16. საბუთის გამომცემლისეული თარიღი შესწორებულია ჩვენ მიერ (იხ. ზემოთ, გვ. 18, შენიშვნა 73).

135 გ. ბ. კ. ო. რ. ი. ძე. რაკის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუხ. მოამბე. V. 1928, გვ. 206.

136 Переписка... с. 83.

137 I ბეჟან არის ვირშელის ძე, რომელიც მამასა და ძმებთან ერთად იხსენიება 1451 წ. (იხ. ზემოთ, გვ. 43).

138 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 87, 91, 101, 103—104.

139 ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 88; გ. ბ. კ. ო. რ. ი. ძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 206.

140 ქრონიკები... II. გვ. 490.

141 იხ. ე. მეტრეველი. მასალები... გვ. 40 (გამოკვლევა).

142 იხ. ზემოთ, გვ. 65, შენიშვნა 127.

ცხოვრის ეკლესიის წარწერაში¹⁴³. ეს ის მერაბია, რომელიც, როგორც ითქვა, ლევან II დადიანის „გაზრდილი“ იყო და ბაგრატ IV-ის მიერ 1669 წ. რუსთ ხელმწიფისათვის გაგზავნილ წერილში „დიდ ბაიარად“ არის დასახელებული (იხ. ზემოთ).

ქაიხოსრო II¹⁴⁴ პაატა I-ის ძე. ჩანს თავის დედასთან, თეთრო ლაშხიშვილის ქალთან ერთად, XVII საუკუნეში¹⁴⁵.

სვიმონ I. ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსი. მოხსენიებულია XVII ს. მეორე ნახევრის ერთ საბუთში¹⁴⁶. ეს არის მერაბ I-ის (იხ. ზემოთ) ძმა, რომელიც, მისი განცხადებით, „ნიკორწმინდლად ლაუხვამს“¹⁴⁷ და, მამასადაძამე, იგივე პაატა I-ის ძეა.

ბეჟან III კაცია I-ის ძე. XVII ს. მეორე ნახევარში უნდა ეცხოვრა. გამოსახულია ნიკორწმინდის ტაძრის დასავლეთის ფრთაში, წარწერით: „ბეჟან წულუკიძე კაციას ძე“¹⁴⁸.

გიორგი III მერაბ I-ის ძე. იხსენიება 1676 წელს¹⁴⁹. მისი თანამეცხედრე იყო ჩიქოვანის ქალი ნესტანდარეჯან¹⁵⁰.

ქაიხოსრო III მერაბ I-ის ძე. ვხედავთ 1676 წ.¹⁵¹

მერაბ II ხოსიას ძე, რაჭა-ლეჩხუმის სარდალი¹⁵². პირველად გვხვდება 1696—1700 წლებში თავის თანამეცხედრესთან აბაშიძის ასულ დარეჯანთან ერთად¹⁵³. შემდეგ ვხედავთ მას 1712 წ.¹⁵⁴ 1732 წ. იგი ჩიხორის ომში მონაწილეობს¹⁵⁵. ჩანს ის,

143 გ. ბოქორიძე. რაქის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზ. მოამბე. VII. 1931—1932, გვ. 221—223, 226. შდრ. ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 39—40.

144 I ქაიხოსრო იხ. ზემოთ, დავით I-თან.

145 ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 84; გ. ბოქორიძე. რაქის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზ. მოამბე. V. 1928, გვ. 202.

146 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 81—82.

147 ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობა რაქაში. გვ. 41.

148 ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., 87, შდრ. გ. ბოქორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 208.

149 გ. ბოქორიძე. რაქის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზ. მოამბე. VII. 1931—1932, გვ. 221.

150 ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 39.

151 გ. ბოქორიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 221.

152 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 158; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 76, საბ. № 80; გვ. 77, საბ. № 82.

153 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 85.

154 სსცია, ფ. 227 (2), საბ. № 50.

155 ვახუშტი. აღწერა... გვ. 888.

მამასთან ერთად. 1733—1745 წლებში¹⁵⁶. 1745 წ. იგი უკვე რაკა-ლეჩხუმის სარდალია¹⁵⁷. ეს ის მერაბ წულუკიძე უნდა იყოს, რომელმაც 1736 წ. „შეამკო“ „წმინდა“ გულანი და ხოტევის ეკლესიის მაცხოვარს შესწირა იგი¹⁵⁸.

მერაბ II-ის შვილი იყო გერმანე კათალიკოსი, რომელსაც ჰყავდა ორი ძმა—პაატა (II) და დავით (II). „სახელგანთქმულ-მან წულუკიძემ მერაბმა და თანამეცხედრემან ჩვენმან ბატონმან აბაშიძის ასულმან დარიჯან და ძემან ჩვენმან პირმშომან კათალიკოზმან გერმანე“¹⁵⁹, პაატამ და დავითმაც, ამბობს მერაბი 1745 წლის ახლო ხნის ერთ შეწირულების წიგნში¹⁶⁰.

მიუხედავად იმისა, რომ ბერი I წულუკიძე (იხ. ქვემოთ) გერმანე კათალიკოსს თავის ძმად იხსენიებს („ძმა ჩ(ვე)ნი (პ(ირვე)ლ კათალიკოზი არქიერი გერმანე“)¹⁶¹, იგი მისი ძმა არ არის. გერმანე, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მერაბის ძეა. ბერი კი კაცია II-ის ძე იყო¹⁶². მაგრამ თუ ბერი გერმანეს მაინც თავის ძმას ეძახის, ეს იმიტომ, რომ უკანასკნელი ბერის ბიძაშვილია და, ამდენად, ძმად ეკუთვნის მას. ე. ი. სიტყვა ძმას გერმანეს მიმართ ბერი ხმარობს არა მისი პირდაპირი მნიშვნელობით. არამედ ზოგადი გაგებით. ამას მოწმობს ის, რომ გერმანეს მომდევნო ძმას, პაატა II-ეს (იხ. ქვემოთ) გიულდენშტედტი 1772 წ. ბერი I-ის ძმის გიორგი VI-ის (იხ. ქვემოთ) „უფროს ბიძაშვილად“ ასახელებს¹⁶³. აქედან ცხადია, რომ გერმანეც ბერის ბიძაშვილია¹⁶⁴.

¹⁵⁶ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 77, საბ. 82; დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 157—158.

¹⁵⁷ სსცია, ფ. 1448, № 2205 (ბეჭდის წარწერა); ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 76, საბ. № 80 (ბეჭდის წარწერა).

¹⁵⁸ ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში. ძველი საქართველო. III. გვ. 92—93.

ე. თაყაიშვილი ამ II მერაბსა და ჩიჯავაძის ქალის ანას ქმარს მერაბს (ჩენი სათვალავით მერაბ I-ს) ერთი და იგივე პირად თვლის. აბაშიძის ქალი დარეჯანი, მისი აზრით, მერაბის მეორე ცოლია (იხ. მისი არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში. გვ. 40).

¹⁵⁹ ხაზი ჩენია. — ო. ს.

¹⁶⁰ სსცია, ფ. 1448, № 2205.

¹⁶¹ ს. კაკაბაძე. წერილი შტუდიები... ტფილისი, 1914, გვ. 24—25.

¹⁶² იხ. ზემოთ გვ. 59, შენიშვნა 87. იხ. აგრეთვე ქვემოთაც.

¹⁶³ იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 111—113, 129.

¹⁶⁴ შდრ. ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 25; ბ. ლომინაძე. მასალები დასავლეთ საქართველოს XVII—XVIII ს-თა ისტორიის ქრონოლოგიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. 31. 1954, გვ. 137.

ხოსია I, მერაბ II-ის მამა. იხსენიება 1736, 1745, 1753, 1754—1769 წლების საბუთებში¹⁶⁵.

გერმანე კათალიკოსი, „ნიკოლოზწმინდელი მიტროპოლიტი“, მერაბ II-ის ძე (იხ. ზემოთ, უკანასკნელთან). კათალიკოსობდა, როგორც ზემოთ ითქვა, XVIII ს. შუა წლებში. ამ ხარისხით პირველად ვხვდებით მას 1745 წ. ახლო ხანს¹⁶⁶. 1756, 1759, 1769 წლებში გერმანე ნიკორწმინდელ ეპისკოპოსად არის მოხსენიებული. 1784 წელსაც იგი ცოცხალია და ეს კათედრა უჭირავს¹⁶⁷

პაატა II. მერაბ II-ის ძე, ძმა გერმანე კათალიკოსისა, ბიძაშვილი ბერი I-ისა (იხ. ზემოთ, მერაბ II-სთან). მოხსენიებულია 1745 წ. ახლო ხანასა და 1772 წ.¹⁶⁸ პაატა II, როგორც აღინიშნა, რაჭის ერისთავის მომხრე იყო. მისი დამარცხებისთანავე (1769 წ.) გაიქცა კაცია II დადიანთან. მალე მისი სიმამრი გახდა: მიათხოვა მას თავისი ასული ანა¹⁶⁹.

1772 წ. პაატა უკვე მოხუცებულია¹⁷⁰.

დავით II, მერაბ II-ის ძე, ძმა გერმანე კათალიკოსისა. იხსენიება 1745, 1760 წლების ახლო ხანებში¹⁷¹.

ბერი I კაცია II-ის ძე, ძმა გულქან დედოფლის, პაატა III-ის და გაიორგი IV-ისა¹⁷². „დიდებული თავადი“, სარდალ-მოურავ-ბოქაულთ უხუცესი, „ზნესრული ცხენოსან-მოსაპარეზე“¹⁷³.

პირველად ჩანს 1752—1768 წლებში¹⁷⁴. ამის შემდეგ განუწყვეტლივ ვხვდავთ მას ხან ძმებთან და ხან ცალკე 1752—1770, 1754, 1757, 1760—1769, 1762, 1763, 1764, 1765, 1770,

¹⁶⁵ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 13823; სსცია, ფ. 227 (2). საბ. № 66; დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 157—158; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 76—77, №№ 80, 81, 82; გვ. 123, № 134.

¹⁶⁶ სსცია, ფ. 1448, № 2205; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 76, № 80.

¹⁶⁷ ს. კაკაბაძე. წვრილი შტუდები... გვ. 25—26; ბ. ლომინაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 135—136.

¹⁶⁸ სსცია, ფ. 1448, № 2205; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 111—113, 129.

¹⁶⁹ ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 179; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 129.

¹⁷⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 129.

¹⁷¹ სსცია, ფ. 1448, № 2205; Д. П. Пурцеладзе. Грузинские церковные гуджары (грамоты). Тифлис, 1881. с. 129—130.

¹⁷² იხ. ზემოთ, გვ. 59, შენიშვნა 87.

¹⁷³ მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის... გამოც. მზია იაშვილისა, გვ. 94, № 15.

¹⁷⁴ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 117, № 128.

1772, 1775, 1776, 1777, 1778, 1779, 1781, 1782, 1783. 1784, 1785. 1786, 1786—1788 წლებში¹⁷⁵.

ბერის თანამეცხედრე იყო თავად ლორთქიფანიძის ქალი გულქანი. ჰყავდა ორი ვაჟი — სვიმონი და ქაიხოსრო და ორი ასული: დარეჯან და ხვარამზე. დარეჯანი სოლომონ I-ის მემკვიდრესთან, ალექსანდრე ბატონიშვილთან იყო დაქორწინებული¹⁷⁶, ხვარამზე კი თავად ლევან მიქელაძესთან¹⁷⁷.

ბერის ხსენება 1788 წლის შემდეგ წყდება. 1789 წლის 8 დეკემბერს ის ცოცხალი არ არის. აღნიშნული რიცხვით დათარიღებულ სოლომონ II-ის სიგელში მოწმეთა შორის გვხვდება ბერის უმცროსი ძმა სარდალი გიორგი წულუკიძე, ბერი კი არ ჩანს¹⁷⁸. ცხადია, იგი 1789 წელს გარდაცვლილა.

ეს ბერი არის უთუოდ ის „დიდი ბერი წულუკიძე“, რომელმაც ხონის ეკლესიას შესწირა „საცეცხლური... ჩინებული, ღირებული ვერცხლად 150 მანეთად“¹⁷⁹.

ამ ბერს გულისხმობენ ნიკოლოზ ლოლობერიძის ჩანაწერები, რომლებშიც ნათქვამია: ბერი წულუკიძე „იყო ძლიერი, სასტიკი ესახლა ხონს... როცა მის ეზოს წინ გაიარდა ცხენოსანი, არა თუ გლეხი, არამედ თავადნი და აზნაურნი, უნდა ჩამომხტარიყვნენ და ისე გაეელოთ მის ეზოს წინო“.

¹⁷⁵ იქვე, გვ. 108—109, № 118; გვ. 126—127, №№ 139, 141; დოკუმენტები... II. გვ. 280—281, № 441; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 11—12, № 3; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 3, 17—18, 20, 38, 54, 58, 73, 75, 81, 83—84; ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 169—170, № 2; გვ. 173—174, № 6; მისივე, საეკლესიო რეფორმებისათვის..., გვ. 11; მისივე, ისტორიული საბუთები. საისტორიო მოამბე. II. 1925, გვ. 139; იას. ლორთქიფანიძე. მასალები საქართველოს ისტორიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის ნაკვ. II. 1941, გვ. 69; ნიკო და დიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 181, 183; ქრონიკები. III. გვ. 376—377, 379; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 506, 1790; სსცია, ფ. 227 (2), №№ 63, 68, 73; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 720, 1437 (ამ ნომრის ქვეშ რამდენიმე საბუთია), 1767.

¹⁷⁶ მასალები საქართველოს ისტორიისათვის. შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგის ძისა და მის ძმებისა..., გამოც. მ. ჯანაშვილისა, ტფილისი, 1905, გვ. 26—27.

¹⁷⁷ მასალები საქ. სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის... გამოც. შხია იაშვილისა, გვ. 94—95, № 15.

¹⁷⁸ იხ. ქუთ. მუზ. საბ. № 103.

¹⁷⁹ ე. თაყაიშვილი. ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი. ძველი საქართველო. III. გვ. 281.

იქვე მოთხრობილია ბერის სისასტიკისა და ამ „მუშტის სა-
მართლის“ ეპოქის დამახასიათებელი ერთი შემზარავი ეპიზოდი:
„ერთხელ ბერი ზემო იმერეთში ახლდა მეფეს (სოლომონ I-ს. —
ო. ს.) და აზნაურმა ცქიტისვილიმა შესაფერი პატივი არ სცა მის
მხლებლებს. უკანასკნელთ ამაზედ ბერს შეჩვილეს. რამოდენიმე
წლის შემდეგ ბერმა გაიარა იმ ცქიტისვილის კარზედ, გაიბსენა
ზემოაღნიშნული შემთხვევა და შევიდა მისას. ცქიტისვილი მიე-
გება მხიარულათ, დალოცა მისი მობრძანება და უნდოდა მუჯლ-
ზედ ეკოცა. ამ დროს ბერმა ჰკრა თოფი და მოკლა. ასე დემარ-
თება, ვინც ბერ წულუკიძეს პატივს არ სცემსო“¹⁸⁰.

პ ა ა ტ ა III კაცია II-ის ძე, სარდალ-მოურავი, უფროსი ძმა
ბერი I-ისა. პირველად იხსენიება 1754 წ.¹⁸¹, ხოლო 1755 წ. იგი
თავის მამასთან, კაციასთან ერთად, მოწმიდ არის დასახელებული
მამუკა ბატონისვილის შეწირულების წიგნში¹⁸². პაატას ვხედავთ
აგრეთვე 1754—1769, 1760 წლების ახლო ხნისა და 1766,
1767, 1770, 1772, 1773 წლების დოკუმენტებში¹⁸³.

ს ვ ი მ ო ნ II. მოწმიდაა მოხსენიებული 1754 წ. საბუთ-
ში¹⁸⁴.

კ ა ც ი ა II, მამა სოლომონ I-ის მესამე თანამეცხედრის გულ-
ქან დედოფლის, პაატა III-ის, ბერი I-ის და გიორგი IV-ისა.¹⁸⁵
გვხვდება 1755, 1759 წლებსა და 1760 წლის ახლო ხანს¹⁸⁶.

180 ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. გადმოცემა იმერეთის სამეფოს არსებობის უკანასკნელ
დროის შესახებ. საისტორიო მოამბე. I. 1925, გვ. 251.

181 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 3.

182 იქვე, გვ. 8.

183 იქვე, გვ. 12—13, 46; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1790; ისტორიული დო-
კუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 111, № 121; გვ. 113—114, № 124;
გვ. 123, № 134; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. ისტორიული საბუთები. საისტორიო მოამბე.
II. 1925, გვ. 139; შ ი ს ი ე ვ ე, იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საის-
ტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 169—170, № 2; გვ. 172—173, № 5; გვ. 173, № 6;
გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 129.

184 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 2971.

185 იხ. ზემოთ, გვ. 59, შენიშვნა 87.

186 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 8, 12—13; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. საეკლესიო
რეფორმებისათვის... გვ. 5.

მერაბ III. ვხედავთ 1759 წ.¹⁸⁷ ეს მერაბი უნდა იყოს 1762 წ. ერთ ნასყიდობის წიგნში მოწმედ დასახელებული მერაბ წულუკიძე¹⁸⁸.

გიორგი (გიტეული||გიტული) IV კაცია II-ის ძე. უმცროსი ძმა ბერი I-ისა¹⁸⁹. მისი გარდაცვალების შემდეგ „ღიდებული თავადი“, ვაკის ანუ ქვემო იმერეთის („ივერიის“) სარდალი, ქუთაისის მოურავი.

პირველად ვხვდებით 1760 წლის ახლო ხანს¹⁹⁰. შემდეგ 1763, 1766 წლების ახლო ხანასა და 1770, 1772, 1775, 1776, 1777, 1778, 1779, 1782, 1783, 1784, 1785, 1789, 1791, 1792, 1793, 1794, 1795, 1797, 1798, 1799, 1800, 1802, 1803, 1804, 1806 წლებში¹⁹¹.

გიორგი დაქორწინებული იყო მიქელაძის ასულ ელენესთან. ჰყავდა ორი ვაჟი: დავითი და მერაბი¹⁹².

ეს გიორგი იყო ძმა სოლომონ I-ის თანამეცხედრის გულქან დედოფლისა¹⁹³. გარდაიცვალა 1806 წ. 8 აპრილს. დასაფლავებულია ნიკორწმინდის ტაძარში¹⁹⁴.

187 ს. კაკაბაძე. საეკლესიო რეფორმებისათვის... გვ. 5. ეს მერაბი ხოსიას ძე არ არის: მითითებულ საბუთში მერაბი და ხოსია ერთად იხსენიებიან. მაგრამ ჭერ მერაბი არის დასახელებული და შემდეგ ხოსია (იხ. იქვე). მერაბი ხოსიას შვილი რომ იყოს, პირიქით იქნებოდა. ამიტომ ამ მერაბს და ხოსიას შვილ მერაბს (იხ. ზემოთ, მერაბ II) სხვადასხვა პირად ვთვლით.

188 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 17.

189 დას. საქ. საეკლ. საბ., II. გვ. 12—13, შტრ. იქვე, გვ. 18, 68.

190 იქვე, გვ. 12—13.

191 იხ. ხელნაწ. ინსტ. ფ. Sd, №№ 507, 508, 1790, 1193, 1197; იქვე, ფ. Hd, № 14754; სსტია, ფ. 227 (2), №№ 52, 67, 73, 76; იქვე, ფ. 226 (1), № 891; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 104, 119, 133, 720, 1035, 1492; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 18, 68, 73, 75, 81, 83, 95—96, 99—100, 103—104, 110, 112, 116, 119, 139, 141; დოკუმენტები. II. გვ. 281, № 441; ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი. გუჯრები. ქუთაისი, 1891, გვ. 119—121; საქართველოს სიძველენი. ტ. III. ე. თაყაიშვილის რედ., ტფილისი, 1910, გვ. 254, № 267; ქრონიკები. I. გვ. 426; ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 173, № 5; გვ. 181, № 14; მისივე, ისტორიული საბუთები. საისტორიო მოამბე. II. 1925, გვ. 139; მისივე, საეკლესიო რეფორმებისათვის... გვ. 11; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 125, № 137; საქ. სახ. მუზ. ინსტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 11, № 3; გვ. 14, № 5; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I. გვ. 111, 129; Д. М. Б а к р а д з е: АПГА, с. 238.

192 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 100.

193 იქვე, გვ. 139.

194 ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში. გვ. 103; გ. ბოჭორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზ. მოამბე, V. 1928, გვ. 208.

ბეჟან IV. გვხვდება 1762 წ. საბუთში¹⁹⁵.

კაცია III. სარდალ-მოურავი. ჩანს 1775, 1785, 1793, 1800, 1802, 1804, 1807, 1809, 1810 წლებში¹⁹⁶.

1800 წ. კაცია უკვე სარდალ-მოურავია¹⁹⁷.

1809 წ. კი იგი „იმერეთის რჩევის“ წევრთა შორის გვხვდება¹⁹⁸.

სვიმონ III ბერი I-ის ძე, სადრალ-მოურავი. ვხედავთ 1778—1789, 1784, 1799, 1805, 1809, 1810, 1815, 1818, 1821 წლების დოკუმენტებში¹⁹⁹.

1805 წ. მას უკვე სარდალ-მოურავის თანამდებობა აქვს²⁰⁰. ამ წლიდან დაწყებული სოლომონ II-ის მეფობის მთელ პერიოდში ეს თანამდებობა სვიმონს უჭირავს²⁰¹.

1809 წ. იგი „იმერეთის რჩევის“ წევრია²⁰².

ნიკოლოზ III. გამოჩინებულის მონასტრის წინამძღვარი. იხსენიება 1782, 1790 წლების საბუთებში²⁰³. გარდაიცვალა იგი 1810 წ. დამდეგს ან უფრო ადრე. ყოველ შემთხვევაში, აღნიშნულ წლის 6 თებერვალს ის უკვე მკვდარია²⁰⁴.

მისი ძმები იყვნენ ოტია, სეხნია და ხოსია წულუკიძეები²⁰⁵.

ბეჟან V. მოურავი, მდივანბეგი. პირველად ვხედავთ 1782 წ. ამ დროს ის მოურავია²⁰⁶. შემდეგ იგი იხსენიება 1790, 1799, 1801,

195 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 17.

196 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 1309, 9670; სსცია, ფ. 227 (2), №№ 75, 76; ქუთ. მუხ. საბ. №№ 277, 720, 1492; საქ. სიძვ. III. გვ. 572, № 587; დოკუმენტები... II. გვ. 286—287, № 448; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 103—104, 153; ს. კაკაბაძე. იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები). გვ. 397, № 11; გვ. 416, № 28; გვ. 443, № 43.

197 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 9670; დოკუმენტები... II. გვ. 286, № 448.

198 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 397, № 11; გვ. 416, № 28.

199 სსცია, ფ. 226 (1), № 7675; იქვე, ფ. 227 (2), №№ 75, 76; ქუთ. მუხ. საბ. №№ 89, 617; დოკუმენტები... II. გვ. 291, № 456; დას. საქ. საეკლ. საბ. II გვ. 96, 148; ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 416, № 28, გვ. 443, № 43.

200 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 148.

201 იხ. პ. გნილოსაროვი. დასახ. ნაშრ., გვ. 438.

202 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 416, № 28.

203 სსცია, ფ. 1, №№ 3226, 3228; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 77.

204 Д. М. Бакрадзе. АПГА. с. 238—239.

205 იხ. იქვე.

206 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 77.

1802, 1809, 1810 წლების საბუთებში²⁰⁷, და სხვა უთარილო დოკუმენტებში²⁰⁸.

1799 წლიდან ბეჟანს მდივანბეგის სახელო აქვს²⁰⁹. 1809 წ. ის „იმერეთის რჩევის“ წევრთა შორის არის დასახელებული²¹⁰. მისი ხსენება 1810 წ. შემდეგ წყდება. იგი უთუოდ ამ წლის ახლო ხანს გარდაიცვალა.

პ ა ა ტ ა IV. ვხვდებით 1788 წლის შეწირულების წიგნში. ჰყავდა ორი ვაჟი: გიორგი (V) და მერაბ (IV). მამა და შვილები ერთად იხსენიებიან აღნიშნულ წელს²¹¹.

და ვ ი თ III გიორგი IV-ის ძე. ვხვდება 1792, 1799, 1809, 1810 წლების საბუთებში²¹². დაქორწინებული იყო სოლომონ II-ის დასთან — ბარბალე ბატონიშვილთან²¹³.

1809 წ. დავითს „იმერეთის რჩევის“ წევრთა შორის ვხვდებით²¹⁴.

ეს დავითი არის სოლომონ II-ის მიერ 1810 წელს თავის სიძედ დასახელებული „პირველი თავადი იმერეთისა“ დავით წულუკიძე, რომელიც აღნიშნულ წელს რუსმა „სალდათებმა შეიპყრეს ქუთაისს, ათრისს“ და სცემეს²¹⁵. იგი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, მონაწილეობას ღებულობდა 1819—1820 წწ. იმერეთის აჯანყებაში. დაპატიმრებულ იქნა და გაიგზავნა თბილისს. იქვე გარდაიცვალა 1820 წ. ²¹⁶.

207 ქუთ. მუხ. საბ. №№ 89, 323, 846; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 77, 97; ე. თაყაიშვილი. ზონის ეკლესია და მისი სიძველენი. ძველი საქართველო. III. გვ. 298; მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის... გვ. 32, № 27; ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 397, № 11; გვ. 416, № 28.

208 ქუთ. მუხ. საბ. №№ 98, 791, 1260, 1777.

209 იქვე, საბ. № 89.

210 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 397, № 11, გვ. 416, № 28.

211 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 93.

212 იქვე, გვ. 100, 116; ს. კაკაბაძე. იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები). გვ. 397, № 11; გვ. 416, № 28; გვ. 422, № 32.

213 პ. გნისოსაროვი. დასახ. ნაშრ., გვ. 428.

214 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 397, № 11; გვ. 416, № 28.

215 იქვე, გვ. 422, № 32.

216 ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. A კოლექცია. ტ. IV. თბილისი, 1954, გვ. 389; ქრონიკები. III. გვ. 597, 641; Н. Б. Махарадзе. Восстание в Имеретии... с. 160.

მერაბ V²¹⁷ გიორგი IV-ის ძე. იხსენიება 1792, 1797, 1799, 1809, 1810 წლებში²¹⁸. მისი თანამეცხედრე იყო აბაშიძის ქალი შაია. ჰყავდა ორი ვაჟი: პაატა (V) და გიორგი (V). უკანასკნელს პოდპორუჩიკის ჩინი ჰქონდა²¹⁹.

ეს მერაბი უნდა იყოს 1814 წ. „რაჭის ოკრუჟენის ნაჩალნიკის თანამემწედ“ დასახელებული მერაბ წულუკიძე და აგრეთვე ის მერაბი, რომელიც 1815—1823 წლებში ბარათსა სწერს ნიკოლოზ ქორქაშვილს²²⁰.

მერაბი იხსენიება 1830 წელსაც. მაგრამ ამ დროს იგი ცოცხალი არ არის²²¹.

გიორგი VI²²², სოლომონ II-ის თანამეცხედრის მარიამ დედოფლის ბიძა²²³. ჩანს 1792, 1806 წლების დოკუმენტებში²²⁴.

სოფრონიოს, ნიკოლოზწმინდელი, ძმისწული გიორგი IV-ისა. ვხედავთ 1794, 1799, 1805, 1807, 1809, 1810, 1812, 1820, 1822 წლებში²²⁵.

1810 წ. მარტში სოლომონ II მთავარმმართველ ტორმასოვთან იმერეთ-ქართლის საზღვარზე შესახვედრად რომ გაემგზავრა, მას, სხვებთან ერთად, მიყვებოდა ნიკოლოზწმინდელი სოფრონიოს²²⁶.

1819—1820 წწ. იმერეთის აჯანყების დროს მან დიდად უერთგულა რუსეთის მთავრობას. ამ ერთგულებისათვის 1821 წ. რუმალესის ბრძანებით დაიდგინა იმერეთის არხიეპისკოპოსათ სოფრონიოს არხიერი, გვარათ წულუკიძე²²⁷.

217 მერაბ IV იხ. ზემოთ, პაატა IV-სთან.

218 ქუთ. მუზ. საბ. № 726; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 100, 116; ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 487, № 80; მისივე, იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 182, № 15.

219 სსცია, ფ. 226 (1), საბ. № 7128.

220 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, საბ. № 1308; ქუთ. მუზ. საბ. № 95 (ახალი აღწერილობით).

221 სსცია, ფ. 226 (1), საბ. № 7128.

222 გიორგი V იხ. ზემოთ, მერაბ V-სთან, ხოლო IV — პაატა IV-სთან.

223 ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 200.

224 ქუთ. მუზ. საბ. № 134; სსცია, ფ. 227 (2), საბ. № 75.

225 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 724, 739, 2039; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 104, 116, 150—152, 155, 165, 171; ქრონიკები. III. გვ. 473, 640; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია. ტ. IV. გვ. 388, 390.

226 ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია. ტ. IV. გვ. 388; ქრონიკები. III. გვ. 473, 640.

227 ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია. ტ. IV. გვ. 390; ქრონიკები. III. გვ. 642; П. Гнилосаров. Очерки из жизни митрополита Давида. Кавказский календарь на 1854 г., с. 508.

გარდაიცვალა იგი 1845 წ²²⁶.

სე ხ ნ ი ა, მღივანბეგი, პოლკოვნიკი, სოლომონ II-ის ერთ-ერთი „მრჩვეელთაგანი“ (იხ. ზემოთ), ფრიად გავლენიანი თავადი იმერეთში, ვხვდებით 1795, 1800, 1801, 1802, 1803, 1804, 1805, 1807, 1808, 1809, 1810, 1811, 1814, 1815, 1816, 1817, 1818, 1819, 1820, 1822, 1829, 1830, 1841 წლებში²²⁹.

ჰყავდა ორი ვაჟი: ვახტანგი და სვიმონი²³⁰.

მღივანბეგის თანამდებობით სეხნია პირველად გვხვდება 1814 წელს²³¹. მაგრამ ეს სახელო მას უფრო ადრე, სოლომონ II-ის ნეტობაში (1789—1810 წწ.) უნდა ჰქონდეს მიღებული. ამ თანამდებობით ჩანს იგი 1830 წელსაც²³².

1795 წ. სეხნია იმერეთის იმ ლაშქარში იმყოფებოდა. რომელიც ალა-მაჰმად-ხანთან ბრძოლის დროს ერეკლე II-ეს მიეშველა.

პოლკოვნიკობა სეხნიამ იმ ერთგულებისათვის მიიღო, რომელიც სოლომონ II-სთან ბრძოლაში რუსთა სარდლობას გაუწია.

სეხნია, როგორც ზემოთ ითქვა, მონაწილეობდა 1819—1820 წლების იმერეთის აჯანყებაში, რის გამოც იგი (ამ დროს უკვე პოლკოვნიკი) რუსეთს გადასახლეს 1820 წ. მაგრამ მალე (1822 წელს) „შეწყნარებულ იქნა ხელმწიფისაგან“ და დაბრუნდა იმერეთში მომდევნო წელს. მან ისევ დაიმსახურა მთავრობის ნდობა.

228 პ. გ ნ ი ლ ო ს ა რ ო ვ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 508.

229 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, საბ. №№ 5317, 6525, 6751; იქვე, ფ. Sd, საბ. №№ 1314, 1321, 1328; იქვე, ფ. Qd, საბ. № 1478; სსცია, ფ. 226 (1), საბ. № 6775; იქვე, ფ. 227 (2), საბ. №№ 75, 76; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 646, 799, 818, 841, 975, 978, 1492, 1730; საქ. სიძვ. III. გვ. 264, № 274; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 118—120, 122, 138, 151, 153, 160, 164; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 34, 36, 42, 48, 53, 142, 149; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია. ტ. IV. გვ. 388, 390; ს. კაკაბაძე. იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები). გვ. 416, № 28; გვ. 481, № 73; გვ. 487, № 80; მისივე, იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 199, № 37; ქრონიკები, III, გვ. 640, 642; ე. თაყაიშვილი. ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი. ძველი საქართველო. III. გვ. 300; მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის... გვ. 115, № 96; АКТЫ, т. IV, с. 265—267; Д. М. Бакрадзе. АПГА. с. 238; ნ. მახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 92, შენიშვნა 1.

230 ქუთ. მუზ. საბ. № 638; ნ. მახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 164.

231 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, საბ. № 1328.

232 მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის. გვ. 115, საბ. № 96. „მღივანბეგი... წულუკიძე“, რომელიც ხელს აწერს ამ საბუთს (იხ. იქვე), სეხნიაა.

1829 წ. ის აქტიურ მონაწილეობას ლეზულობდა რუსეთ-თურქეთის ომში: უფროსობდა იმერეთის მილიციას. მონაწილეობდა 1841 წ. გურიის აჯანყების ჩაქრობაშიც²³³.

გარდაიცვალა იგი 1846 წ.²³⁴

ო ტ ი ა. გვხვდება 1799, 1800, 1801, 1802, 1803, 1804, 1805, 1807, 1808, 1809, 1810 წლებისა და 1812 წ. ახლო ხნის საბუთებში²³⁵.

1809 წ. ოტია „იმერეთის რჩევის“ წევრია. 1810 წ. მარტ-აპრილში იგი სოლომონ II-ის ამაღლაშია²³⁶.

და ვ ი თ (დათიკო) IV, საბუთის „ამწერი. ჩანს 1802, 1805, 1806, 1808, 1810, 1813, 1814, 1817, 1826 წლებში²³⁷.

ლ ე ვ ა ნ I. იხსენიება 1807, 1810, 1816 წლებში²³⁸. 1810 წ. აპრილს მას სოლომონ II-ის ამაღლის წევრთა შორის ვხვდავთ²³⁹. ეს ის ლევანი უნდა იყოს, რომელიც შემდეგ მონაწილეობდა იმერეთის 1819—1820 წწ. აჯანყებაში. მოკლეს 1820 წ.²⁴⁰.

233 ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია. ტ. IV. გვ. 390; ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 206; ქრონიკები. III. გვ. 473, 640, 642; ნ. შახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 92, შენიშვნა 1; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბილისი, 1973, გვ. 934.

234 ნ. შახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 92, შენიშვნა 1.

235 სსცია. ფ. 226 (1), საბ. № 2082; იქვე, ფ. 227 (2), საბ. №№ 75, 76; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, საბ. №№ 5317, 6751; იქვე, ფ. Qd, საბ. № 1478; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 799, 818, 841, 975, 978, 1492; საქ. სიძე. III. გვ. 264, № 274; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია. გვ. 388; ქრონიკები. III. გვ. 473, 640; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 116, 118—120, 122, 138, 142, 151, 153, 160, 164; ე. თაყაიშვილი. ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი. ძველი საქართველო. III. გვ. 300; ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 184, № 17; მისივე, იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები). გვ. 397, № 11; გვ. 416, № 28; გვ. 481, № 73; გვ. 488, № 80; Акты, т. IV, с. 265—267; Д. М. Бакрадзе. АПГА. с. 238.

236 ს. კაკაბაძე. იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები). გვ. 397, № 11; გვ. 416, № 28; გვ. 481, № 73; გვ. 488, № 80.

237 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, საბ. №№ 2501, 7675; სსცია, ფ. 227 (2), საბ. №№ 75, 76; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 19, 552; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. 149, 162, 166; დოკუმენტები. II. გვ. 294, № 462; მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. II. ნ. ბერქენიშვილის გამოც., თბილისი, 1953, გვ. 271, № 373.

238 სსცია, ფ. 229, დავთარი № 39, საბ. № 5; ქუთ. მუზ. საბ. № 975; საქ. საბ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 90, № 66.

239 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 487, № 80.

240 ქრონიკები. III. გვ. 597; ნ. შახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 162.

ბერი II დავით IV-ის ძე. ვხედავთ 1808 წ.²⁴¹ ეს ბერი უნდა იყოს 1812 წ. ერთი ნასყიდობის წიგნში მოწმედ მოხსენიებული ბერი წულუკიძე²⁴².

კიკო. იხსენიება ბარბაღე ბატონიშვილის 1808 წ. 24 აგვისტოს შეწირულების წიგნში²⁴³.

ბეჟანიკა. ჩანს 1809 წ.²⁴⁴

ხოსია II, ძმა ნიკოლოზ III-ის, ოტიასა და სეხნიასი (იხ. ზემოთ). ვხვდებით, ძმებთან ერთად, 1810 წ.²⁴⁵ იგივე ხოსია უნდა იყოს 1812 წ. საბუთში დასახელებული და 1819-1820 წწ. იმერეთის აჯანყების მონაწილე ხოსია დავითის ძე წულუკიძე²⁴⁶. თუ ეს ასეა, მაშინ, ისე როგორც ხოსია, ნიკოლოზ III, ოტია და სეხნიაც დავითის ძენი ყოფილან.

ყარამან. გვხვდება 1810 წ. დოკუმენტში²⁴⁷.

ბუჭუა. ვხედავთ 1810 წ. სოლომონ II-ის ამაღაში და აქვე წლის ერთ ნასყიდობის წიგნში²⁴⁸.

გიორგი VII. პოლკოვნიკი. დაქორწინებული იყო თავად აბაშიძის ქალ ანასთან. ჰყავდა სამი ძე: სვიმონ (IV), ბერი (III), ლევან (II) და სამი ასული: დარეჯან, ტასია და მარიამი²⁴⁹.

გიორგიმ მონაწილეობა მიიღო 1819—1820 წწ. იმერეთის აჯანყებაში. დაპატიმრებულ იქნა და გაიგზავნა თბილისს. იქვე გარდაიცვალა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, 1820 წ.²⁵⁰

ალმასხან როსტომის ძე, პრაპორშჩიკი, ბუგეულის ვკლესიის განმამახლებელი. იზენიება 1822 წ. ერთ საბუთში და ამ ეკლესიის ჩრდილოეთის კედლის სარკმლისათვის 1838 წ. წარწერაში²⁵¹.

241 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 162.

242 ქუთ. მუზ. საბ. № 724.

243 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 162.

244 ქუთ. მუზ. საბ. № 1367.

245 Д. М. Бакрадзе. АПГА. с. 238—239.

246 ქუთ. მუზ. საბ. № 724; ნ. მახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 161.

247 ქუთ. მუზ. საბ. № 840.

248 იქვე; ს. ყაჯაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 487, № 80.

249 ნ. მახარაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 159.

250 იქვე; ქრონიკები. III. გვ. 640; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია. ტ. IV. გვ. 389.

251 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, საბ. № 3324; გ. ბოკორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქ. მუზ. მოამბე. V. 1928, გვ. 169, შდრ. ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში. გვ. 65.

წერეთელთა სათავალო

წერეთლების თავდაპირველი საცხოვრისი, როგორც წყაროებიდან ჩანს, იმერეთში არ ყოფილა. აქ ისინი სხვა კუთხიდან მოსულან. ეს კუთხე ზემო ქართლი იყო. აქ ამ საგვარეულოს უძველესი სამკვიდრებელი იყო იმ ადგილს, სადაც „გორის სამხრეთით, თრიალეთის მთის ჩრდილო მხრიდან მიემართება ქედი, რომელიც ახლაც ატარებს წერეთის ქედის სახელწოდებას, ხოლო იმავე რაიონში, მდინარე ტანას შემდინარეთა ხეობაში, მდებარეობენ სოფლები დიდი წერეთი და პატარა წერეთი“¹.

გვარსახელი წერეთელი, ჩანს, ამ გეოგრაფიული სახელებიდანაა ნაწარმოები².

მაგრამ შემდეგ, ეამთა მსვლელობაში, როგორც ლ. ასათიანი შენიშნავს, წერეთლებს „ბინაღრობა უცვლიათ. ნაწილი იმერეთში გადასულა, ხოლო ნაწილი დასახლებულა მდ. ფრონეს ხეობაში. ცხინვალის... მახლობელ მიდამოებში“³.

აქ გვიანდელი (1648 წ.) დოკუმენტური ცნობით, სოფელი თიღვა მისი სანახებით წერეთლიანთ „ნათესავის სამკვიდრო მამული“ იყო. ე. ი. წერეთლები ამ ადგილებში ძველი დროიდანვე სახლობდნენ⁴.

ძველ დროში წერეთლები სახლობდნენ აგრეთვე საინგილოშიც, უფრო ზუსტად ბელაქანში (ახლა აზერბაიჯანის ტერიტორია), სადაც, როგორც მ. ჯანაშვილის აღწერილობიდან ჩანს, „დღევანდლამდე შერჩენილია სახელები „წერეთლის ტახტი“, „წერეთლის წყალი“⁵. საინგილოში ამ ტოპონიმთა არსებობა სწორედ იმაზე მიგვანიშნებს, რომ იქ ოდესღაც წერეთლები ცხოვრობდნენ⁶.

1 ლევან ასათიანი. ცხოვრება აკაკი წერეთლისა. რჩეული ნაწერები. ტ. II. თბილისი, 1960, გვ. 13.

2 ან იქნებ თვით გეოგრაფიული სახელი წერეთი ნაწარმოებია წერეთლების მამამთავრის „წერ“-ის სახელიდან (თუ ასეთი არსებობდა) და შემდეგ კი ამ გეოგრაფიულ სახელიდან — გვარსახელი წერეთელი.

3 ლევან ასათიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 13.

4 იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, საბ. № 1138; ლევან ასათიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 13—14.

5 მ. ჯანაშვილი. საინგილო. ტფილისი, 1910, გვ. 31. „წერეთლის ტახტი“, როგორც მ. ჯანაშვილი აღნიშნავს, მთის სახელია. იხ. იქვე.

6 ამ გეოგრაფიული სახელების („წერეთლის ტახტი“, „წერეთლის წყალი“) და „შემოკლებით აღწერა საქართველოს შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა

საინგილო საქართველოს ფეოდალური მონარქიის საზღვრებში შედიოდა, მისი ისტორიული პროვინცია იყო, რომელიც კახეთის აღმოსავლეთ უბანს მოიცავდა. უძველეს დროიდან აქ „ქართველთა მონათესავე ტომები“ სახლობდნენ⁷. შემდეგ, მომთაბარე მონღოლ-თათარ-თურქმან ტომებისა და ირან-ოსმალეთის აგრესიის შედეგად, ეს ქვეყანა გამაჰმადიანდა და აქ ლეკები დამკვიდრდნენ⁸.

სწორედ ამ საფუძველზე შეიძლება შეთხზულიყო დღემდე დაცული ისტორიული გადმოცემა წერეთლიანთ დალესტნიდან მომავლობისა და ლეკებთან („წადარის ბეგთან“) ნათესაობის შესახებ, რომლის ფიქსაციას წარმოადგენს „შემოკლებით აღწერა საქართველოს შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისაში“ და სხვა წყაროებში შემონახული ცნობები⁹.

გვარებისა“-ში (ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 3729, გვ. 100 რ., 103 რ.) დაცული ცნობების მიხედვით, მ. ჯანაშვილი წერეთლების თავდაპირველ საცხოვრისად საინგილოს (ბელაქანს) თვლის. იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

7 ნ. ბერძენიშვილი. აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან (მოკლე პოლიტიკური ცნობა). საქართველოს ისტორიის საკითხები. III. თბილისი, 1966, გვ. 253; მ. დუმბაძე. აღმოსავლეთ კახეთის (საინგილოს) ისტორიიდან. თბილისი, 1953, გვ. 5—7.

8 იხ. ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 258—276; მ. დუმბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 6—9, 12—36; მ. ჯანაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 17.

მ. ჯანაშვილს აქ მოაქვს ანტონ II კათალიკოსის სიტყვები: საინგილო ძველად საქართველოს ნაწილი იყო, მაგრამ შემდეგ „ლეთავან მიგვხმინა და გაუმაჰმადიანებიათ“.

9 იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 3729, გვ. 100 რ., 103 რ.; ფ. H, № 1516, გვ. 3 v, გვ. 4 რ.

წერეთლების სადაურობისა და იმერეთში დამკვიდრების შესახებ აღნიშნულ წყაროთა ცნობებს იმეროებს «Российская родословная книга» (ч. III, изд. П. Долгоруковым, Спб., 1856, с. 476—477). ხოლო ამ უკანასკნელის ცნობას ეყრდნობა და იმოწმებს ბროკჰაუზისა და ეფრონის ენციკლოპედიურ ლექსიკონში მოთავსებული სტატიის — «Церетлиа»-ს ავტორი Р-в (იხ. ტ. XXXVIII, № 75, Спб., 1903).

გადმოცემის ერთი ვერსიით, წერეთლების წინაპარი ყოფილა ლეკი „გვარად წვივშავიძე“, რომელიც „ძველს საუკუნეში“ დალესტნიდან მოსულა და ჭრუჭში დასახლებულა. იგი იყო თურმე „ძლიერი... ავაზაკი და ცოდვის მოურიდალი“. ავიწროვებდა, თავს ესხმოდა ყველას, იტაცებდა „მებატონეებს“ და ჭრუჭში თავის სასახლეში „ჩაიკრავდა“. მათ ყმა-მამულს კი ისაკუთრებდა. ამგვარი მოქმედებით მას დიდი „სიმდიდრე შეუძენია“. წვივშავიძეს ორი ძე ჰყოლია. ორივე „გაქრისტიანებულა“ და მათგან მომდინარეობენ თურმე წერეთლები.

ეს გადმოცემა, როგორც ითქვა, შეიძლება შეითხზა წერეთლების საინგილოდან წარმომავლობის ნიადაგზე. მაგრამ შემდეგ, როცა საინგილოს ძველი მოსახ-

ეს ცნობები იმერეთში წერეთლების გადასვლას თემურ-ლენგის ლაშქრობებს უკავშირებენ, რაც სავსებით დასაშვებია. საქართველოს ისტორიაში იყო შემთხვევები, როცა ლიხთ-ამერეთს გაბატონებული დამპყრობლებისაგან გაწამებული ქართველები ლიხთ-იმერეთს ახიზნებოდნენ და შემდეგ დროთა ვითარებაში საბოლოოდ იქ რჩებოდნენ¹⁰. ვფიქრობთ, ზეპირგადმოცემა და მასზე დამყარებული წერილობითი ცნობა ამ შემთხვევაში რეალურ საფუძველს მოკლებული არ არიან და თემურ-ლენგის ლაშქრობებით საინგილოში თუ ზემო ქართლში შევიწროებული წერეთელთა გვარი სწორედ XIV საუკუნეშია იმერეთში დამკვიდრებული.

წერეთლების აქ მოსვლა, ამგვარად, ზემო ქართლიდან ან საინგილოდან ან ორივედანაა საგულისხმებელი¹¹.

წერეთლების სამფლობელოს „საწერეთლო“ ეწოდებოდა. „საწერეთლო“, როგორც წერეთლების მიწა-წყლის აღმნიშვნელი ტერმინი. წყაროებში პირველად გვხვდება XVI ს. მეორე ნახევარში. მაგალითად, ვახუშტი აბაშიძის 1550—1570 წწ. შეწირულების წიგნში მოხსენიებულია „საწერეთლო“ და „საწერეთლოელთა საყდრის ყმანი“¹².

ლობა ზემოაღნიშნულ მიზეზთა გამო „გალეკა“ (ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 270), იქედან მოსული წერეთლებიც ლეკებად იქნენ წარმოდგენილი. ამგვარად, თავდაპირველად რეალურ საფუძველზე აღმოცენებული ზეპირგადმოცემა დროთა მსვლელობაში ნებათ თუ უნებლიედ დამახინჯდა და ზღაპრული ამბები დაერთო.

მიტროპოლიტ დავით წერეთლის ცხოვრების აღმწერი დეკანოზ ღ. ლამბაშიძის გადმოცემით, VIII ს. დასაწყისში „დაღესტნიდან გადმოვიდნენ სამნი ძმანი, რომელნიც დაესახლნენ იმერეთში“ და მათი შთამომავალი არიან წერეთლები (იხ. მისი „მიტროპოლიტი დავითი“, „მწუემი“, 1892, № 2, გვ. 1. აღნიშნული ნაწარმოების დასასრული გამოქვეყნებულია ხსენებული ჟურნალის 1896 წ. № 5-ში. ავტორი დასახელებულია მხოლოდ ამ უკანასკნელ ნომერში. ეს ნაწარმოები ძირითადად პეტრე გვილოსაროვის «Очерки из жизни митрополита Давида»-ს იმეორებს. იხ. და შტრ. Кавказский календарь на 1854 г с. 493—513). წერეთლების დაღესტნიდან მომავლობის ეს ვერსიაც უთუოდ ზეპირგადმოცემიდან მოდის. ამ ვერსიის თარიღი ნაკლებ სარწმუნოა. იგი შეთხზული უნდა იყოს ამ საგვარეულოს შორეულ წარსულთან დაკავშირებისა და მის ძირძველად წარმოჩენის მიზნით.

¹⁰ ივ. ჭავჭავაძის შვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. თბილისი, 1948, გვ. 80—81, 85.

¹¹ იხ. და შტრ. ო. სოსელია. წერეთლიანთ სათავადოს ისტორიიდან. „ანალები“ (ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები). I. 1947, გვ. 251—252.

¹² დას. საქ. საეკლ. საბ. გვ. 23—24.

ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ „საწერეთლო“ ანუ წერეთლების სათავადო აღნიშნული საუკუნის მეორე ნახევრისათვის უკვე ჩამოყალიბებული იყო.

უფრო ადრე ჩნდებიან ისტორიის სარბიელზე წერეთელთა გვარის წარმომადგენლები. მათგან ყველაზე ადრინდელი პირი დავით წერეთელია, რომელსაც ვხვდებით 1432 წ. დავითის შემდეგ ჩანს წეწია წერეთელი. იგი, სხვა წარჩინებულთა შორის, მოწმედაა დასახელებული 1462—1478 წწ. შედგენილ ყიფიანთა სასისხლო სიგელში¹³. ცოტა გვიან, 1848 წ. იხსენიება მათი საბლიკაცი განონაი¹⁴.

ხსენებულ წერეთლებისა და მათ მემკვიდრეთა ადგილმამულს დაერქვა შემდეგ „საწერეთლო“.

უფრო ჩანან წერეთლები XVI ს. მიწურულს. აღნიშნულ პერიოდში, სვიმონ ქართლის მეფის იმერეთში ლაშქრობის დროს, ისინი აქტიურად მოქმედებენ და, აბაშიძეებთან და ჩხეიძეებთან ერთად, სვიმონს ემხრობიან როსტომ იმერთა მეფესა და მის შემწე დადიანთან ბრძოლაში¹⁵.

ამიერიდან წერეთელთა საგვარეულოს როლი იმერეთის სამეფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში სულ უფრო და უფრო იზრდება.

XVII ს. დამდეგს ვხედავთ ამ საგვარეულოს ერთ მეტად მნიშვნელოვან წარმომადგენელს ქველი წერეთელს. იგი დიდი მოურავის გიორგი სააკაძის თანამედროვეა და მასთან მტრულ განწყობილებაშია. ვახუშტის თქმით, „კვალად ეთქვა მუქარა ქუელს წერეთელს მოურავისა. მიუჯდა მოურავი და მოწვა მამული მისი. წარმოსულს მოურავს ეწია ქუელი და ბრძვეს ურითერთს. არამედ მოურავმან განაწონნა, სამნი ისარნი მკერდსა და ივლტოდა ქუელი, ხოლო მოურავი მოვიდა გამარჯვებული“¹⁶. ეს მოხდა 1624—1626 წლებში¹⁷.

¹³ ს. კაკაბაძე. ვახტანგ უცნობი, XV საუკუნის აფხაზ-იმერთა მეფეთაგანი..., ტფილისი, 1912, გვ. 9—10 (კოტრიძეთა სასისხლო სიგელი); საქ. სიძვ. II. გვ. 399, № 358. შეიძლება აქ მითითებული ყიფიანთა სასისხლო სიგელის წეწია და ერთ უთარილო დოკუმენტში მოხსენიებული წეწია წერეთელი (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 14914) ერთი და იგივე პირი იყოს.

¹⁴ ს. კაკაბაძე. სასისხლო სიგელების შესახებ. საისტორიო მოამბე. II. 1924, გვ. 25.

¹⁵ ვახუშტი. აღწერა... გვ. 821—823; ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გამოც. ს. კაკაბაძისა, საისტორიო მოამბე. II. 1925, გვ. 222.

¹⁶ ვახუშტი. აღწერა... გვ. 435.

¹⁷ ვახუშტი ამ ეპიზოდს აღნიშნულ წლებს შუა მომხდარ ამბებთან მოგვი-თხრობს (იხ. იქვე, გვ. 431—435).

თვით გიორგი სააკაძე კაბთა მეფე თეიმურაზ პირველს ამ ეპიზოდს ასე მოუთხრობს:

„ქველს წერეთელსა ებძანა ადვილად ჩემი მუქარა;
მიუხე, დავსწვი, დავდაგე, ადვილ წაუხდა რუქა რა.
წამოველ, უკან მამდივა, ნიავმან ვეღარ უქარა,
შევსძახე: „ცუდათ გაგიცვდა გლახ შენი ბაჟი-ბუქარა!“

ახლოს მომმართა საბრძოლად, იყო კარგისა ბედისა,
ორი ისარი გულსა ვჰკარ, ხსენება ნექნა დედისა,
მამაცი იყო, გულსრული, საომრად შემომხედისა,
იპიე გაბრუნდა, შეტყორცა და ნახა ზედი-ზედისა!“¹⁸

ამ რაინდულ ორთაბრძოლაში, როგორც ჩანს, გიორგი სააკაძეს გაუმარჯვია. მაგრამ ქველისაც ღირსეულად უომია: ვაჟკაცობით საყოველთაოდ სახელგანთქმულ სააკაძესთან მას „ახლოს“ შეზმად „მიუწმარტავს“. „მამაცი იყო, გულსრული, საომრად შემომხედისო“, ამბობს მასზე დიდი მოუტრავი.

ვახუშტი ბატონიშვილსა და „დიდ-მოურავიანის“ ავტორს — იოსებ თბილელს გარდა, ქველი წერეთელს კარგად იცნობს აგრეთვე არჩილ მეფეც. მას თავის „თეიმურაზისა და რუსთაველის გაბნაასებაში“ აწერილი აქვს შაჰ აბასისაგან ლტოლვილ კახეთის მეფის თეიმურაზ პირველისა და ქართლის მეფის ლუარსაბ მეორის გადასვლა დასავლეთ საქართველოში XVII ს. დამდეგს, მათი შეხვედრა გიორგი იმერთა მეფესთან საჩხერეში და შემდეგ სამივე გვირგვინოსანის ქველის „სამყოფსა მუნ სახლსა კარგთაში“ „დავაწება“¹⁹.

ასეთი სტუმრები, როგორც წესი, დაბალღირსების პირს არ ეწვეოდნენ და უკანასკნელი ვერც შეძლებდა მათ გამასპინძლებას.

¹⁸ იხ. იოსებ თბილელი. დიდ-მოურავიანი. გ. ლეონიძის რედ. 1939, გვ. 39.

ამ პოემაში მოხსენიებული XVII ს. პირველი ნახევრის მოღვაწე ქველი წერეთელი, ლ. ასათიანის ვარაუდით, „ქართლელი წერეთლების საგვარეულოს“ ეკუთვნის (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 14). ჩვენი აზრით კი, ეს ქველი და არჩილ მეფის თხზულებაში დასახელებული ამავე ხანის მოღვაწე, საჩხერეს მფლობელი ქველი წერეთელი (იხ. არჩილი. თხზულებათა სრული კრებული. აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედ., ტ. II. თბილისი, 1937, გვ. 55, სტროფი 476) ერთი და იგივე პირია, ე. ი. იმერთელია.

¹⁹ იხ. არჩილი. თხზულებათა სრული კრებული. ტ. II. გვ. 55, სტროფი 476.

ჩანს, აღნიშნულ პერიოდში ქველი წერეთელი მართლაც „კარგი“, საქართველოში ცნობილი ფეოდალი იყო. უთუოდ ამიტომაც დააბინავა ერთ ხანს მასთან იმერთა მეფემ თავისი საპატიო სტუმრები.

ქველის შემდეგ მისი სახლიკაცები მრავლად ჩანან იმერთში და მეფის კარზე დიდი გავლენით სარგებლობენ.

წერეთლების გავლენის ზრდა მათი ყმა-მამულის ზრდის თანაბრად ხდებოდა. XVI—XVII საუკუნეებში ამ საგვარეულოს მიწა-წყალი საკმაოდ ვრცელი იყო. ამ დროს ნაწილობრივ თუ მთლიანად წერეთელთა მფლობელობაში ჩანს:

საჩხერე („მცირე ქალაქი“)²⁰ მისი ციხე-სიმაგრე მოდინახესთან ერთად²¹, ჭრუჭი (მონასტრით), მღვიმევი (მონასტრით), ზოდი²²,

²⁰ ასე უწოდებს საჩხერეს ფეოდალური ხანის ქალაქებისა და საქალაქო წყობილების ცნობილი მეკლევარი შ. მესხია (იხ. მისი, Города и городской строи феодалной Грузии XVII—XVIII вв., Тбилиси, 1959, с. 124, 156).

²¹ მოდინახეს ციხის აშენებისა და სახელის შესახებ არსებობს ასეთი გადმოცემა: XVIII საუკუნეში პაპუნა წერეთელს დიდი თავადის დავით აბაშიძის ასულის ცოლად შერთვა. განუზრახავს და ამის შესახებ მასთან მოციქულები გაუგზავნია. მაგრამ აბაშიძეს იგი, ციხე-სიმაგრის უქონლობის გამო, სასიძოდ დაუწუნებია. ასე შემოუთვლია: „მე ქალს წვივშიაიძეს არ მიესცემ, სანამდის ციხეს არ აიშენებო“ წერეთელს ციხე სასწრაფოდ აუგია საჩხერეში, შიგ მეციხოვნეებაც ჩაუყენებია და აბაშიძისათვის მოციქულები მეორედ მიუგზავნია შემდეგი სიტყვებით: „მოდი — ნახეო“. ასე დაკმევეია საჩხერის ციხეს „მოდინახეს ციხე“ (იხ. გ. წერეთელი. საჩხერის ციხე „მოდინახე“. „ეკალი“, 1893, № 3, გვ. 12; დეკანოზი დ. ლამბაშიძე. მიტროპოლიტი დავითი (დავითის შთამომავლობა). „მწყემსი“, 1892, № 2, გვ. 1—3).

მაგრამ ეს გადმოცემა რეალურ საფუძველს მოკლებულია. დოკუმენტური წყაროდან ჩანს, რომ ციხე-სიმაგრე მოდინახე ძველად ფალავანდიშვილისა იყო. ეს ციხე-სიმაგრე მერაბ წულუკიძემ „სისხლშიდ“ დაიჭირა და XVII ს. მეორე ნახევარში ქაიხოსროსა და პაატა წერეთლებს მიყიდა (იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერთის სამეფოსა... I. გვ. 44, № 37. მითითებული საბუთის გამოცემ-ლისეულ თარიღი შესწორებულია ჩვენ მიერ. იხ. ზემოთ გვ. 52, შენიღვნა 56).

აღსანიშნავია, ისიც, რომ ანალოგიური სახელწოდების ციხე („მოდანახე“) იყო აგრეთვე სხვაგან ზემო იმერთში („ზუსაზედ... დაბა მუხურას“ ზემოთ, „მთაში“) და ქართლშიც (იხ. ეახუშტი. აღწერა... გვ. 320, 321, 756).

ლ. ასათიანი უთუოდ ზემოაღნიშნულ ვადმოცემის საფუძველზე, მოდინახეს ციხის აგებას პაპუნა წერეთელს მიაწერს XVIII საუკუნეში (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 18), რაც, რა თქმა უნდა, სწორი არაა.

²² მღვიმევი თავის მონასტრით საუფლისწულო იყო. ე. ი. სამეფო სახლის უმცროს შტოს ეკუთვნოდა. საუფლისწულოდ ითვლებოდა მდინარე ჭრუჭის მთელი მარჯვენა ნაპირი ყვირილა-ჭრუჭის შესართავიდან ჭრუჭის მონასტრამდე

მოსხვა ხეთა²³, თიღვა (ზემო ქართლს)²⁴, გორისა, სარეკი, ძეგრი, არგვეთი²⁵.

(ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 9666). ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ტერიტორიას დღესაც საუფლისწულოს ეძახის.

მეზობელი თავადები — წერეთლები და აბაშიძეები ხშირად ახერხებდნენ საუფლისწულო სოფლების მიტაცებას. ასევე უფლისწულებიც ეუფლებოდნენ ზოგჯერ წერეთლებისა და აბაშიძეების სოფლებს. ამიტომაც, რომ ერთსა და იმავე სოფელს დროის ერთ მონაკვეთში ამა თუ იმ უფლისწულის ხელში ვხვდავთ, ხოლო დროის მეორე მონაკვეთში — წერეთლისა ან აბაშიძის ხელში. მაგალითად, სოფ. ზოდი XVII—XVIII საუკუნეებში წერეთლებს ჰქონდათ, XIX ს. დამდეგს კი ის ერთხანს კოსტანტინე ბატონიშვილს ეკირა. ასევე მღვმევი მისი მონასტრით XVIII ს. და XIX ს. დამდეგს ხან უფლისწულს უჯავია, ხან კი — წერეთლებს (იხ. ქუთ. მუზ. საბ. №№ 114, 115, 644, შდრ. იქვე, № 81; Акты. т. VI, ч. I, с. 421).

კერძოდ, ჭრუჭი მისი მონასტრით წერეთლებს სოლომონ II-ის „ძველთა მამა-პაპათაგან“ ჰქონდათ ნაბოძები (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563). ასევე მღვიმევი და მისი მონასტრიც წერეთლების მამა-პაპათა „სამკვიდრო“ იყო (იხ. იქვე, ფ. S, № 5369 — ზურაბ წერეთლის არქივი: დავით იმერთა მეფის 1784 წლის 20 აგვისტოს წყალობის წიგნი წერეთლებისადმი). ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით, ეს სოფლები და მონასტრები, თუ უფრო აღრიდან არა, XVII საუკუნიდან მაინც ამ საგვარეულოს მფლობელობაში უნდა ჩაითვალოს. მღვიმევი და ჭრუჭი მათი მონასტრებით საბოლოოდ წერეთლებმა შეინარჩუნეს (იხ. ქუთ. მუზ. საბ. № 149; ს. კაკაბაძე. მასალები დას. საქართველოს სოც. და ეკონ. ისტორიისათვის. საისტორიო კრებული. I, 1928, გვ. 42—43, 46—47; Акты. т. VI, ч. I, с. 421).

აღსანიშნავია, რომ დიმიტრი ბაქრაძე, მ. ბროსეზე დაყრდნობით, ჭრუჭსა და მღვიმევეს მათი მონასტრებით ფალავანდიშვილებისეულად თვლის და საფალავანდიშვილოს წერეთლების ხელში გადასვლას „იმერეთის მეფის სოლომონის“ (უთუოდ პირველის) დროით — „XVIII საუკუნის მეორე ნახევრით“ ათარიღებს (იხ. მისი, *Кавказ в древних памятниках христианства*, кн. I, Тифлис, 1875, с. 99—100). ფალავანდიშვილების ყმა-მამული მართლაც წერეთლებმა დაიკავეს (იხ. მაგალითად, ხელნაწ. ინსტ. ფ. dS, № 509; დოკუმენტები. I. გვ. 434, № 606; გვ. 435, № 607, გვ. 435—436, № 608). მაგრამ ეს ხდება არა XVIII ს. მეორე ნახევარში, არამედ XVII ს. მეორე ნახევარში (იხ. იქვე). სწორედ ამ დროს შეისყიდეს წერეთლებმა ფალავანდიშვილის ციხე-სიმაგრე მოდინახე (იხ. ზემოთ) და დაახლოებით ამ დროს არის ეს საგვარეულო დიდ გასაჰირში (იხ. დოკუმენტები. I. გვ. 434, № 606).

23 მოხვა და ხეთაც, თუ უფრო აღრიდან არა, XVII საუკუნიდან მაინც წერეთელთა მფლობელობაშია სავარაუდებელი. მომდევნო საუკუნის მეორე ნახევარში კი ეს სოფლები ძმებმა — პაპუნა, ზურაბ და ბერმა წერეთლებმა თავიანთ საძველეს ჭრუჭის მონასტერს შესწირეს, მაგრამ ამ დროს ორივე „ნასოფლარი“ იყო (იხ. ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 52). აღნიშნული სოფლები აიხრდნენ XVIII ს. მეორე ნახევარში იმ ბრძოლის დროს, რომელიც როსტომ ჭაჭის

XVIII ს. და მომდევნო საუკუნის დამდეგს, შესყიდვის მიტაცების, მეფეთაგან „შეწყალებისა“ თუ სხვა გზით, წერეთლების სამფლობელო დიდად გაფართოვდა. ამ დროს მასში, ზემოდასახელებულ სოფლებთან ერთად (თილვას გამოკლებით), მთლიანად თუ ნაწილობრივ, შედიოდა შემდეგი სოფლები: მერჯევი, კობოული (კობოური), კალუათა, საირხე, ცხრიუკეთი, ჭილვანი (ჭილოვანი||ჭილოანი), ჭიბრევი, რწმანი²⁶, პასიეთი, დიდველი, გოლისი, დუნთა. ითხვისა. სავანე, ქორეთი, ლიჩი, ლოდორა (გოდორა), გეზროული. ბეინევი, ლორეშა²⁷, კვატხეთი, სევა, წესი, ონი („მცირე ქალაქი“)²⁸ თავისი ციხე-სიმაგრით, მრავალბალი, შქმერი, წე-

ერისთავსა და წერეთლებს შორის ქრუჯის ხეობაში წარმოებდა (იხ. იქვე, გვ. 47; ქუთ. მუხ. საბ. № 359; ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 85).

²⁴ თილვა, როგორც ზემოთ ითქვა, წერეთელთა „ნათესავის სამედიდრო მამული“ იყო. 1648 წ. როსტომ ქართლის მეფემ ის იმერელ ზაალ წერეთელს უბოძა (ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 29—30, № 19). მაგრამ შემდეგ, 1747 წ. ეს სოფელი ქართლის მეფეზე თეიმურაზ II-მ, ადრე მისი მამის მიერ ამირეჯობის შვილი გაბელისა და სხვათათვის ნაბოძები, მათვე დაუმტყიცა (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Qd, № 7891). ამგვარად, წერეთლებმა თილვა დაკარგეს ჯერ კიდევ ქართლში თეიმურაზ II-ის მამის, ერეკლე I-ის (ნაზარალხანის) მეფობის დროს—1688—1703 წლებში. ეს გასაგებია: წერეთლები, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ერეკლე I-ის მეტოქე ქართლის მეფე გიორგი XI-ს უჭერდნენ მხარს და გამარჯვებული ნაზარალხანი ამას მათ უთუოდ არ აპატიებდა. ამით უნდა აიხსნას თავიდანვე წერეთლებისათვის ამ სოფლის ჩამორთმევა.

²⁵ წერეთლების საგვარეულო საბუთებზე დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ XVII საუკუნიდან ეს სოფლებიც (გორისა, სარეკი, ძევი, არგვეთი), ნაწილობრივ თუ მთლიანად, ამ საგვარეულოს ეკუთვნოდა (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 1832, 2886, 9466; ფ. Sd, №№ 509, 514, 516, 1139; ქუთ. მუხ. საბ. № 66; დოკუმენტები. I. გვ. 430, № 599; გვ. 432—433, № 603; გვ. 434, № 606; გვ. 434—435, № 607; გვ. 435—436, № 608).

²⁶ რწმანი „პირველთა“ წერეთლებისა იყო. მაგრამ ერთხანს იგი წაართვა მათ მამუკა ბატონიშვილმა. აქ მან „კოშკი ააშენა“ და ეს სოფელი „თავისთვის დეიჭირა“. მაგრამ ალექსანდრე V-ემ „ისმინა“ წერეთელთა „აჯა და მოხსენება“, „ქრთამიც კარგი“ მიიღო მათგან და მათი „სამედიდრო“ სოფელი 1720—1738 წლებში პაპუნასა და დავით წერეთლებს დაუბრუნა (იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 67, № 68).

²⁷ ლორეშა, ბეინევი, გეზროული, ლოდორა (გოდორა), ლიჩი, ქორეთი და სავანე XVII ს. მიწურულსა და მომდევნო საუკუნის პირველ ნახევარში თავად აბაშიძეებს ეკუთვნოდათ (იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 157). თითოეული მათგანის მეტ-ნაკლები ნაწილი წერეთლების ხელში გადავიდა XVIII ს. მეორე ნახევარსა და XIX ს. დამდეგს.

²⁸ ონსაც შ. მესხია ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს „მცირე ქალაქთა“ შორის ასახელებს (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 124).

დისი²⁹, სურამის ახალსოფელი (ქართლს)³⁰ არადეთი (ქართლს)³¹, ნაბახტევი (ქართლს)³², წირქვალი³³, ბაჯითი, ცხამი, ჯალაურთა, შუქრუთი, ბოსლავი, გუნდეთი (გუნდაეთი), ცეცქი, კორვილი,

29 წედისი, შქმერი, მრავალძალი, ონი, წესი, სევა, კვაცუთი წერეთლებმა რაჰის საერისთავოს გაუქმების (1769 წ.) შემდეგ მიიღეს. ესაა რაჰის ლომინ ერისთავის თუ სხვათა ის „მამული“, რომელიც სოლომონ I-მა როსტომ რაჰის ერისთავის დამარცხებაში გაწეული სამსახურისათვის წერეთლებს უბოძა (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563).

1784 წ. 6 ივნისს სოლომონ I-ის მომდევნო მეფემ დავით გიორგის ძემაც ეს მამულები მათვე დაუბრტყია (იხ. იქვე, № 1187, შდრ. № 1563).

ამ სოფლებიდან წედისს ერთხანს (1772 წელს) თავადი ჭაფარიძეები ფლობდნენ (იხ. გიულენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 105). მაგრამ შემდეგ, 1784 წ. ეს სოფელი წერეთლებს აქვთ (ხელნაწ. ინსტ. ფ. Sd, № 1187).

აღსანიშნავია, რომ წერეთლების რაჰის სოფლებიდან წესი სოლომონ II-მ 1804 წ., ამ დროს მის კარზე მყოფ, სოლომონ ლიონიძეს უბოძა (იხ. ქვემოთ).

30 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 54, № 49; გვ. 56—57, № 52; გვ. 57, № 53.

31 ეს სოფელი ზურაბ წერეთელმა მიიღო 1793 წ. (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1584; ფ. Qd, № 6919; საქ. სიძე. III, გვ. 297, № 311).

32 ნაბახტევის ნაწილი თავადმა გრიგოლ წერეთელმა იყიდა 1823 წ. 9 აგვისტოს. ნაწილი თარხნიშვილებს ეკუთვნოდათ (იხ. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. III. გამოც. ნ. ბერძენიშვილისა, თბილისი, 1955, გვ. 437, № 312, შდრ. იქვე, გვ. 447, № 313).

33 წირქვალი საუფლისწულო სოფელი იყო. აქ იყო უფლისწულის რეზიდენცია (იხ. ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, № 9666; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. კალმასობა დასავლეთ საქართველოს შესახებ. საისტორიო კრებული. IV. 1929, გვ. 62—63). სოლომონ II-ემ ეს სოფელი ამზითვა თავის „უმალღესსა პალატაში“ აღზრდილ დავით მეფის ასულ მგზახათენ ბატონიშვილს. რომელიც 1803 წ. მიათხოვა სვიმონ ზურაბის ძე წერეთელს (ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, № 9666). მაგრამ შემდეგ, 1804 წ., იმავე სოლომონმა წირქვალი კოსტანტინე ბატონიშვილს მისცა და ჰქონდა მას პეტერბურგს წასვლამდე (1810 წ.). პეტერბურგს მისი გამგზავრების შემდეგ აღნიშნულ სოფელს მისი თანამეცხედრე აბაშიძის ასული ანასტასია ფლობდა. მისი „რუსეთს წასვლის შემდგომად“ კი (1812—1815 წწ.) ხსენებული სოფელი საზაზინოდ ჩაირიცხა. უკანასკნელ წელს რუსეთის მთავრობამ წირქვალი ზურაბ წერეთელს მისცა „უშუალო განმგებლობაში“. ხოლო მისი შვილის სვიმონის ემიგრაციიდან დაბრუნების (1816 წ.) მომდევნო წელს დასახლებული სოფელი, იმავე მთავრობამ მას დაუბრუნა „საუცუნოდ სამფლობელოდ“ (იხ. ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, № 9666; ფ. Sd, № 1688; ფ. Ros. № 736 (Багратиды в России...), გვ. 48—49, 58; საქ. საზ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები. და არქივები. II. გვ. 152—153, № 126; П. Г и л о с а р о в. О царе Соломоне II и бывшем при нем управленн. Кавказский календарь, 1859, с. 428.

თვალუეთი, პერევისი (პერევისა)³⁴, სხვიტორი, კვერეთი, ცხომარეთი, უზუნთა³⁵.

ამგვარად, აღნიშნულ ხანში წერეთელთა მფლობელობაში იყო სულ 53 სოფელი და 2 „მცირე ქალაქი“.

ზემოჩამოთვლილ სოფლებს გარდა, წერეთლები მეტ-ნაკლებად ყმა-მამულს ფლობდნენ ჩიხას (აქ მათი ყმა გლეხები იყვნენ ცუხიშვილები), დიდწიფელას, ოფჩას, დარკვეთს, საკურწეს, კაცხს, წინსოფელს და სხვ³⁶.

წერეთლებს ეკუთვნოდათ აგრეთვე მთა ხიხათა, სადაც ქერი ითესებოდა, „სანადირო მთა“ (ქალულ აბაშიძის „სამძღვარს აქეთ და საუფლისწულოს სამძღვარს შუვა“) და სოფ. როკითის ნაწილი³⁷.

წერეთლების სათავედოს საზღვარი ჩრდილოეთით რაჭის საერისთავომდე აღწევდა, სამხრეთით მდინარე ძირულამდე, აღმოსავლეთით — ლიხის მთამდე, დასავლეთით ჭიათურას წყლამდე.

აღნიშნულ საზღვრებს გარეთ იყო თიღვა, რომელიც XVII—XVIII სს. მიჯნამდე წერეთლებს ეკუთვნოდათ, სურამის ახალსოფელი, არადეთი, ნაბახტევი და რაჭის საერისთავოს ის ნაწილი (შქმერი, მრავალძალი, კვაცხუთი, სევა, წესი, ონი და სხვ.), რომელიც ამ საერისთავოს გაუქმების შემდეგ (1769 წ) სოლომონ I-მა წერეთლებს უბოძა.

წერეთლების რეზიდენცია საჩხერეში იყო. აქ იყო მათი სასახლე, კარის ეკლესია და ციხე-სიმაგრე მოდინახე, „მოზღუდული კლდითა, მაგარი და უბრძოლველი მტრისაგან“³⁸.

³⁴ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 508, 510, 513. 1185, 1187, 1328, 1554, 1563, 1610; ფ. Hd, №№ 1824, 2171, 4047, 8612, 9666, 14610; ფ. Ad, № 724; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 126, 612; დოკუმენტები. I. გვ. 454—455, № 638; გვ. 455, № 639; გვ. 461—462, № 652; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 53, № 47; გვ. 53—54, № 48; გვ. 54, № 49; გვ. 56—57, №№ 52, 53; დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ. ნ. ბერძენიშვილია შესავალი წერილითა და რედაქციით, საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები. I. 1940, გვ. 235—240; პ. გ. ნ. ო. ს. ა. რ. ო. ე. დ. სასახ. ნაშრ., გვ. 437.

³⁵ უკანასკნელი 4 სოფელი (სხვიტორი, კვერეთი, ცხომარეთი, უზუნთა) წერეთელთა სათავედოში შეტანილია ჩვენ მიერ 1943 წელს ადგილებზე (ზემო იმერეთში) მოგზაურობისას ჩაწერილი ზეპირცნობების მიხედვით.

³⁶ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 1905, 4047, 5317; ფ. Sd, №№ 1243, 1570; დოკუმენტები. I. გვ. 432, № 602; გვ. 460, № 649.

³⁷ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1141, 1467; დოკუმენტები. I. გვ. 435—436, № 608.

³⁸ ე. ა. ხ. უ. შ. ო. აღწერა. გვ. 760.

წერეთელთა სამფლობელოში, როგორც ზემოთ ვნახეთ, რიგ მონასტერი შედიოდა: მღვიმევისა და ჭრუჭის. ამ უკანასკნელში ჰქონდათ მათ საგვარეულო სასაფლაო³⁹.

ეკლესია-მონასტრები საწერეთლოში მრავალ ყმა-მამულს ფლობდნენ, რომელიც შეწირულების თუ სხვა გზით ჰქონდათ შეძენილი. 1777 წ. მღვიმევის მონასტერს დაახლოებით 70 კომლი გლეხი და 10 პარტახი ეკუთვნოდა⁴⁰. ჭრუჭის მონასტრის ყმათარიცხვი კი 1809 წ. 105 კომლს შეადგენდა⁴¹. ამ მონასტერს ყმები ჰყავდა: სოფ. სკინდორს, ითხვისს, ჭილვანს (ჭილოვანს||ჭილანს), შუქრუთს, ზოდს, ქორეთს, მოხვას, ბაჯითს, შქმერს და სხვ.⁴² ხოლო მღვიმევის მონასტერს — სოფ. მღვიმევეს, ზელა რვანს, წირქვალს, თაბაგრებს, დარკვეთს, ჩხარს და სხვ.⁴³.

საწერეთლოში ძირითადად წერეთლების ყმები სახლობდნენ. მარტო ზურაბ წერეთლის ყმათა რაოდენობა XIX ს. დამლევის (1806 წ.) ერთი ცნობის მიხედვით, 1000 კომლს უდრიდა⁴⁴. ეს ცნობა შეიძლება ცოტა გაზვიადებულია, მაგრამ წერეთლები რომ მრავალყმიანი ფეოდალები იყვნენ, ეს სხვა წყაროებიდანაც ჩანს: 1825 წ., როცა ძმები გრიგოლ და სვიმონ წერეთლები გაიყვნენ, სვიმონს წილად ერგო მამრობითი სქესის 1228 „ნახევარი“ სული, გრიგოლს კი — 8 სულით მეტი. ე. ი. 1236 „ნახევარი“⁴⁵. გრიგოლ და სვიმონი ზურაბის მემკვიდრეები იყვნენ. მის შესამე ვაჟს დავით მიტროპოლიტს (იხ. ქვემოთ) თავისი წილი უთუოდ აღრევე ჰქონდა მიღებული⁴⁶. თუ მის წილსაც ისე ვიანგარიშებთ როგორც სუ-

39 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

40 ქუთ. მუზ. საბ. № 131.

41 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 48—55.

42 იხ. იქვე.

43 ქუთ. მუზ. საბ. № 437.

44 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 5694 (სოლომონ ლიონიძის წერილი ზურაბ წერეთლისადმი). აღსანიშნავია, რომ რაინუგის ცნობით, მის დროს — XVIII ს. 80-იან წლებში საწერეთლოში სულ 300 კომლი ითვლებოდა (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 37). მაგრამ ეს ცნობა, როგორც სხვა წყაროებიდან ჩანს, მცდარია.

45 საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ძველი საბუთები: ფონდი, № 232/5-ბ.

გრიგოლმა ზედმეტი 8 სული უთუოდ „საჰირნახულოდ“ მიიღო, როგორც საერთო საგვარეულო ყმა-მამულის „შემატებაზე“ სხვაზე უფრო გარჯილმა.

46 ზურაბ წერეთელს მეოთხე ვაჟიც ჰყავდა, რომელსაც გიორგი ერქვა. მაგრამ იგი ამ დროს (1825 წ.) დიდი ხნის გარდაცვლილი იყო უძეოდ (იხ. ქვემოთ).

წონისას, მაშინ ზურაბის საკუთრებაში 3693 სული მამრობითი სქესის ანუ 739 კომლი ყოფილა დამრგვალებით (თუ კომლში ხუთ სულს ვივარაუდებთ).

ზურაბის წილი წერეთლების მთავარი შტოს საერთო ყმათა ერთი მესამედი იყო. ორი მესამედი ზურაბის ძმებს — პაპუნას, ბერს და მათ შთამომავლებს ეკუთვნოდათ. ამგვარად, გამოდის, რომ წერეთელთა მფლობელობაში XIX ს. პირველ მეოთხედში მთლიანად 2217 კომლი ითვლებოდა⁴⁷.

ამ თავადური გვარის ყმათა სიმრავლეზე მეტყველებს ისიც, რომ ზურაბ წერეთლის ძმისწულების ქაიხოსროსა და როსტომის მიერ 1825 წელსავე დაგირავებულ ყმათა რიცხვი 1000 სულს შეადგენდა⁴⁸. მათი ყმათა რაოდენობა, რა თქმა უნდა, მხოლოდ დაგირავებულით არ განიხაზვებოდა.

წერეთლების ყმა-გლეხები იყვნენ: გაფრინდაშვილები, მჭელიძეები, ფხალაძეები, ძივძიბაძეები, აბრამიშვილები, მეფარიძეები, შეყლაშვილები, გოგატიშვილები, ტაბატაძეები, კიპარიძეები, ხარშილაძეები, გულიაშვილები, ფოცხვერაშვილები, ქემერტლაძეები, კუსიანი, სადუნიშვილები, კაპანაძეები, სამხარაძეები, ჭანკოტაძეები, მეტონიძეები, ჭილაძეები, ქურციკიძეები, მოსაშვილები, ზაბახიძეები¹ ზამბახიძეები, მარჯველაშვილები, კველიშვილები, ვეშაპიძეები, ლურსმანაშვილები, ჯელაშვილები, ღამბაშიძეები, მაჭარაშვილები, მკედლიშვილები, ბულაძეები, ბიწაძეები, ჯალაბაძეები, ფუტკარაძეები, ჩხიკვაძეები, ჩიტორელიძეები, ხითარიშვილები, ცუხიშვილები, ღვინიაშვილები, გონიაშვილები, მკედლიძეები, ასანიძეები, შამანიძეები, სირაძეები, თათელაშვილები, მაჩაიძეები, გაბრიჭიძეები, კუბატაძეები, მახათაძეები, ჭიტაძეები, ბურძენიძეები, ლაბაძეები, იაკობიძეები, გოქსაძეები, ტოგონიძეები, ბახტურიძეები, ტყემალაძეები, ფიჩხაძეები, გოგელაშვილები, თუშიშვილები, კერკეთიაშვილები, ჯიქურიძეები, მიქელაშვილები, სუხიშვილები, ავზნარაშვილები, ქველაძეები, ნავაძეები, ბრეგვაძეები, ცუცქირიძეები და სხვ.⁴⁹

⁴⁷ რაინგის ცნობით, XVIII ს. 80-იან წლებში მთელი არგვეთის (ზემო იმერეთის) მოსახლეობა, სადაც წერეთლების გარდა ყმა-მამულს სხვებიც ფლობდნენ (მეფე, უფლისწული, თავადები, ეკლესია), 2500 კომლს უდრიდა (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 38). მაგრამ ეს ცნობაც მცდარია.

⁴⁸ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 4215.

⁴⁹ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 1832, 1905, 2086, 2829, 4047, 4242, 5202, 7677, 9850, 14610; ფ. Sd, №№ 509, 510, 514, 516, 1185, 1194, 1210, 1309, 1311, 1335, 1452, 1555, 1569, 1570; ქუთ. მუხ. საბ. №№ 39, 66, 126; დოკუმენტები.

წერეთლების აზნაურები იყვნენ: აბღუშელიშვილები, ციმა-კურიძეები, ესტატეშვილები, დავითაშვილები, გომართლები, კურცხალიები, იაშვილები, გამყრელიძეები, აბაშიძეები, ქავთარაძეები, მაჭავარიანები, ვაშაძეები, ხატელიშვილები, ცქიტეშვილები, გოლაბრელიძეები, ფალავანიშვილები, გივიშვილები, გოცი-რიძეები, ჯოხტაბერიძეები, ოქრომჭედლიშვილები, უზნაძეები, მართებელი, ორჯონიკიძეები, ერთი კომლი ბარათაშვილი თამაზ ითხვისს (სხვა იმერელი ბარათაშვილები სამეფო აზნაურები ჩა-ნან), ჯაფარიძეები, აბულაძეები, ბერიშვილები, მამაცაშვილები, წერეთლები და სხვ⁵⁰.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ აზნაური წერეთლები (ისე როგორც მრავალი სხვა გვარის აზნაური) ერთობ ყველა სათავადო აზნაური არ იყო. „საძალისხევის გაღმა მცხოვრები წერეთლები“ სამეფო აზნაურები იყვნენ⁵¹.

ამ სამეფო აზნაურ წერეთელთაგან იყო იმერთა მეფის ალექ-სანდრე V-ისა და შემდეგ მისი მემკვიდრის სოლომონ I-ის „კარის მწირველი მოძღვარი მღვდელი სეიმონ წერეთელი“, რომელიც იხსენიება 1747, 1755, 1762, 1764, 1765, 1772, 1777, 1780, 1781 წლებში⁵².

სეიმონი დაქორწინებულ იყო ქალელი ავთანდილ აბაშიძის ქალთან. ჰყავდა ერთი ვაჟი — გრიგოლი. „იმ ავთანდილისეული სახლ-კარი... მიწა-ადგილი“ და სხვ. ალექსანდრე V-მ 1747 წ. სეიმონს უწყალობა. 1772 წ. სოლომონ მეფემაც თავის „ნამსახურ“ მოძღვარს სეიმონსა და მის შვილს გრიგოლს უბოძა ცხრიუჯკეთს, წინსოფელ-სა და ჭილვანს ყმა გლეხები — გველესიანები, ყვიზარაძეები, კაპა-

I. გვ. 432, № 602; გვ. 432—433, № 603; გვ. 433—434, № 605; გვ. 434, № 606; გვ. 457—458, № 642; გვ. 459—460, № 648; ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები. I. 1940, გვ. 235—240.

50 ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, № 2161; ფ. Sd, №№ 1185, 1210; ფ. S, № 5369 (ზურაბ წერეთლის არქივი, აზნაურშვილთა „ანაწერი“ საწერეთლოში); ქუთ. მუზ. საბ. № 1285; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 29, № 18; გვ. 66, № 67; დოკუმენტები. II. გვ. 292, № 457; ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები. I. 1940, გვ. 235—240; მასალები საქ. სოც.-ეკონ. ისტორიისათვის. მ. იაშვილის გამოც., გვ. 161, № 48.

51 ხელნაწერთა ინსტ. ფ. Sd, № 1558.

52 იხ. იქვე, ფ. Hd, № 4047; სსცია, ფ. 227 (2), № 89; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 39, 73, 128, 435-5, 645, 1767; საქ. ღიძე III. გვ. 254, № 267; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 17; ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. სა-

ნაქეზები, ტუემალაქეები და „ერთი სამშო პარტახი გველესიანისა“⁵³. უფრო ადრე, 1755 წ. 25 აპრილს სოლომონმა „საცა რომ“ სვიმონის ვლუხები იყენენ, სამეფო გადასახადებისაგან — საურისა და საუღიეროსაგან განთავისუფლან⁵⁴.

სვიმონის შვილი გრიგოლი და მისი შთამომავლობა „მოძღვრისშვილ-წერეთლად“ იწოდებოდნენ⁵⁵.

გარდა იმისა, რომ გრიგოლი, მამასთან ერთად, მოხსენიებულია სოლომონ I-ის 1772 წ. წყალობის წიგნში⁵⁶, იგი გვხვდება აგრეთვე 1799, 1802, 1803, 1806, 1807 წლების დოკუმენტებში⁵⁷. მის მიერ არის დაწერილი სოლომონ II-ის 1802 წ. 10 სექტემბრის წყალობის წიგნი და ზოგი სხვა საბუთი⁵⁸.

მოძღვრისშვილ-წერეთელ გრიგოლს სამი ვაჟი ჰყავდა: დავით, ივანე და ნიკოლოზ. მამასთან ერთად იხსენიებიან ისინი 1807 წ. 21 ნოემბერს⁵⁹.

1819 წ. „მოძღვრისშვილები წერეთელი დავით და ივანე“ გაიყარნენ⁶⁰. მათი გაყარობის წიგნიდან ჩანს, რომ სოლომონ I-საგან ნაწყალობე ზემოდასახელებულ ყმა-გლეხებს გარდა, მათი „კაცები“ იყენენ ნადირაქეები, ცერცვაქეები, მაჭარაშვილები. მათივე ყმა-გლეხები იყენენ აგრეთვე ჳიტაქე, ლომოურიქე, კუპატაქე და სხე⁶¹.

ისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 171, № 3; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 80, № 85; გვ. 98, № 106; გვ. 133—134, № 145.

სვიმონ წერეთელი რომ პირველად ალექსანდრე V-ის მოძღვარი-მღვდელი იყო, ეს ჩანს თვით სვიმონის 1752—1781 წწ. „ანდერქიდან“ (დედანი), სადაც იგი ამბობს: „...მეფე ალექსანდრეს ვიახელი. მღვდლათ მის ხელში დავეყურთხე და მოძღვრათ დამიყენა. მეკითხა ცოდვა: ის გარდაიცვალა და მის შვილს მეფე სოლომონს ვიახელიო“ (იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 133—134, № 145. თარიღი შესწორებულია ჩვენ მიერ).

ალსანიშნავია, რომ სვიმონის სიცოცხლეში (1764, 1777, 1781 წლებში) სოლომონ I-ის კარის მწირველ მღვდლებად იხსენიებიან აგრეთვე „წერეთელი გოდერძისშვილი დავით“, ონოფრე ჭაფარიქე და გრიგოლასშვილი (იხ. ქუთ. მუზ. საბ. №№ 128, 130; საქ. სიძე. III. გვ. 253—254, № 267; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 74), მაგრამ მოძღვრად — მხოლოდ სვიმონი.

53 ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, № 4047; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 80, № 85; გვ. 133, 145.

54 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 98, № 106.

55 ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, №№ 4053, 5868, 11086; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 29, 923; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 180.

56 ხელნაწ. ინსტიტ. ფ. Hd, № 4047.

57 იქვე, № 11086; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 29, 923; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 180.

58 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 29, 923, 1021; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 180.

59 ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, № 11096.

60 იქვე, № 5868.

61 იხ. იქვე, №№ 4053, 5868; ქუთ. მუზ. საბ. № 29; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 80, № 85.

წერეთლების აზნაურთა საერთო რაოდენობა XIX ს. დამდეგს დაახლოებით 125 კომლს უდრიდა⁶².

აზნაურები საწერეთლოში, ისე როგორც სხვაგან დასავლეთ საქართველოში, წერილი მფლობელები იყვნენ. მართალია, წერეთელთა ზოგი აზნაური საკმაოდ შეძლებული იყო, მაგალითად, მათ აზნაურებს ბეჟანსა და მის ძმას გოგია აბდუშელიშვილებს გაყოფამდე (1800 წ.) 64 კომლი ყმა გლეხი ჰყავდათ, ჰქონდათ სასახლე, ზვარი⁶³. მაგრამ ასეთი შემთხვევა ხშირი არ არის; აზნაურს უმეტეს შემთხვევაში 5—10 კომლი თუ ჰყავს, ხშირად—თითო-ორი კმა. ზოგი აზნაური სულ უყმოა. ეს განსაკუთრებით XVIII საუკუნიდან შეიმჩნევა. ამ საუკუნის ერთ საბუთში წერეთლების 16 აზნაურიდან მხოლოდ ერთია „მისი გლეხით“ დასახელებული⁶⁴.

აქ ისიც უნდა ითქვას, რომ 1815 წ. ზურაბ წერეთელმა თავის აზნაურს (ზაქარია არქიმანდრიტის ძმისწულ ილარიონს) „სააზნაურიშვილო რვა გლეხი“ უბოძა⁶⁵.

წერეთელთა სათავადოს საგადასახადო შეუვალობა ჰქონდა მოპოვებული. 1810 წ. შედგენილი სამეფო საურისა და საუდიეროს გადამხდელთა სიაში ამ საგვარეულოს ყმები სრულებით არ ჩანან⁶⁶.

წერეთლები საწერეთლოს საქმეებს თავიანთ მოხელეთა საშუალებით განაგებდნენ. მათ სამოხელეო აპარატში ვხედავთ მოურავებს. ციხის მოურავს, მოხელეებს ანუ ხელოსნებს. მდივანს და მეციხოვნეებს⁶⁷. საგულისხმებელია აქ აგრეთვე სახლთუცესის სახელოს არსებობაც⁶⁸.

62 იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 2161; ფ. Sd, №№ 1185, 1210; ფ. S, № 5369 (ზურაბ წერეთლის არქივი, აზნაურშვილთა „ანაწერი“ საწერეთლოში); ქუთ. მუზ. საბ. № 1285; დოკუმენტები. II. 291—292, № 257; ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები. I. 1940, გვ. 235—240; მასალები საქ. სოც.-ეკონ. ისტორიისათვის... მ. იაშვილის გამოც. გვ. 161, № 48.

63 ქუთ. მუზ. საბ. № 438-1.

64 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 2161.

65 იქვე, ფ. Sd, № 1547. „რვა გლეხი“ აქ უთუოდ რვა კომლს გულისხმობს.

66 იხ. АКТЫ, IV, с. 256.

67 იხ. სოსელია. ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან (სათავადოების სისტემა). თბილისი, 1966, გვ. 204.

68 საწერეთლოში სახლთუცესის სახელოს არსებობაზე უნდა მიგვითითებდეს ზურაბ წერეთლის 1793 წ. „განაწესის“ მე-12 მუხლი: „ჩვენი გამოსავალი

წერეთლების მოურავეები და ციხის მოურავეები იყვნენ მათი აზნაურები: გოდაბრელიძეები, აბღუშელიშვილები, ჯოხტაბერიძეები, გვიისშვილები, ფალავანდიშვილები, აბაშიძეები და მაჭავაძეები⁶⁹.

1776 წ. წერეთლების მოურავად დასახელებულია, მაგალითად, კაცია გოდაბრელიძე⁷⁰; 1793 წ. — მისი მოგვარე სვიმონ, ხახუტა აბაშიძე და ბერი ფალავანდიშვილი; 1815 წ. — ივანე გვიისშვილი⁷¹.

ციხის (მოდინახეს) მოურავად 1784—1793 წლებში ჩანს ქაიხოსრო აბღუშელიშვილი⁷².

ხელოსნებად საწერეთლოში, ისე როგორც სხვა სათავადოებში, ყმა გლეხები გვხვდებიან: შეყლაშვილი, ჭილაძე: 1794 წ. კი — დათუკი და კვირიელა ცუცქირიძეები, ხოლო 1815 წ. მხიარული ფხალაძე⁷³.

წერეთლების მდივნებად იხსენიებიან ვინმე გორჯასპი — 1736 წ. და გოგია ოქრომჭედლაშვილი (ხუციშვილი) — 1784 წ.⁷⁴

საეკლესიო მსახურთაგან საწერეთლოში ჩანან: არქიმანდრიტი (ჯრუჭის მონასტრისა) — სვიმონ 1776 წ., წინამძღვარი პახუმ — 1784 წ., „კარის დეკანოზი“ პეტრე — 1776 წ., „კარის მღვდელი“ ქავთარაძე გვიის შვილი მაქსიმე“, მღვდელი პეტრე ჭილაძე —

სასახლის მოხელეს მიეზაროსო“ (დოკუმენტები. II. გვ. 235, №№ 445). „გამოსავლის მიზარება“ სწორედ სახლთუხუცესის სახელოში შედიოდა.

ამ სათავადოში სავარაუდებელია აგრეთვე ბოქაულთუხუცესისა და ბოქაულთა თანამდებობის არსებობაც. მაგალითად, კოსტანტინე ბატონიშვილის საუფლისწულოში (ზემო იმერეთს), რომელიც თავისებური სათავადო იყო, ვხედავთ მის ბოქაულთუხუცესს (იხ. ო. სოსელია. დასახ. ნაშრ., გვ. 206).

⁶⁹ იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 2640, 2729, 6327; ქუთ. მუხ. საბ. №№ 110, 166; დოკუმენტები. II. გვ. 292, № 457; ო. სოსელია. მასალები დასავლეთ საქართველოს სათავადოების მმართველობის ისტორიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. 31. 1954, საბ. №№ 10, 15, 26.

⁷⁰ ქუთ. მუხ. საბ. № 166.

⁷¹ დოკუმენტები. II. გვ. 292, № 457; ო. სოსელია. დასახ. ნაშრ. საბ. № 15.

⁷² ო. სოსელია. დასახ. ნაშრ., საბ. №№ 10, 15.

⁷³ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 2640, 6327, 14519; დოკუმენტები. II. გვ. 292, № 457.

⁷⁴ ო. სოსელია. დასახ. ნაშრ., საბ. № 2, 9, 10.

1825 წ., დიაკონი, რომელსაც მდივობაც აქვს შეთავსებული — 1784 წ. და „მგალობელი ოქროპირ კანდელაკი“ — ამავე წელს⁷⁵.

მიუხედავად წერეთლების სახლის წევრთა ერთობისა, მათ შორის უთანხმოება-დავას არაერთხელ ჰქონია ადგილი, რაც საერთო ყმა-მამულის პირადად მითვისებით თუ კიდევ სხვა მიზეზით იყო გამოწვეული⁷⁶.

გიორგი და სხვა წერეთელთა მიერ ქაიხოსრო, ქველი და ნიკოლოზ წერეთლებისათვის მიცემულ „საფიცრის“ წიგნიდან ჩანს, რომ 1739—1752 წლებში და უფრო ადრეც, მათ „სახლიკაცობაში“ „სამდურავი უნდომლობა და მტრობა“ ყოფილა. მაგრამ მეფე ალექსანდრეს მათთვის „ერთობა და გარიგება უბრძანებია“. თვით წერეთლებიც დარწმუნებულან, რომ ერთმანეთის მტრობა მათი „ოჯახისა და ყმისთვისაც“ „დიდათ საზიანო და წასახდენი იყო“ და აღნიშნულ წლებში ისევ გაერთიანებულან⁷⁷.

მაგრამ ეს ერთობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1768 წ. გიორგი წერეთელი კვლავ „ერთობის და სიყვარულის წიგნს“ აძლევს ქაიხოსრო წერეთელსა და მის შვილებს⁷⁸. ე. ი. წინანდელი ერთობა 1768 წლამდე დარღვეულა.

აღნიშნული წლის ერთობაც მყარი არ გამოდგა. 1776 წ. წერეთლები „მეფის სოლომონის წინ“ კვლავ გაიყარნენ⁷⁹.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ამ საგვარეულოს წევრები ისევ შეყრილან. ეს ჩანს იქედან, რომ 1793 წ. ზურაბი, ბერი და ქაიხოსრო წერეთლები ერთმანეთს შორის ერთობის გასამტკიცებელ წიგნს დებენ⁸⁰.

ამის შემდეგაც, იმერეთის სამეფოს გაუქმების დროს (1810 წ.). როცა წერეთლების გვარის წარმომადგენელთა უმრავლესობა დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ სოლომონ II-ეს მიემხრო, ამ საგვარეულოში ისევ დაიწყო უთანხმოება, მაგრამ მას გაყრა არ მოყოლია. 1816 წ. ემიგრაციიდან დაბრუნებული წერეთლები (ბე-

75 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 2729, 14519; ქუთ. მუზ. საბ. № 166; ო. ს. ო. ს. ე. ლ. ი. ა. დასახ. ნაშრ., საბ. №№ 9, 10, 26.

76 დოკუმენტები. I. გვ. 447—449, № 627; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 91, № 99.

77 იხ. იქვე.

78 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 115, № 126.

79 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1197.

80 დოკუმენტები. II. გვ. 284—285, № 445.

რი, ქაიხოსრო, როსტომი და სხვ.) კვლავ განაგრძობენ სახლიკაცებთან ერთობას ზურაბის მეთაურობით⁸¹.

ამრიგად, ისე როგორც სხვა თავადურ გვარებში, წერეთელთა სახლშიც ჰქონდა ადგილი ერთობა-განცალკეებისათვის მუდმივ ბრძოლას⁸².

წერეთლების სამფლობელოს ორი დიდი სათავადო მეზობლობდა: დასავლეთით აბაშიძეებისა და ჩრდილოეთით რაჭის ერისთავების. ეს ძლიერი სათავადოები წერეთელთა მიწა-წყალს დასაპყრობად უყურებდნენ და ამის გამო უკანასკნელთა და მათ შორის ხშირად მტრული დამოკიდებულება იყო. მაგალითად, 1709—1744 წლებში წერეთლებსა და აბაშიძეებს შორის „სამღურავეი ჩამოვარდა“, 1752—1784 წლებში კი ისინი ყმა-მამულის გამო დაკობნენ⁸³. გვიანდელი ჩანაწერის მიხედვით მათ შორის კეთილმეზობლური განწყობილება არც შემდეგში ყოფილა: 1819—1820 წწ. იმერეთის აჯანყების ერთ-ერთი მეთაურთაგანის ნიკოლოზ ფინეზიშვილი-აბაშიძის სახლ-კარის დარბევის მოთავე და მონაწილე ზურაბ წერეთელი და მისი შვილი გრიგოლი იყვნენ⁸⁴.

აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ წერეთლები ქართლის აბაშიძეებსაც არ ინდობდნენ. ზემო იმერეთის სარდალი პაპუნა წერეთელი 1785 წ. ოქტომბერს ომარ ხან ავარიელს ეხმარებოდა ქართლის აბაშიძეების სამფლობელო ვახანის ციხის აღებაში. დავით იმერთა მეფისაგან ლტოლვილი წერეთელი ამ დროს ომარ ხანის ბანაკში იყო. სწორედ პაპუნას მეშვეობით გამოიტყუა გარეთ ომარ ხანმა ციხის პატრონი ქაიხოსრო პაატას ძე აბაშიძე და წამება დაუწყო. მეციხოვნეებმა ეს ვერ მოითმინეს და ციხის კარები გააღეს. ასე ჩაიგდო ხანმა ვახანის ციხე ხელში. ამის შემდეგ აქ საშინელი ტრაგედია დატრიალდა. მასში შეფარებული გლეხები ლეკებმა გაჟლიტეს, თავად-აზნაურები კი ტყვედ წაიყვანეს. ვახანში დახო-

⁸¹ ო. სოსელია. დასახ. ნაშრ., საბ. № 23.

⁸² თავადურ სახლებს შიგნით ამ ინტერესთა ჭიდილსა და მისი მიზეზების შესახებ საერთოდ, იხ. ო. სოსელია. ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან... გვ. 116—117, 199—200, 221—223.

⁸³ დოკუმენტები. I. გვ. 444, № 621; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1183.

⁸⁴ იხ. А. в-е. История бедствий одной семьи, из воспоминаний старого кавказца. «Исторический Вестник», т. XCIV. Спб. декабрь. 1903, с. 866—867, 870, 881—883.

ცილთა რაოდენობა, ერთი ცნობის მიხედვით, 700 კაცს აღწევდა⁸⁵. ამგვარად, ქართლის აბაშიძეებისა და მათ ყმათა ტყვევნა-ხოცვაში პაპუნა წერეთელიც ერია.

აღმოსავლეთით წერეთელთა სათავადოს უშუალო მეზობელი ქართლის სამეფო იყო. ამ სამეფოსთან წერეთლები თავიდანვე კარგ განწყობილებაში ჩანან. ჯერ კიდევ XVI ს. დამლევს, სვიმონ ქართლის მეფის იმერეთში ლაშქრობის დროს, წერეთლები, როგორც ზემოთ ითქვა, მას მიუდგნენ.

მომდევნო საუკუნის პირველ ნახევარშიც, როცა კახთა მეფე თეიმურაზ I და ქართლის მეფე როსტომ ერთმანეთს ებრძოდნენ, წერეთელთა საგვარეულოს წევრი ზაალ როსტომის მომხრეთა ჯგუფში ყოფილა. ამით აიხსნება ის, რომ იმერეთის მეფისაგან დევნილი ზაალ ოდიშის მთავარმა ლევან II დადიანმა როსტომ მეფეს „მიაბარა“⁸⁶, რომელმაც როგორც აღინიშნა, 1648 წ. თავის „ერთგულსა და მონდობილსა ყმას წერეთელს ზაალს“ სოფელი თაღვა უწყალობა ზემო ქართლში.

უფრო გვიან იმავე ზაალ წერეთელმა ქართლის მეფე ვახტანგ V-საც (შაჰ ნავაზს) უერთგულა. ამით უნდა აიხსნას ისიც, რომ 1661 წელს იმერეთის სამეფოსა და ოდიშს ლაშქრობაში გამარჯვებულმა მეფემ⁸⁷ აღნიშნულ წელს ზემო იმერეთის სარდლობა („ბუჯისწყალს ზედათ, ხრეთიანთ ლიხის მთამდი“) ზაალ წერეთელს უბოძა⁸⁸.

დადი სამსახური გაუწიეს წერეთლებმა XVII ს. მიწურულს „აგარიანთაგან“ დევნილ ქართლის მეფე გიორგი XI-საც. „ერთგულ-

ამ ჩანაწერზე მიგვიითა და მისგან მანქანაზე გადმობეჭდილი ტექსტიც თავზიანად მოგვაწოდა ვასილ გიორგის ძე აბაშიძე-ფინეზიშვილმა (წარმოშობით სოფ. უბისიდან, აწ თბილისს მცხოვრები, იურისტი, ნიკოლოზ ფინეზიშვილ-აბაშიძის შტოდან).

⁸⁵ იხ. Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе. т. II. СПб, 1886, с. 147; შ. ბურჯანაძე. იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის 1784—1789 წწ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. II, 1960, გვ. 90.

⁸⁶ ლვან II დადიანი როსტომ ქართლის მეფის მომხრეთა ჯგუფში იყო, იმერთა მეფე ალექსანდრე III კი — თეიმურაზისა (იხ. ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გამოც. ს. კაკაბაძისა. საისტორიო მოამბე. II, 1925, გვ. 240, 259).

⁸⁷ 1661 წ. ვახტანგ V-ემ იმერეთი დაიპყრო და მეფედ იქ თავისი ძე არჩილი დასვა. იხ. ვახუშტი. აღწერა. გვ. 836, 906 (ქრონოლოგიური ცხრილი 1661 წ. ქვეშ).

⁸⁸ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 33, № 22.

ლად მოუდგნენ“ ისინი იმერეთში გადახვეწილ მეფეს და მისი იქ ყოფნისას „მრავალს დაიხარჯნენ“. ამის „მუქჟაღო“⁸⁹, — ნათქვამია გიორგი XI-ის მიერ ქაიხოსროსა და სხვა წერეთლებისათვის მიცემულ 1697 წ. წყალობის წიგნში, — თუ ღმერთმან კელი მოგვიმართოს“ და ჩვენ ჩვენი „საბატონო დავიჭიროთ“, ყოველწლიურად „ნახევარი საციციანოს მებალახეობა თქუენთვის გვიბოძებიაო“⁹⁰.

ასევე XVIII ს. პირველი მეოთხედის დასასრულს, როცა ქართლის მეფე ვახტანგ VI-სა და „ყიზილბაშსა და ლეკს შუა მტრობა მოხდა“, ზემო იმერეთის სარდალი პაპუნა წერეთელი თავის „თავითა... სახლისკაცითა და ჭარითა“ ვახტანგს მიუვიდა. ასეთი ერთგულებით კმაყოფილმა მეფემ პაპუნას, „სამსახურისა და გარჯილობის“ სანაცვლოდ, 1723 წ. „სურამის ახალსოფელი“ მისცა ქართლში⁹¹.

მალე ამის შემდეგ, ქართლის სამეფოს საშინაო და საგარეო მდგომარეობის უაღრესად გართულების გამო, ვახტანგ VI, როგორც ცნობილია, თავის ქვეყანაში ველარ დადგა. 1724 წ. იგი ახლობელთა მრავალრიცხოვანი ამალით რუსეთს გადაიხვეწა. მის ამაღლაში იყო პაპუნას სახლიკაცი „იმერელი ბაიარი“ დავით წერეთელი⁹².

1739 წ. კიდეც მოსკოვში, ვახტანგ VI-ის თანამეცხედრის რუსუდან დედოფლის კარზე ვხედავთ დავითის ბიძაშვილს ავთანდილ წერეთელს.

⁸⁹ „მუქჟაღა“, „სამუქჟო“ ნიშნავს „საპასუხოს“ (საბა), ე. ი. სამაგიეროს.

⁹⁰ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 42—43, № 34.

⁹¹ იქვე, გვ. 56—57, № 52. ვახტანგ VI-ის უფრო ადრინდელი, 1712—1717 წლების „ბრძანებით“, „სურამის ქალაში... ოცდაათი საკვამლო მიწა... შიგ მსახლობელის კაცით“ ქაიხოსრო წერეთელმა მიიღო (იხ. იქვე გვ. 50, № 43). ხოლო 1722 წ. ბაქარ მეფემ ახლა „ახალსოფლად“ წოდებული ტერიტორია („სურამის პალის ბოლოს“) იმავე ქაიხოსრო წერეთელს უწყალობა (იქვე, გვ. 54—55, № 49). შემდეგ კი, როგორც ზემოთ ითქვა, „სურამის ახალსოფელი“ პაპუნა წერეთელს ებოძა.

⁹² ოთარ გვინჩიძე. ალექსი წერეთელი რუსეთის გენერალური კონსული ბულგარეთში. თბილისი, 1962, გვ. 7.

აქვე აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ბულგარეთში ყოფილა სოფელი „წერეთელიო“, რომელიც „დღემდე ატარებს“ ამ სოფელში „გასულ საუკუნეში დასახლებულ“ ქართველი კაცის გვარს (იხ. ლ. შირიანაშვილი. ხალხური მოღის გამარჯვება. ვახ. „სოფლის ცხოვრება“, 1974 წ. 31 ოქტომბერი, № 254 (7188), გვ. 4).

დავით და ავთანდილ წერეთლები შემდეგ რუსეთში დარჩენი-
ლან. 1742 წ. რუსეთის მთავრობას მათთვის უმა-მამული მიუცია
დაბა ხოროლში (უკრაინაში, მირგოროდის მეზობლად) და ისინი იქ
დასახლებულან. დავითი უმემკვიდროდ გარდაცვლილა, რის შემ-
დგომ მისი ხოროლის მამული ავთანდილის მფლობელობაში გადა-
სულა. ალექსანდრე ბუხეს თქმით, „ავთანდილ წერეთელი გვევლი-
ნება ქართველი თავადების, წერეთლების გვარის რუსულ-მალაო-
სიული განშტოების შთამომავალთა წინაპრად“⁹³.

ბოლოს, აღნიშნული საუკუნის მეორე ნახევარშიც კარგი
განწყობილებათა ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-სა და ზურაბ
წერეთელს შორისაც. ამიტომაც უწყალობა მას 1793 წ. ერეკლემ
სოფელ არადეთი ქართლში⁹⁴.

ამის შემდეგ კიდევ, 1795 წ., კრწანისის ველზე ალა-მამად
ხანის ლაშქართან ქართველების შეტაკების პირველ დღეს ზურაბ
წერეთელი ერეკლე II-ის „მეწინავეთა შორის“ იბრძოდა, „რო-
ნელთა ძალით იძლიენენ სპარსნი...“⁹⁵.

ამრიგად, ქართლის მეფეებთან ურთიერთობის საკითხში წე-
რეთლები, ისე როგორც აბაშიძეები, ხშირად იმერეთის მეფისაგან
დამოუკიდებლად, თავიანთი თავადური ინტერესების შესაბამისად
ნოქმედებდნენ.

წერეთლებს ფართო ნათესაური კავშირი ჰქონდათ საქართვე-
ლოს სამეფო-სამთავრო სახლებთან (ქართლ-კახეთის მეფე გიორგი
XII-სთან, იმერთა მეფეებთან, დადიანებთან, გურიელებთან) და
წარჩინებულ ფეოდალურ საგვარეულოებთან (იქ. ქვემოთ).

ნათესაურ კავშირს პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა. ნა-
თესაობით შეკრული ფეოდალები გარეშე თუ შინაურ მტრებთან
ბრძოლაში ერთმანეთს უჭერდნენ მხარს. მართალია, ნათესაობა
ვერ სპობდა ფეოდალურ შულს და მონათესავე ფეოდალები ხში-
რად ერთმანეთსაც არ ინდობდნენ, მაგრამ ის მაინც ერთგულების
ერთგვარი საწინდარი იყო.

⁹³ ცნობები და ციტატა მოტანილია ო. გვინჩიძის დასახ. ნაშრომი-
დან, გვ. 8—10. რუსეთში დამკვიდრებულ წერეთლების შესახებ იხ. აგრეთვე
ლ. ჩანტლაძე. დიმიტრი წერეთელი — ფილოსოფოსი და პოეტი, ეურნ-
„განთიადი“, № 6, 1977, გვ. 155—156.

⁹⁴ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Qd, № 6919; საქ. სიძვ. III. გვ. 297, № 311.

⁹⁵ დავით ბატონიშვილი. ახალი ისტორია. ბაგრატი ბატო-
ნიშვილი. ახალი მოთხრობა. გამოც. თ. ლომოურისა, თბილისი, 1941,
გვ. 23.

ამ მალალმა ნათესაობამ დიდად შეუწყო ხელი წერეთლების გავლენის ზრდას და დაწინაურებას იმერეთის სამეფოში.

ქველის შემდეგ, XVII ს. მეორე ნახევარში წერეთელთა გვარის წევრები, როგორც აღინიშნა, მრავლად ჩანან ისტორიის ასპარეზზე და იმერეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში აქტიურად მონაწილეობენ. ალექსანდრე III-ის 1651 წ. ფიცის წიგნს, მაგალითად, ამ საგვარეულოს სამი წარმომადგენელი (დავით, ზაალ, ქაიხოსრო) აწერს ხელს⁹⁶.

მაგრამ ამ დროს ჯერ კიდევ არიან იმერეთში წერეთლებზე უფრო წარჩინებული და დიდი ხელისუფლების მქონე თავადები. ასეთებია, მაგალითად, პაპუნა ერისთავი (რაჭისა), თეიმურაზ ციხისთავი (ომათმათიძე-აგიაშვილი), სახლთუხუცესი ზურაბ (ჩეიძე?), საზვერელი ჩიჯავაძე, პაატა აბაშიძე, ქაიხოსრო იაშვილი, კახუტა კილაძე, ბოქაულთუხუცესი ფარემიზ (ჩხეიძე?), პაპუნა მხეიძე, ლევან ჩხეიძე, ბაკა აბაშიძე, გიორგი ჩერქეზი, ქაიხოსრო აბაშიძე, ქაიხოსრო ინსარიძე, ოტია ლორთქიფანიძე და სხვ⁹⁷.

მაგრამ წერეთლებიც მალე წინაურდებიან. 1669 წ. ალექსანდრე III-ის მემკვიდრის ბაგრატ IV-ის მიერ რუსეთის მეფის ალექსისათვის გაგზავნილ წერილში ამ საგვარეულოს წევრი ზაილ უკვე იმერეთის დიდებულ თავადთა („დიდ ბაიართა“) რიგებში იხსენიება. ამავე დროს მას დიდი თანამდებობა — ზემო იმერეთის სარდლობაც აქვს⁹⁸. იგი არის წერეთელთა სახლის უფროსიც (გვარში ის პირველობს). მისი მოგვარეები (ოტია, დავით, ქაიხოსრო) აღნიშნულ დოკუმენტში მეორეხარისხოვან თავადთა („ბაიართა“) შორის არიან დასახელებული⁹⁹.

კოტა უფრო გვიან ვხედავთ ყუდანათ წერეთელს, რომელსაც 1678 წ. იმერთა მეფე ბაგრატ IV მოსკოვს გზავნის, რუსთ ხელმწიფესთან დიპლომატიური მისიით¹⁰⁰.

XVIII ს. 10-იან წლებში წერეთლების გვარში გამოირჩევა

⁹⁶ იხ. სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იევლევის ელჩობა იმერეთში. გვ. 193—194.

⁹⁷ იხ. იქვე. მიაქციეთ ყურადღება ამ დოკუმენტში უფოდალური საგვარეულოების წარმომადგენელთა დასახელების რიგს.

⁹⁸ Переписка... с. 83.

⁹⁹ იხ. იქვე.

¹⁰⁰ დოკუმენტები. I. გვ. 432, № 602.

ბეჟან წერეთელი. იგი მეფე გიორგის ერთგული ყმა „შექმნილა“ და მის სიძედაც არის მოხსენიებული¹⁰¹.

განდიდებული თავადების — აბაშიძეებისა და რაჭის ერისთავების საპირისპიროდ ცენტრალურმა ხელისუფლებამ ადრევე დაიწყო წერეთელთა წამოწევა. უკანასკნელნიც ამ ძლიერი მეზობლებისაგან მიმძლავრების საფრთხემ ცენტრალურ ხელისუფლებას გაუერთგულა. ამიტომაც, რომ იმერთა მეფეები ყმა-მამულთა წყალობას არ აკლებენ წერეთლებს¹⁰².

ამასთან, იყო შემთხვევები, როცა ხელმწიფე უწყრებოდა წერეთელს¹⁰³. ჯერ კიდევ 1648 წ., როგორც ითქვა, ზაალ წერეთელი ვერ შეეწყო იმერეთის მეფეს და იძულებული გახდა ქართლს გადახიზნულიყო. მაგრამ უკმაყოფილება ცენტრალურ ხელისუფლებასა და წერეთლებს შორის დიდხანს არ გაგრძელებულა. ყოველ შემთხვევაში, ზალის სახლიაკები 1660 წ. და შემდეგ უხვ წყალობას ღებულობენ იმერთა მეფეებისაგან¹⁰⁴. წერეთელთა გვარიც მხარში უდგას მეფეს დიდ თავადებთან ბრძოლაში. მაგალითად, ძლევაშოსილი არგვეთის თავადის გიორგი აბაშიძის დამარცხებაში (რომელსაც წლების მანძილზე იმერეთის ტახტი მიტაცებული ჰქონდა) გადამწყვეტი როლი ჰქვლი წერეთელმა შეასრულა: მან დაიპყრო აბაშიძეების საგვარეულო ციხე-სიმაგრე ნავარძეთი 1709 წ. და მეფეს გადასცა. ამით მოელო ბოლო იმერეთში გიორგი აბაშიძის ბატონობას¹⁰⁵. მეფემ გაიმარჯვა მასზე წერეთელთა სახლის „სრულიად ერთგულათ დაშთომითა და მსახურებითა“¹⁰⁶.

ამიტომ დაუდო უთუოდ გიორგი მეფემ ჰველი და სხვა წერეთლებს პირობის წიგნი, რომ მათი „მწყალობელი და მოპატივე“ იქნებოდა და შუქრუთსა და სხვაგან ყმა-მამულიც უბოძა¹⁰⁷.

101 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 50, № 44.

102 იხ. იქვე, გვ. 26, № 14; გვ. 26—27, № 15; გვ. 27—28, № 16; გვ. 28, № 17; გვ. 29, № 18; გვ. 30—31, № 20; გვ. 34—35, № 24; გვ. 37—38, № 28; გვ. 39, № 30; გვ. 40, № 31; გვ. 43, № 35; გვ. 50—51, № 44; გვ. 51, № 45; გვ. 53, № 47; გვ. 53—54, № 48 და სხვ.

103 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 14040.

104 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 30—31, № 20; გვ. 34—35, № 24; გვ. 37—38, № 28; გვ. 39, № 30 და სხვ.

105 იხ. ვახუშტი. აღწერა, გვ. 869—870, 909 (ქრონოლოგიური ცხრილი 1709 წ. ქვეშ); ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 177—181.

106 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563.

107 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. გვ. 52, № 46. იხ. იქვე აგრეთვე, გვ. 51, № 45; გვ. 53, № 47; გვ. 53—54, № 48.

მაგრამ აბაშიძეებისა და რაჭის ერისთავების წინააღმდეგ მიმართული ცენტრალური ხელისუფლებისა და წერეთლების ეს კავშირი ერთ ხანს ზურაბ აბაშიძემ ჩაშალა. ამ კავშირის დარღვევის მიზნით, მან პაპუნა წერეთელს თავის ასული მიათხოვა და თანაც „ზემო ქვეყნის“ (ზემო იმერეთის) სასარდლოს საქმეებში ჩაუბრუნებინა ფიცის წიგნი მისცა¹⁰⁸.

ეს იყო მიზეზი, რომ „უკუდგა“ პაპუნა წერეთელი ალექსანდრე V-საგან, როცა იგი ზურაბ აბაშიძესა და გრიგოლ რაჭის ერისთავს ებრძოდა¹⁰⁹. ამისათვის „მოუჭდა მეფე პაპუნას და მოაოკრა საწერეთლო“. ამისთვისვე მოაკვლევინა ალექსანდრემ 1738 წ. ვარციხეს „ლალატად“ მასთან უკვე „დაზავებული“ პაპუნა წერეთელი დავით ზურაბის ძე აბაშიძესთან ერთად¹¹⁰.

მეფემ ახლა წერეთლების ციხის — მოდინახეს დაპყრობაც სცადა. მაგრამ პაპუნას ძემ და სახლიაკებმა „განამაგრეს ციხე“ და ალექსანდრემ მისი აღება ვერ შეძლო¹¹¹. ეს მოხდა აღნიშნულ წელსვე. ხოლო 1741 წ. ზურაბ აბაშიძემ, რაჭის ერისთავმა და მათმა მომხრეებმა ალექსანდრე V იმერეთიდან გააძევეს და ტახტზე მისი მეტოქე ძმა გიორგი დასვეს¹¹².

აბაშიძეებისა და რაჭის ერისთავთა მძლავრობამ წერეთლები ისევ მეფეს შეარიგა. ხსენებულ წელსვე მათი „სისხლამდე მსახურებითა“ დაიპყრო მეფემ „სამკვიდრებელი თვისი იმერეთი“ და მომაგრდა ტახტზე¹¹³. მაგრამ უფრო ურყევი ერთგულება წერეთელთა სახლმა ალექსანდრე V-ის მემკვიდრის სოლომონ I-ის მიმართ გამოიჩინა.

1752 წ., როცა იმერეთში სოლომონ I გამეფდა, წერეთლების საგვარეულო თუმცა „უწარჩინებულეს და შემძლებელ“ გვარად ითვლებოდა¹¹⁴, მაგრამ აქ ჯერ ისევ აბაშიძეები და რაჭის ერისთავები პირველობდნენ. ქვეყნის მთავარი ციხეები — შორაპანი, ქუთაისი, ცუცხვათი, ბაღდათი — თურქ დამპყრობლებს ეკავათ და იქ მათი გარნიზონები იდგნენ. სხვა, თითქმის ყველა ციხე თავა-

108 იქვე, გვ. 85, № 91; დოკუმენტები. I გვ. 445—446, № 624.

109 ვახუშტი. აღწერა. გვ. 889.

110 იქვე, გვ. 889—890, 912 (ქრონოლოგიური ცხრილი 1738 წ. ქვეშ).

111 იქვე, გვ. 890.

112 იქვე, გვ. 891, 912 (ქრონოლოგიური ცხრილი 1741 წ. ქვეშ); ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563.

113 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563.

114 იხ. ვახუშტი. აღწერა. გვ. 35—36.

დებს ჰქონდათ ხელში ჩაგდებული. სოლომონის მთავარი საზრუნავი თურქი აგრესორებისაგან ქვეყნის განთავისუფლება, ცენტრალური ხელისუფლების გამტკიცება, მსხვილი თავადების დამორჩილება, ლიხთ-იმერეთის გაერთიანება და ტყვეთა სყიდვის მოსპობა იყო¹¹⁵. ამან მეფის შინაგანი და გარეშე მტრები გააერთიანა: კუთხური ინტერესებით შეზღუდული ძლიერი თავადები მის სამტროდ თურქეთს დაუკავშირდნენ.

აბაშიძეები და რაჭის ერისთავები ომით შეხვდნენ სოლომონის ხელისუფლებას. გამეფებისთანავე აჯანყებულმა თავადებმა იგი ტახტიდან ჩამოაგდეს. ამ აჯანყებას, როგორც ცნობილია, მეთაურობდნენ სოლომონის დედა (ლევან აბაშიძის ასული თამარ) და ორი ბიძა — მამუკა და ბაგრათი, რომელნიც მეფობის მიტაცებასა და იმერეთში თავადთა შეუზღუდველი ბატონობის დამყარებას ცდილობდნენ. აჯანყების აქტიური მონაწილენი იყვნენ ნეფის პაპა ლევან აბაშიძე და როსტომ რაჭის ერისთავი¹¹⁶.

მაგრამ სოლომონმა მალე (1753 წ.) შეძლო თავისი ხელისუფლების აღდგენა. ამაში, წულუკიძეებთან, ჯაფარიძეებთან, იაშვილებთან, აგიაშვილებთან და სხვებთან ერთად, მტკიცედ უჭერდნენ მას მხარს წერეთლები¹¹⁷.

სოლომონის შინაგანი და გარეშე მტრები ვერ ისვენებდნენ: მისი პოლიტიკით უკმაყოფილო თურქეთის სულთანმა, როცა 1765 წ. ურჩი ვასალის დასამორჩილებლად ახალციხის ვალი (მმარ-

115 ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი. საქართველოს ისტორია. I (უძველესი დროიდან XIX ს. დასასრულამდე). დამხმარე სახელმძღვანელო, თბილისი, 1958, გვ. 354 (ქვემოთ: საქართველოს ისტორია. I. დამხმარე სახელმძღვანელო).

116 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563; ვახუშტი. აღწერა, გვ. 914 (ქრონოლოგიური ცხრილი 1753 წლის ქვეშ); პაპუნა ორბელიანი. ამბავი ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. II. გამოც. ჩუბინოვისა, სპბ., 1854, გვ. 443; შ. ბურჯანაძე. სოლომონ I-ის მეფობის პირველი პერიოდი (1752—1768 წწ.). თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. XLII. 1950, გვ. 73—74.

სოლომონ I ტახტიდან ჩამოაგდეს 1752 წელსვე. ვახუშტი კი ამ ფაქტს, არაწორად, 1753 წ. ქვეშ უჩვენებს (იხ. მისი აღწერა, გვ. 914, ქრონოლოგიური ცხრილი). ამ თარიღის შესახებ იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 95, შენიშვნა 155.

117 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563; ვახუშტი. აღწერა. გვ. 914 (ქრონოლოგიური ცხრილი 1753 წ. ქვეშ).

თველი) ჰასან ფაშა მრავალრიცხოვანი ჯარით იმერეთში მეორედ გამოგზავნა, მას თან მოყვებოდა ტახტის მადიებელი სოლომონის ბიძაშვილი — თეიმურაზ მამუკას ძე ბატონიშვილი, რომელიც მეფედ დაპყობის შემთხვევაში თურქეთის მთავრობას სოლომონის მიერ აღრბალულ ტყვეთა ყიდვის აღდგენას პირდებოდა. ჰასან ფაშას გამოჩენისთანავე ეახლა თავისი ლაშქრით რენეგატთა თავადი როსტომ რაჭის ერისთავი¹¹⁸.

მტრის სიმრავლემ სძლია: ოცდათერთმეტი დღის ალყისა და განუწყვეტელი იერიშის შემდეგ სვერის ციხე აიღეს 1776 წ. სექტემბერს¹¹⁹. სოლომონი ძღვევამოსილ მტერს გაერიდა. თურქებმა „დაიპყრეს სამკვიდრებელი მისი“. ხოლო იმერეთის მეფედ თეიმურაზ ბატონიშვილი დასვეს. ამავე დროს მტერი სოლომონის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა: „ეიებდეს სასიკვდილოდ ნიაღაგ“ და „იქმნა მეფე ულონო ყოვლის გზით“¹²⁰.

ამ განწირულების დროს წერეთლების სახლმა ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია სოლომონს. „დამალა მეფე ესე... წერეთელმან ქაიხოსრომ... ციხესა შინა თვისსა“ მოდინახეს და „იყო ეამ რაოდენიმე ფარულად“¹²¹.

ეს ციხე გახდა ახლა სოლომონის სამხედრო ბაზა. აქედან უკავშირდება იგი თავის ძირითად საყრდენ ძალას — წვრილ თავადებსა და აზნაურებს.

ამ დროს წერეთელთა გვარის უფროსი ქაიხოსროა (გვარს ის მეთაურობს). დიდად იღწვის იგი მეფის საქმის გამოსწორებისათვის. 1766 წ. მიწურულს სოლომონის დავალებით ქაიხოსრო რუსეთის სამხედრო წარმომადგენელთან, ყიზლარის კომენდატთან მიემგზავრება, რომელსაც მეფე პორტასთან შუამდგომლობას ან

¹¹⁸ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563; და ვიეთ ბატონიშვილი. ახალი ისტორია... გვ. 10; მოსკოვის АВРР МИД СССР, ф. «Сношения России с Турцией», т. I, № 339, т.т. 53, 54. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქარველოს ახალი ისტორიის განყოფილებაში დაცული პირი, საქმე № 12, გვ. 1; საქმე № 15, გვ. 2; Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся к Грузии, т. I. Под ред. А. А. Цагарели, СПб, 1891, с. 15—17.

¹¹⁹ Грамоты... I, с. 16; შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 97.

ერთი ქართული ცნობის მიხედვით, ჰასან ფაშას ლაშქრის რაოდენობა 80 000 აღწევდა (Грамоты... I, с. 15—16), რაც, რა თქმა უნდა, გაზვიადებულია.

¹²⁰ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563; და ვიეთ ბატონიშვილი. ახალი ისტორია... გვ. 10, 53; Грамоты, I, с. 16.

¹²¹ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563.

თავშესაფარს თხოვდა იმ შემთხვევისათვის, თუ იგი თურქთა მოსალოდნელ ახალ თავდასხმას ვერ გაუმკლავდებოდა. მაგრამ რუსეთის მთავრობა თურქეთთან ურთიერთობის გამწვავებას მოერიდა და იმერეთის მეფისათვის დახმარების გაწევა შესაძლებლად არ ცნო¹²².

ამასობაში მალე სხვა გამოსავალი მოიძებნა. 1767 წ. ქაიხოსროს უმცროსმა ძმამ ნიკოლოზმა დაჭირავებული „ლეის ჯარი მოკვეარა“ სოლომონს და „მოქმედებითა ქაიხოსრო წერეთლისათა“ მეფემ „დაიპყრო იმერეთი“¹²³ 1768 წ. ჰასან ფაშას მიერ მეფედ დასმული თეიმურაზ ბატონიშვილი სოლომონმა შეიპყრო და მუხურის ციხეში გამოკეტა. იქიდან ის ცოცხალი არ გამოსულა¹²⁴. 1769 წ. მან ხელთ იგდო როსტომ რაჭის ერისთავიც და მასაც თავისი მიუზღო¹²⁵. მისი სამფლობელოს ერთი ნაწილი კი მასთან ბრძოლაში დიდად დაშინებულ წერეთლებს უბოძა (იხ. ზენოთ). ასე მიიღო წერეთელთა სახლმა ყმა-მამული რაჭაში.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამის შემდეგ წერეთლების საგვარეულოს ერთმა შტომ სოლომონ I-ის მიმართ ორგულობა გამოიჩინა: სახლთუხუცეს დავით აბაშიძის ინიციატივით 1778 წ. მეფის წინააღმდეგ მოწყობილ თავადურ აჯანყებაში მონაწილეობას ღებულობდნენ ძმები — ბეჟან, ვახუშტი, გიორგი, დოსითეოს და ქველი წერეთლები. ამიტომაც, როცა სოლომონმა აჯანყება ჩააქრო, მისი მონაწილე წერეთლები ერთ ხანს სამკვიდრებლიდან აკყარა¹²⁶, მაგრამ მეფემ, როგორც ჩანს, მალე აპატია მათ დანაშაული. ყოველ შემთხვევაში გვიან ისინი დაწინაურებული ჩანან (იხ. ქვემოთ).

მრავალ ყმა-მამულის ბოძებასთან ერთად, სოლომონმა წერეთელთა სახლის წევრები სამოხელეო ასპარეზზეც წამოსწია. ჯერ კიდევ ადრე, 1755 წ. ზენდართუხუცესის თანამდებობაზე სვიმონ.

122 Грамоты... I, с. 1—2; Грамоты..., т. II, вып. I. Под ред. А. А. Цагарели, СПб, 1898, с. 7; შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 98; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბილისი, 1973, გვ. 644.

123 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563; დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, ბაგრატ ბატონიშვილი ახალი მოთხრობა, გვ. 53.

124 დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, გვ. 53.

125 იხ. ო. სოსელია, ნარკვევები..., I, გვ. 102.

126 შ. ბურჯანაძე, იმერეთის სამეფო 1768—1784 წლებში, ხელნაწერთა ინსტიტუტის შოამბე, III, 1961, გვ. 132.

წერეთელს ვხედავთ¹²⁷. XVIII ს. 60-იან წლებში კიდევ მეფე თავის „სამსახურზე თავდადებულ“ ნიკოლოზ წერეთელს მებაჭრეთ-უხუცესობას აძლევს¹²⁸. ხოლო უფრო გვიან, 1778 წ. სახლთუხუცეს დავით აბაშიძის იმერეთიდან გაძევების შემდეგ, მისი სახელო (სახლთუხუცესობა) სოლომონმა ზურაბ წერეთელს მისცა¹²⁹. ასე რომ, წერეთლების აღზევება უმთავრესად აბაშიძეებისა და რაჭის ერისთავების ხარჯზე მოხდა.

მეფის მიერ მრავალგვარად „შეწყალებული“ წერეთლებიც თავდადებით ერთგულებდნენ მას.

დიდად ასახელა სოლომონი წერეთელთა სახლმა რუხის ბრძოლაში.

იმერეთის ციხეებიდან თურქთა განდევნის, ჩხერთან დამარცხებისა (1774 წ. 6 თებერვალს)¹³⁰ და რუსეთ-თურქეთს შორის დადებულ ქუჩუკ-კაინარჯის ზავის¹³¹ შემდეგ, თურქეთის მთავრობა კარგად ხედავდა, რომ იმერეთის სამეფო ხელიდან ეცლებოდა და ოდიშის სამთავროში ცდილობდა თავისი პოზიციების გამაგრებას, რათა სოლომონის გავლენა იქ არ გამტკიცებულიყო.

აქვე ვითარებაში თურქეთმა ხელი შეუწყო აფხაზ „ბატონების“ — ქელაიშ-ბეგ, ბეჭირ-ბეგ, ზურაბ და ლევან შარვაშიძეების ლაშქრობას დადიანის წინააღმდეგ, რომელნიც მისი სამფლობელოს მიტაცებას ლაშობდნენ¹³². აფხაზ-ჩიქალანთა და სხვათა 12 ათასი ლაშქრით შარვაშიძეები ოდიშის სამთავროსკენ დაიძრნენ. კაცია დადიანმა დახმარება იმერთა მეფეს სთხოვა.

სოლომონმა სწორად შეიცნო მტრის ზრახვები და თავის ჯარით სწრაფად მიეშველა დადიანს¹³³. მეფის ჯარს პაპუნა წერეთელი სარდლობდა. ამ ჯარში იყო პოეტი ბესიკ გაბაშვილიც. ბრძოლა მოხდა 1779 წ. მიწურულს¹³⁴ სოფელ რუხში (ზუგდიდთან ახლოს),

127 იხ. დას. საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 6.

128 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I, გვ. 127—128, № 141.

129 იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები... I, გვ. 191, შენიშვნა 208.

130 Грамоты, I, с. 401—403.

131 1774 წ. 10 ივლისს.

132 ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 180.

133 იქვე.

134 ნიკო დადიანის ცნობით, რუხის ომი 1780 წ. მოხდა (იხ. იქვე). ქართულ საისტორიო ლიტერატურაშიც აღნიშნულ ომის თარიღად ეს წელი იყო მიღებული. მაგრამ სოლომონ I-ის მიერ ამ ბრძოლაში მისი „ბაიარხტარის“ ქაიხოსრო

რომელიც იმერეთ-ოდიშის ჯარის სახელოვანი გამარჯვებით დამთავრდა¹³⁵.

რუხის ომში დიდად გამოიჩინა თავი იმერთა ჯარის „სპასალარმა“ პაპუნა წერეთელმა. მისი ვაჟკაცობა-შემართებით ალტაცებული ამ ომის თვითმხილველი და მონაწილე ბესიკი თავის ცნობილ ოდაში („რუხის ბრძოლაში“) ასე მიმართავს მას:

„აწ შენი მსურს ქების კონვა, ვინ სარღლობდი, წერეთლო!
მაშინ ჰგავდი მეხთა ტეხას, ჯგუფთა, რაზმთა განზნეველო,
ელვის სახედ მტერთა თვალის დამხუჭებო, შემზარველო,
და გმირის ხმითა დამქუხებო, თხემთატეინის დამთხველო!

შაბაშ, შაბაშ შენდა! ვაშა! თუმცა გამეც ვერა დია,
შენი გვესმა მცირე ცეცხლი, დიდთა ხეთა მწველადია;
ისპად მსროლი თოფისა და ლეკურის ხარ ბელადია —
და ბრძენთა ენამ როდეს გაქოს ყოვლთვის შესაფერადია“?!¹³⁶.

უთუოდ პაპუნას ასეთი სამაგალითო გმირობისა და ერთგულების გამო იყო, რომ სოლომონმა რუხის ომის ნადავლი — მტრის ორი ზარბაზანი წერეთლების საგვარეულო ციხეს, მოდინახეს მიუძღვნა¹³⁷.

ლაშჩიშვილისათვის მიცემულ 1779 წ. 11 დეკემბრის წყალობის წიგნიდან ჩანს, რომ ეს ომი ამ დროს უკვე მომხდარი ფაქტია (იხ. ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 174, № 7). ამ დოკუმენტზე დაყრდნობით, „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ IV ტომში რუხის ომის თარიღად. საეგებით მართებულად (მაგრამ ყოველგვარი კომენტარის გარეშე), 1779 წ. მიწურულია ნაჩვენები (იხ. გვ. 665, პარაგრაფი 6). აღნიშნული დოკუმენტის არსებობაზე დასახელებული პარაგრაფის ავტორს, ქ. ჩხატარაიშვილს ჩვენ მიუთითეთ.

აღსანიშნავია, რომ რუხის ომის თარიღად თ. ეორდანიაც 1779 წ. ვარაუდობს (იხ. მისი ქრონიკები. III. გვ. 367, შდრ. იქვე, გვ. 312, 321, 365 და სხვ.).

¹³⁵ ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 180.

¹³⁶ ბესარიონ გაბაშვილი (ბესიკი). რუხის ბრძოლა. თხზულებათა სრული კრებული, აღ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედ., მესამე გამოცემა, ფედერაცია, გვ. 35, სტროფები 43, 45.

¹³⁷ ერთ მათგანზე ამოკვეთილ ასომთავრულ წარწერაში ვკითხულობთ: „ჩვენ, ყოველთა საიმერეთოსა მეფე სოლომონ დაკითიანი, ზუგდიდს რომ აფხაზთ, ჯიქთ, ალანთ შეეებენით, მაშინ, ღვთის შეწყენით, ეძლიეთ ათორმეტ ათასს კაცსა და ეს ზარბაზანი და მეორე ამის ტოლი ზარბაზანი, მისის ჯაბახანით გაწყობილი, თვით ჩემის კელით მე ვიშოვნე და მოდანახის ციხეს ეუძღვენ. აღიწერა მარტის 4, წელსა ჩღჰ“ (=20 მარტს 1780 წლისა). იხ. ქრონიკები. III. გვ. 367, შდრ.

წერეთელთა სახლო სოლომონ I-ის ყველა ბრძოლის აქტიური მონაწილე იყო. წერეთლები ახლდნენ მეფეს 1784 წ. დამდეგს მის უკანასკნელ ქობულეთ-ჩაქვის ლაშქრობაშიც, რომელიც ოსმალთა აგრესორებისაგან ქვემო გურიის განთავისუფლებას ისახავდა მიზნად. ქაიხოსრო წერეთელი სწორედ ამ ლაშქრობას შეეწირა¹³⁸.

წერეთლების წინსვლა გრძელდება სოლომონ I-ის გარდაცვალების შემდეგაც (1784 წ. 23 აპრილი). დიდი როლი შეასრულეს წერეთლებმა დავით გიორგის ძის გამეფება-დამხობაშიც.

სოლომონს, როგორც ცნობილია, მემკვიდრე არ დარჩენია. მისი ერთადერთი ვაჟი ალექსანდრე 1780 წ. გარდაიცვალა. იმერეთის ტახტს ორი პრეტენდენტი ჰყავდა: სოლომონის ძმისწული, ჯერ კიდევ მცირეწლოვანი დავით არჩილის ძე და ბიძაშვილი დავით გიორგის ძე. ტახტის მემკვიდრის საკითხზე იმერეთის ფეოდალურ არისტოკრატიაში უთანხმოება გაჩნდა. წერეთელთა საგვარეულოს თავკაცი „ზემო ქვეყნის“ სარდალი პაპუნა, როგორც ზემოთ ითქვა, ბერი წულუკიძესთან ერთად, იყო თავადთა იმ ჯგუფის მეთაური, რომელიც დავით გიორგის ძის კანდიდატურას მხარს უჭერდა. აქ გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, რომ პაპუნა დავით გიორგის ძის დის — მზეხათუნ ბატონიშვილის ქმარი იყო. მაგრამ მთავარი მაინც ის იყო, რომ წერეთელი, ბერი წულუკიძე და სხვა მათი ჯგუფის ფეოდალები დავით გიორგის ძეს თავადთა შეუზღუდველი ბატონობა თანამგრძობად თვლიდნენ.

ამიტომ „ამ ორთა“ (პაპუნა წერეთელმა და ბერი წულუკიძემ) „მოიწადინეს“ და „იქმნა იმერთა ზედა მეფედ დავით გიორგის ძე“¹³⁹. ეს იყო 1784 წ. 26 აპრილს, სოლომონის გარდაცვალების მეოთხე დღეს¹⁴⁰. მათ „მოწადინებას“ ახლა გადამწყვეტი შ. ბურჯანაძე დასახ. ნაშრ. გვ. 132; მ. ნიკოლეიშვილი. ისტორიული მასალები. მასალები. III (ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის კრებული). თბილისი, 1978, გვ. 102—103, № 34.

მეორე ზარბაზნის წარწერა გადასულია. იკითხება მხოლოდ ნაწილობრივ. მაგრამ იგი ზემომოტანილი წარწერის განმეორება ჩანს.

ეს ზარბაზნები ახლა ინახება ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში.

138 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. IV. გვ. 669. ოღონდ ეს ის ქაიხოსრო წერეთელი არ არის, რომელმაც მტრებისგან დევნილი სოლომონ I მოდინახეს ციხეში დამალა. ის ქაიხოსრო ამ დროს ცოცხალი არ იყო (იხ. ქვემოთ).

139 ნიკო და დიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 181.

140 შ. ბურჯანაძე. იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის 1784—1789 წწ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის შოამბე. II. 1960, გვ. 82.

მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან აბაშიძეებისა და რაჭის ერისთავების დამცრობის შემდეგ იმერეთში უძლიერესი თავადები წულუკიძეები და წერეთლები იყვნენ. ამ „მოწადინების“ სანაცვლოდ ახალმა მეფემ, როგორც აღინიშნა, პაპუნასა და მის ძმას ზურაბს დაუმტკიცა „ქალაქ ონი“ (თავის ციხესიმაგრით, სახასო ვაჭრებით), სოფელი წედისი და სხვა ყმა-მამული იმერეთსა და რაჭაში¹⁴¹. ამავე დროს მიიღო უთუოდ პაპუნა წერეთელმა მოლარეთხუცესის თანამდებობაც, რომლითაც ვხედავთ მას 1784 წ. 21 ივნისს¹⁴².

ამავე წელს (აგვისტოს მიწურულს) მეფემ ზურაბს მეტად მნიშვნელოვანი მისიაც შიანდო: ელჩად წარავლინა იგი, კათალიკოს მაქაიძე აბაშიძესა და მდივანბეგ დავით კვინიხიძესთან ერთად, ეკატერინე II-ის კარზე¹⁴³.

ამგვარად, წერეთლებსა და დავით გიორგის ძეს შორის თავდაპირველად კარგი განწყობილება სუფევდა. მაგრამ დაიწყო თუ არა მეფემ თავისი ხელისუფლების გამტკიცება, ეს განწყობილება მკვეთრად შეიცვალა. წერეთელი და წულუკიძე განუდგნენ მას და მის მეტოქე დავით არჩილის ძეს მიემხრნენ¹⁴⁴.

წერეთელსა და წულუკიძეს უნდოდათ მეფე თავიანთი გავლენის ქვეშ ჰყოლოდათ. მეფე კი თავისი ხელისუფლებისადმი მათ დაქვემდებარებას ცდილობდა. ამ მიზანს ემსახურებოდა მეფის კარზე ქსნის ერისთავის ძის ელიზბარის გაპირველკაცება და სოლომონ I-ის დროს დამცრობილი აბაშიძეებისა და რაჭის ერისთავების სახლთა წამოწევა¹⁴⁵. მაგრამ ამან, როგორც აღინიშნა, უფრო მეტად გაამწვავა მეფესა და წერეთელსა და წულუკიძეს შორის დამოკიდებულება.

141 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1187.

142 იას. ლორთქიფანიძე. მასალები საქართველოს ისტორიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. II. 1940, გვ. 45.

143 იქვე, გვ. 46—49; П. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа. ч. II. Спб., 1869, с. 137—138; ч. III. Спб., 1869, с. 85; Грамоты. т. II, вып. 2, с. 51.

დავით გიორგის ძე ეკატერინე II-ს წერდა: „სოლომონ I-ის გარდაცვალების შემდეგ იმერეთის ტახტზე ავედი და გზოვთ მიმიღოთ მფარველობაში, როგორც მიღებულია ერეკლე მეფეო“ (იხ. იას. ლორთქიფანიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 46).

144 ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 183.

145 იას. ლორთქიფანიძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 46; Н. Дубровин. История войны... т. II. с. 60, 65; ო. სოსელია. ნარკვევები... I, გვ. 108, 191—192.

განდგომილი თავადები მეფის წინააღმდეგ აჯანყებას აჯანყებაზე აწყობდნენ. პაპუნა წერეთელმა და ბერი წულუკიძემ ლეკოსმალთა ჯარი „იშოვნეს“ და 1786 წ. დასაწყისის რაჭაში დაბანაკდნენ. აქვე ჰყავდათ გასამეფებლად დავით არჩილის ძეც¹⁴⁶. თავადებმა „ომი უყვეს“ მეფეს. მაგრამ დავითს ოდიშის მთავარი კაცია დაეხმარა და მოწინააღმდეგენი დამარცხდნენ. სარდალი პაპუნა ბროლის დროს დაიჭრა¹⁴⁷. მეფის პოლიტიკური მტრები ახალციხის საფაშოში გაიქცნენ.

მოლაღატე წერეთელი მეფემ დასაჯა: ჩამოართვა ის ადგილმამული (ონი, წედისი და სხვ.), რომელიც 1784 წ. მხარდაჭერის სანაცვლოდ დაუმტკიცა¹⁴⁸. ჩამოართვა 1786 წ. დამდეგს აგრეთვე საწერეთლოს უფროსობაც და მის ბიძაშვილს ბეჟანს გადასცა¹⁴⁹. წერეთელთა სათავადოს ძირითად ნაწილს მეფე არ შეხებია, რადგან წერეთლები გაუყრელნი იყვნენ და საერთო საგვარეულო მამულის ჩამორთმევა მთელი სახლის უკმაყოფილებას გამოიწვევდა. პაპუნას ძმა ზურაბი კიდევ ამ დროს ელჩად იყო რუსეთში და მასთანაც განწყობილება გაფუჭდებოდა¹⁵⁰.

მაგრამ ზურაბს მეფის მიმართ განწყობილების შეცვლის საფუძველი უამისოდაც ჰქონდა, რადგან მეფემ ისარგებლა რა წერეთლის ელჩობაში ყოფნით. მისი სახელო (სახლთხუცესობა) 1785—1786 წლებში ზაალ აბაშიძეს გადასცა¹⁵¹.

დავით გიორგის ძის გამარჯვება დროებითი გამოდგა. 1789 წ. იმავე პაპუნას, მისი ძმის ზურაბისა და ბერი წულუკიძის თაოსნობით მეფე ტახტიდან ჩამოაგდეს და, როგორც ზემოთ ითქვა, დავით არჩილის ძე გაამეფეს სოლომონ II-ის სახელით¹⁵².

146 ნიკო დადიანი. დასახ. ნაშრ. გვ. 183.

147 იხ. იქვე; დოკუმენტები. II. გვ. 281—282, № 442.

148 იხ. საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 122, № 104. ჩამორთმეული მამულები დავით მეფემ დაუბრუნა წერეთლებს 1786 წელსვე, როცა ზურაბი ელჩობიდან დაბრუნდა (იხ. იქვე).

149 დოკუმენტები. II. გვ. 281—282, № 442.

150 შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 91.

151 ო. ს. ოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 191. არ არის მართალი ზურაბ წერეთელი, როცა ერთ თავის მოხსენებაში ამბობს: ელჩობიდან დაბრუნებული „მიმიღო მეფემ დავითმა ჩემისვე სახლთხუცობითო“ (იხ. საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. გვ. 122, № 104).

152 ეს სახელი (სოლომონი) დავით არჩილის ძეს სოლომონ I-ის პატივსაცემად შეარქვეს (იხ. ს. კაკაბაძე. საქართველოს მოკლე ისტორია. ახალი საუკუნეების ეპოქა. ტფილისი, 1922, გვ. 231).

სოლომონ II-მ გამეფებისთანავე დაუმტკიცა წერეთლებს ის მამულები, რომელნიც დავით მეფემ ჩამოართვა¹⁵³. გარდა ამისა, სოლომონმა „სიყვარულით გასჯილ“ თავად წერეთლებს 1789 წელსვე უბოძა „ადგილი პასიეთი და დიდველი“¹⁵⁴, ხოლო შემდეგ — აზნაური გოცირიძეები რაჭაში¹⁵⁵.

ამავე წელს უნდა დაბრუნებოდა ზურაბს დავითის მეფობაში წართმეული სახლთუხუცესობა და ამავე წელს უნდა აღედგინათ წერეთლებს მათდა უნებურად სათავადოს მმართველობიდან გადაყენებული პაპუნა საწერეთლოს უფროსად.

ახალციხის საფაშოში გადახვეწილი დავით გიორგის ძე სოლომონ II-ის გამეფების შემდეგაც განაგრძობდა ტახტისათვის ბრძოლას. 1790 წ. ლეკ-ოსმალთა ჯარით ყოფილი მეფე ახალციხიდან იმერეთში შემოიჭრა და ზოვრეთს დაბანაკდა¹⁵⁶. სოლომონი დამარცხდა მასთან ბრძოლაში. დავითი ერთ ხანს ისევ მეფედ დაჯდა. მტრისგან ძლეული მეორე სოლომონიც წერეთლებმა შეიფარეს თავიანთ სასახლეში, საჩხერეს¹⁵⁷. ისევ მათი მეცადინეობით, ერეკლე II-ისა და ოდიშის მთავრის გრიგოლ დადიანის „შეწყენით“ სოლომონმა იმავე წელს აღადგინა თავისი ხელისუფლება¹⁵⁸.

ამრიგად, წერეთლებს დიდი ღვაწლი მიუძღოდათ როგორც პირველი, ისე მეორე სოლომონისა და იმერეთის სხვა აღრინდელ ნეფეთა წინაშე. მათგანაც დიდად იყვნენ „შეწყალებულნი“. აჯამებს რა ამ ღვაწლს სოლომონ II, ზურაბ და ქაიხოსრო წერეთლებისათვის მიცემულ 1805 წ. 26 აპრილის სიგელში, აღნიშნავს: „ძველი მამა-პაპანი თქვენი მამა-პაპათა ჩვენთა და მეფეთა წინაშე რიცხვით ორასზედ უმეტესნი ჯრჰლით და თოფით დააკლდნენ სიცოცხლესაო“. ამიტომაც სოლომონ II იმერთა მეფეებისაგან წერეთლებსათვის ნაწყალობევე მრავალრიცხოვან ყმა-მამულს საკმარისად არ თვლის და იმავე სიგელში აცხადებს: „უმეტესისა“

153 საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 122, № 104.

154 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 508.

155 იქვე, № 507.

156 ნიკო დადიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 185—186.

157 იქვე; დავით ბატონიშვილი. ახალი ისტორია. ბაგრატ ბატონიშვილი. ახალი მოთხრობა. გვ. 21, 62—63.

158 ნიკო დადიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 186; დავით ბატონიშვილი. ახალი ისტორია. ბაგრატ ბატონიშვილი. ახალი მოთხრობა. გვ. 21—22, 62—63.

წყალობისა თანამდებ იყო“ თქვენდამი „სახლი სამეფო ჩვენიო“ და აეთი ბოდიშით უმტკიცებს მათ თავის წინამორბედ მეფეთა მიერ ბოძებულ ყველაფერს¹⁵⁹.

დიდ წარმატებას მიაღწიეს წერეთლებმა სოლომონ II-ის მეფობაში. ყმა-მამულის გარდა, ამ მეფის დროს მათ რამდენიმე ახალი დიდი თანამდებობა მიიღეს: 1791 წ. ბოქაულთუხუცესად ვახუშტი წერეთელს ვხედავთ¹⁶⁰. ამავე წელს მეღვინეთუხუცესის სახელო სვიმონ წერეთელს უჭირავს¹⁶¹. ამ თანამდებობით ჩანს იგი 1803 წელსაც¹⁶². დედოფლის სახლთუხუცესობა 1795 წ. გიორგი ზურაბის ძე წერეთელს აქვს¹⁶³. მისი გარდაცვალების შემდეგ (1804—1805 წწ.) ეს თანამდებობა მის ძმას გრიგოლს უკავია¹⁶⁴. „დედოფლის სახლთუხუცესად“ იხსენიება ის 1810 წ. საბლთშიც¹⁶⁵.

¹⁵⁹ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1563.

¹⁶⁰ იხ. ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5, 1950, გვ. 179, № 12. ეს სახელო ვახუშტის უფრო აღრიდან, ბერი წულუკიძის გარდაცვალებიდან (1789 წ.) უნდა ჰქონოდა (იხ. ზემოთ, წულუკიძეთა სათავადო).

ბოქაულთუხუცესად იხსენიება ვახუშტი გვიან, 1810 წ. 16 ივნისსაც (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1589).

აღსანიშნავია, რომ 1806 წ. 21 ნოემბრიდან მარიამ დედოფლის „სათავისთავო მამულშიც“ „საბოქაულო საქმეს“ ვახუშტი „განაგებდა“ (იხ. იქვე, ფ. Hd, № 6478). ამ დროიდან იგი იყო როგორც მეფის, ისე დედოფლის ბოქაულთუხუცესი („ბატონის მეფისაგან ბოქაულთუხუცესობა ნაბოძები გაქუსთ, ჩვენც თქვენთვის გვიბოძებია“ ეს თანამდებობაო, ნათქვამია ამ დედოფლის მიერ აღნიშნული თარიღით ვახუშტი წერეთლისათვის მიცემულ ზემოპითითებულ წყალობის წიგნში).

1807 წ. 9 აპრილის ერთ დოკუმენტში ბოქაულთუხუცესად დასახელებულია აგრეთვე წერეთელთა საგვარეულოს მეორე წევრი ბეჟანიც. მაგრამ იგი კოსტანტინე ბატონიშვილის ბოქაულთუხუცესი ჩანს (იხ. იქვე, № 10172).

¹⁶¹ დას. საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 99.

¹⁶² ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 5317.

¹⁶³ დას. საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 108.

¹⁶⁴ დედოფლის ან შეიძლება მეფის სახლთუხუცესი იყო დროებით სვიმონ წერეთელი, რომელიც სოლომონ II-ის 1809 წ. 15 ივლისის წყალობის წიგნში სახლთუხუცესადაა დასახელებული (იხ. ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 190, № 23).

XIX ს. დამდეგს წერეთელთა გვარში ორი სვიმონი ჩანს: ერთი — ზურაბის ძე, მეორე — გიორგის ძე (იხ. ქვემოთ). რომელი მათგანია 1809 წ. 15 ივლისის დოკუმენტში მოხსენიებული „სახლთუხუცესი წერეთელი სვიმონი“, არ ვიცი.

¹⁶⁵ იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 790.

სოლომონ II-ის დროს წერეთლების ხელშია აგრეთვე ჩხერის, ვარციხის და რაჭის სამოურავოები¹⁶⁶. ამ დროსავე მიიღეს უთუოდ წერეთლებმა მდივანბეგობაც, რომელიც ქაიხოსრო წერეთელს ეჭირა გვიან ხანშიც¹⁶⁷.

ამგვარად, აღნიშნულ პერიოდში იმერეთის სამეფოს სამოხელეო აპარატში წერეთლები იყვნენ გაბატონებული. მაღალ თანამდებობათა დიდი უმრავლესობა (სახლთუხუცესობა, სარდლობა, მდივანბეგობა, ბოქაულთუხუცესობა, მოლარეთუხუცესობა¹⁶⁸, ზეინდართუხუცესობა, მებაჭრეთუხუცესობა¹⁶⁹, მეღვინეთუხუცესობა, მოურავობა) მათ ხელში იყო მოქცეული. ეს სახელოები ეპყრათ წერეთლებს იმერეთის სამეფოს გაუქმებამდე. მდივანბეგობა კი — შემდეგაც.

თუ სოლომონს I-ის მეფობაში წერეთლები დიდად დაწინაურდნენ, მაგრამ ჯერ კიდევ მაინც წულუკიძეები პირველობდნენ. ახლა, შორე სოლომონის დროს, წერეთლებმა დაიმკვიდრეს იმერეთის სამეფოში პირველობა.

ამ საგვარეულოს წევრსვე ეჭირა უმაღლესი საეკლესიო ხელისუფლებაც. „ქუთათელ-კათალიკოს“ მაქსიმე აბაშიძის ქართლს გადასვლის შემდეგ, 1781 წ. ქუთათელ ეპისკოპოსის კათედრა დოსითეოს წერეთელმა მიიღო¹⁷⁰. 1784 წლიდან, როცა მაქსიმე, ზურაბ წერეთელთან და დავით კვინიხიძესთან ერთად, ელჩად გა-

166 იხ. იქვე, № 1578; პ. გ ნ ი ლ ო ს ა რ ო ე ი. დსახ. ნაწრ. გვ. 432.

167 მდივანბეგად იხსენიება იგი 1820 წ. 17 დეკემბერს (ქუთ. მუზ. საბ. № 149) და შემდეგაც (იქვე, №№ 1631, 1776-10. იხ. საბუთთა რუსული მინაწერები).

168 პაპუნას შემდეგ, 1791 წ. 5 აგვისტოდან მოლარეთუხუცესად იხსენიება გიორგი წერეთელი (დსახ. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 99), მაგრამ არა ზურაბის ძე. ამავე თანამდებობით ვხვდებით იმავე გიორგის 1808, 1809 წლებშიც (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 14223; კ ა ვ ა ბ ა ა ე. იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები), გვ. 416, № 28).

აღსანიშნავია, რომ 1797 წ. 19 ივლისის ერთ დოკუმენტში გვხვდება აგრეთვე „მოლარეთუხუცესი წერეთელი გიორგი“ (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 6296). მაგრამ ის სხვა გიორგი არის. იგი როსტომ ბატონიშვილის სახლთუხუცესია (იხ. იქვე) და აზნაურ წერეთელთაგან უნდა იყოს.

169 ამ თანამდებობაზე ნიკოლოზ წერეთლის შემდეგ (იხ. ზემოთ) ქველი წერეთელს ვხვდებით 1797 წ (ქუთ. მუზ. საბ. № 151)

170 ბ. ლ ო შ ი ნ ა ძ ე, მასალები დასავლეთ საქართველოს XVII—XVIII ს-თა ისტორიის ქრონოლოგიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. 31. 1945, გვ. 138.

იგზავნა პეტერბურგს, საკათალიკოსოს საქმეებს დოსითეოს ქუთათელი განაგებდა¹⁷¹, ხოლო 1795 წ. მაქსიმე რომ გარდაიცვალა, დოსითეოსი კათალიკოსად დასვეს და ეს ხარისხი ჰქონდა მას 1814 წლამდე¹⁷².

დოსითეოსმა აკურთხა ხინოს მიტროპოლიტად ზურაბ წერეთლის ძე დავითი¹⁷³.

დოსითეოსი იყო დასავლეთ საქართველოს უკანასკნელი კათალიკოსი. ეს საკათალიკოსო გაუქმდა აღნიშნულ წელს¹⁷⁴.

დოსითეოსი, ზურაბ და ქაიხოსრო წერეთლებთან ერთად, შედიოდა იმერეთის თავკაცთა ჯგუფში, რომელთაც იმერეთისა და ქართლ-კახეთის სამეფოების გაერთიანების წინადადებით მიმართეს ერეკლე II-ს 1789 წელს*.

1790 წ. გარდაიცვალა „ზემო ქვეყნის“ ანუ ზემო იმერეთის სარდალი პაპუნა წერეთელი¹⁷⁵. მის შემდეგ ამ კუთხის სარდლობა მისმა უხუცესმა შვილმა ქაიხოსრომ მიიღო¹⁷⁶, ხოლო სახლის უფროსად წერეთლებმა პაპუნას ძმა სახლთუხუცესი ზურაბი დასვეს¹⁷⁷.

წერეთელთა ფეოდალურ გვარში განსაკუთრებით გამოირჩევა სახლთუხუცესი ზურაბ წერეთელი. იგი, როგორც ვნახეთ, ჯერ

171 იხ. იქვე.

172 იხ. იქვე, გვ. 139—139.

173 დავით წერეთელი სოლომონ II-ის დროსვე (1789—1810 წწ.) აკურთხეს ხინოს მიტროპოლიტად. ყოველ შემთხვევაში 1812 წელს ეს უკვე მომხდარი ფაქტია (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 1516, გვ. 1 რ.; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, H კოლექცია, ტ. IV, თბილისი, 1950, გვ. 134, შენიშვნა 1; П. Г. Илюс а р о в. Очерки из жизни митрополита Давида. Кавказский календарь на 1854 г., с 497)

იქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ოსმალთა მიერ ხინოს დაპყრობის შემდეგაც (XVIII ს. მეორე ნახევარი) ატარებდნენ ხინოწმინდელის ხარისხს (იხ.

Дм. Бакрадзе АПГА. с. 92; პ. გნილოსაროვი, დასახ. ნაშრ., გვ. 497).

174 ბ. ლოშინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 139.

* პლატონ იოსელიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 15—18.

175 ნიკო ლადიანი, ქართველთ ცხოვრება, გვ. 186, 241, კომენტარი 450.

176 ეს ქაიხოსრო როგორც იმერთა მეფის „სპასალარი“ პირველად იხსენიება 1791 წ. (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 507).

177 იხ. დოკუმენტები. II. გვ. 284—286, №№ 445, 446. წერეთელთა სახლის უფროსად ზურაბი პირველად 1793 წ. 6 ივნისს ჩანს (იხ. იქვე, გვ. 284—285, № 445). მაგრამ ეს უფროსობა მას პაპუნას გარდაცვალებიდან — 1790 წლიდანვე უნდა ჰქონოდა.

კიდევ სოლომონ I-ის დროს დაწინაურდა და სოლომონ II-ის მეფობის პერიოდში მთელს დასავლეთ საქართველოში მეტად გავლენიანი ფიგურა გახდა. მისი დიდი გავლენა მისსავე ყმათა სიმრავლეს ემყარებოდა. ამაზე ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. აქ მხოლოდ ის უნდა აღინიშნოს, რომ ზურაბს, „შიშობისა“ თუ სხვა დროს, „ოთხმოცამდის“ აზნაურისაგან შემდგარი ამაღა ახლდა¹⁷⁸.

ზურაბი მდიდარი ფეოდალი იყო. მის სიმდიდრეზე ნეტყველებს მისი ასულის მაკრინეს მზითვის წიგნი, შედგენილი 1814 წ. 16 დეკემბერს, რომელშიც, მისთვის გატანებულ მრავალ ტანსაცმელს, საყოფაცხოვრებო საგნებსა და სხვა ქონებას შორის, ბევრი ძვირფასეულიც არის ჩამოთვლილი¹⁷⁹.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ზურაბმა კარგი მზითევი გაატანა აგრეთვე მაკრინეს მოახლეებსაც, რომელნიც თან გააყოლა მას¹⁸⁰.

ზურაბის სიმდიდრეს მოწმობს აგრეთვე მისი წერილი, გაგზავნილი 1810 წ. 15 სექტემბერს მისივე შვილთან — გრიგოლთან, საიდანაც ჩანს, რომ ზურაბს „ათასიოდე ოქრო“ ქუთაისში დარჩენია და ასეთი თანხა მას არაფრად მიაჩნია¹⁸¹.

გაძღვა ყვამამულსაგან მიღებული შემოსავლისა, ზურაბის სიმდიდრის წყაროს ვაჭრობაც წარმოადგენდა.

წერეთლების ყმა-ვაჭრები იყვნენ: ხუნდიაშვილები, თუშაშვილები, ხიხინაშვილი, პაპინაშვილი, კრიხელი, ბაინდურაშვილი და სხვ¹⁸².

ზურაბს თავისი ვაჭრები ჰყავდა ქუთაისს, ონს, საჩხერეს¹⁸³. ქუთაისში მას ჰქონდა „ფურნე... საბლი“ და „დუქნებიც“¹⁸⁴. მის

178 იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1584. წერეთელთა ამაღა, როგორც წესი, აზნაურებისაგან შედგებოდა. მაგალითად, ზურაბის უმცროს ვაჟს გიორგის, როგორც ერთი დოკუმენტიდან ჩანს, „ოთხი ყმარწვილი აზნაურისშვილები უნდა“ ხლებოდნენ (დოკუმენტები. II. გვ. 284, № 445, მუხლი 5).

179 მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის. გამოც. მ. იაშვილისა, გვ. 155—163, № 48.

180 იხ. იქვე, გვ. 161—163.

181 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1470, 1000 ოქრო იმ დროს, შ. ბურჯანაძის გამოანგარიშებით, 3—4 ათას მანეთს შეადგენდა (იხ. მისი თავადი ზურაბ წერეთელი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XX-B. 1959, გვ. 180, შენიშვნა 18).

182 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1578; ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები. ტ. I. 1940, გვ. 235—240.

183 იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1187, 1305, 1320, 1578, 1639.

184 იქვე, № 1311; ქუთ. მუზ. საბ. № 85.

ვაჭრებს ფართო აღებ-მიცემა ჰქონდათ გაჩაღებული როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე მის გარეთაც.

წერეთელთა „იჯარადარნი“ ვაჭრობდნენ დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში („ოდიშს, გურიას და ქვემოთ“) „ლურჯი ლეინით“, რომელიც ამ თავადების „ქალაქ“ საჩხერეში მზადდებოდა¹⁸⁵.

სტამბოლში კიდევ ზურაბ წერეთელს თავისი „საქონლით“ (ბეწვით თუ სხვით) ვაჭრობა მინდობილი ჰქონდა პავლე მიქიაშვილისა, გრიქორ ნალბანდიან-ზურაბიშვილისა და ბეჟან ბაინდურაშვილისათვის¹⁸⁶.

ვაჭრობა წერეთელს დიდ შემოსავალს აძლევდა. ვაჭრობით მიღებული თანხით იგი ყმა-მამულს ყიდულობდა. ე. ი. ვაჭრობასა და ფულს თავადი ნატურალური მეურნეობის გაფართოებისათვის იყენებდა¹⁸⁷.

ზურაბ წერეთელი მევახშეობასაც ეწეოდა. მაგალითად, მან თავის ყმას ოტიაშვილს ასესხა „ორასი მარჩილი“¹⁸⁸ იმერული თეთრი ათი-თორმეტათ სარგებლით¹⁸⁹. ამავე წერეთლისაგან გიორგი კიენაძემ აიღო სესხად ასი მარჩილი იმ პირობით, რომ წლის თავზე სარგებელში ოც მარჩილს ან ხუთ „დიდი კოკით“ ღვინოს მისცემდა¹⁹⁰.

მნიშვნელოვან შემოსავალს ღებულობდნენ წერეთლები სამღებროებიდანაც. რომელნიც საჩხერეში ჰქონდათ მოწყობილი¹⁹¹.

185 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1305.

186 იქვე, № 1164; ფ. H, № 2299, გვ. 1—3.

187 იხ. მაგალითად, ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1192, 1584, 2011; შ. ბუჩუკაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 180.

188 მარჩილი რუსული ფულის კურსის მიხედვით, სხვადასხვა დროსა და ადგილას სხვადასხვა ოდენობისა იყო. სულხან-საბა ორბელიანი მარჩილს სამ აბაზად ანგარიშობს (იხ. მისი ქართული ლექსიკონი, ი. ყიფშიძისა და ა. შანიძის რედ., ტფილისი, 1928).

გიულდენშტედტის ცნობით (1772 წ.), მარჩილი შეადგენდა 1 მანეთს (იხ. მისი მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გვ. 285).

როგორც ს. კაკაბაძე აღნიშნავს, 1810 წელზე „წინანდელი ნორმალური კურსით, მარჩილი უდრიდა სამ აბაზს“ (იხ. მისი იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ, საისტორიო მოამბე. 5. 1950. გვ. 166, შესავალი).

189 ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 5369 (ზურაბ წერეთლის არქივი).

190 იხ. იქვე.

191 იქვე, ფ. Sd, № 1589; ფ. Hd, №№ 3781, 7670. ერთხანს სამღებროებს აქ „თვისთვისად“ ფლობდნენ ზურაბ, ვახუშტი და ბეჟან წერეთლები (იხ. იქვე).

სამღებროებიდან მიღებული მათი საერთო წლიური შემოსავალი 600 მარჩილამდეა სავარაუდებელი¹⁹².

ზურაბ წერეთელს გარკვეული შემოსავალი ჰქონდა ქუთაისის სტამბიდანაც, რომლის „ზედამხედველობა“ 1803 წ. მეფემ მას „არწმუნა“¹⁹³. 1810 წ. იმერეთის სამეფოში მომხდარ პოლიტიკურ ცვლილებებთან დაკავშირებით, სტამბის მუშაობა ერთ ხანს მოიწაღა. „სტამბის... სახლი აიღეს და საპურეთ დადგეს“¹⁹⁴. ხოლო სტამბა ქუთაისიდან სოფელ წესს (რაჭაში) გადაიტანეს, სადაც 1810, 1811 წლებში დაიბეჭდა ორი წიგნი („სავედრებელი ღვთის ნშობლისა“ და „სადღესასწაულო“) იმავე ზურაბ წერეთლის „ზედამხედველობით“¹⁹⁵.

1811 წლიდან სტამბის მუშაობა წესშიც შეწყდა. მაგრამ ამ საქმით დაინტერესებულმა წერეთელმა ახლა სტამბის მოწყობა თვით თავის ადგილ-სამყოფ საჩხერეში „ინება“. მან მოსკოვიდან გამოიწერა ორასორმოცი თუმნის „სტამბის იარაღები, ტყვია და ქალაღი“, ხოლო სტამბის „გამართვა“ ზაქარია არქიმანდრიტს

¹⁹² 1810 წ. ვახუშტი წერეთელმა თავისი სამღებროები ზურაბისას „შეუერთა“ და მისგან ყოველწლიურად 200 მარჩილი ეძლეოდა (იხ. იქვე. ფ. Sd, № 1589; ფ. Hd, № 3781). ამის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ვახუშტის სამღებროთა წლიური შემოსავალი ამაზე მეტი არ იყო.

ბეჟანის სამღებროების წლიური შემოსავალი 260 მარჩილს უდრიდა (იქვე. ფ. Hd, № 7670).

ზურაბის სამღებროთა შემოსავლის რაოდენობა თუმცა ჩვენთვის უცნობია, მაგრამ ვახუშტისა და ბეჟანის სამღებროების შემოსავლის მიხედვით, დაახლოებით 300 მარჩილამდე უნდა ვიანგარიშოთ ვახუშტის სამღებროთა შემოერთებამდე. შემდეგ კი ზურაბის ხელში გაერთიანებული სამღებროების ყოველწლიური შემოსავალი 500 მარჩილზე მეტი უნდა ყოფილიყო.

¹⁹³ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 14758. იხ. აგრეთვე ფ. Sd, № 1205.

როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია გარკვეული, სოლომონ II-მ ქუთაისში სტამბა დააარსა 1800 წ. (შემონახულია აღნიშნულ წელს ამ სტამბაში დაბეჭდილი „წიგნი ფსალმუნთა“). სტამბის ზედამხედველად პირველად მეფემ ქილიფთართუხუცესი როსტომ ნიუარაძე დანიშნა, რომელიც შემდეგ (1803 წ.) სახლთუხუცესმა ზურაბ წერეთელმა შეცვალა (იხ. ქრ. შარაშიძე. იმერეთის სტამბის ისტორიისათვის. კარლ მარქსის სახელობის საქართველოს სსრ საჯარო ბიბლიოთეკის შრომები. III. 1937, გვ. 39—47, შტრ. პ. გუგუშვილი. ქართული წიგნი. სახელმწიფო გამომცემლობა, 1929, გვ. 93—94; А. Г. Пирцхелиани. Имеретия и Гурия в период 1804—1840 гг., მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. I. 1942, გვ. 24).

¹⁹⁴ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1573.

¹⁹⁵ იხ. პ. გუგუშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 95—96; ფირცხელიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

მიანდო. უკანასკნელსა და ზურაბ წერეთელს შორის დადებული პირობის წიგნის მიხედვით, სტამბის მუშაობა წერეთლის ხარჯითა და ზაქარიას ხელმძღვანელობით („ოსტატობით“) უნდა წარმართულიყო. მიღებული მოგების „ორ წილი“ წერეთელს უნდა აეღო, „ერთი წილი“ კი — ზაქარიას¹⁹⁶.

სტამბის მოწყობისა და წიგნის ბეჭდვის საქმეში აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა ზურაბის შვილი გრიგოლიც¹⁹⁷.

1815 წ. მაისისათვის საჩხერის სტამბა უკვე ამუშავებული იყო¹⁹⁸. ამ წელს აქ დაიბეჭდა „სამოციქულო“, 1817 წ. კი — „სახარება“ და სხვა წიგნებიც. 1820 წ. საჩხერის სტამბა ისევ ქუთაისში გაღაუტანეს¹⁹⁹.

აქ ბეჭდვის საქმეზე ზრუნვას ახლა გრიგოლ წერეთელი განაგრძობს. ამ საქმეში ჩაბმულია აგრეთვე არქიეპისკოპოსი სოფრონიოს წულუკიძე. ხსენებულ პირთა შორის 1821 წ. 16 დეკემბერს დადებული ხელშეკრულების თანახმად, წერეთელს უნდა დაებეჭდა „მეტაფრასი“, ხოლო სოფრონიოსს უნდა გაეღო „ოცი ოზმა“²⁰⁰ ქალაღი“ და მოეხდინა დაბეჭდილი წიგნების რეალიზაცია „ერთი ორ ფასათ“. სასტამბო ხარჯების დაფარვის შემდეგ მოგება შუაზე უნდა გაეყოთ²⁰¹.

წიგნის ბეჭდვა უთუოდ დიდ მოგებას იძლეოდა. ამიტომაც ჰქონდათ „სტამბის სიყვარული“ ზურაბსა და გრიგოლ წერეთლებს. მაგრამ, ამასთან, წერეთელთა სტამბა საქართველოში კულტურისა და განათლების დანერგვის საქმეს ემსახურებოდა.

წერეთლების სიმდიდრის ზრდა ხდებოდა აგრეთვე ძალადობის გზითაც. მაგალითად, სამეფო აზნაური იოვანე წერეთელი თავადმა წერეთლებმა (პაპუნამ, ზურაბმა და სხვ.) „მიიმძლავრეს საკუთრად“. წაართვეს მას „სამკვიდრო მამულიც“ და თვითონ დაინაწილეს. ამის გამო აზნაური წერეთელი 1820 წ. რუსეთის მთავრო-

196 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1547.

197 იხ. იქვე, №№ 1542, 1547.

198 ქუთაისიდან სტამბის ჯერ წესსა და შემდეგ საჩხერეში გადატანის მიზეზი შავი პირი ყოფილა (იხ. პ. გუგუშვილი. ქართული წიგნი. გვ. 98).

199 პ. გუგუშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 96—97.

200 ერთი ოზმა უდრის 20 დასტა ქალაღს ანუ 48 თაბახს (იხ. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. დანართი. I, II, III წიგნების. ლექსიკონი და სძიებლები შეადგინა მამისა ბერძნისვილიმა, თბილისი, 1958, გვ. 30, ლექსიკონი).

201 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1542.

ზასთან ჩიოდა: „ჩვენი ოჯახი დაქცეული არის თავადის წერეთ-
ლებისგანო“²⁰².

ასევე წაართვა ყმა-მამული ზურაბ წერეთელმა „მოხუცებუ-
ლობის უამს სნეულებით შეპყრობილ თავად ბერი ფალავანდი-
შვილსაც“. უკანასკნელი ამ ყმა-მამულის დაბრუნების თაობაზე
1811 წ. იმერეთის მმართველ სიმონოვიჩს თხოვდა წერეთელთან
შუამდგომლობას.

XVIII ს. მეორე ნახევარში სამეფო აზნაური საჩინო ბარათა-
შვილიც წერეთლებს ვალის გადაუხდებლობასა და „რვა კომლი
კოხონელიძის წართმევას“ უჩიოდა²⁰³.

„საკუთრად“ იჩემებდნენ წერეთლები საეკლესიო გლეხებ-
საც²⁰⁴ და ასე მრავლდებოდა მათი ყმა-მამული.

დიდი შემოსავალი ჰქონდათ წერეთლებს თავიანთი სახელო-
ებიდანაც. კერძოდ, ზურაბს სახლთუხუცესის თანამდებობა წლი-
ურად ოც ქესას²⁰⁵ აძლევდა²⁰⁶, ჩხერის სამოურავოდან წელიწად-
ში 800 მარჩილი შემოდიოდა, რაჭიდან კიდევ — 1000 მარჩილამ-
დის²⁰⁷. ხოლო სამეფო მიწაზე ვარციხესა და კვახჭირს „საკუთარი
ჯოგები“ ეყენა, „ხნავდა, თესავდა და ღალა არ ეთხოვებოდა“²⁰⁸.

ასეთი შემოსავლის მქონე თავადი გამდიდრდა. ამასთან ერ-
თად, გაიზარდა მისი გავლენაც. სოლომონ I-ის დროს დამცრო-
ბილი სახლთუხუცესის თანამდებობა ზურაბის ხელში ისევ ამაღ-
ლდა. მეფის პირველი ვეზირიც ახლა ამ სახელოს მფლობელი წე-
რეთელი გახდა. მისი თანამედროვეთა სიტყვით, იგი „რამაზა უნ-
დოდა, იმერლებს ისე ათქმევინებდა და აქნევინებდა“²⁰⁹.

ზურაბ წერეთლის გავლენას აფართოვებდა ისიც, რომ მან
კარგად იცოდა რუსული და თურქული ენები²¹⁰. სოლომონ II-ის
კარზე ის იყო თარჯიმან-კომენტატორი და დიპლომატიურ მოლა-

202 იქვე, № 2100; შ. ბურჯანაძე. თავადი ზურაბ წერეთელი. საქარ-
თველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XX-B. 1959, გვ. 181.

230 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1147, 1649.

204 ს. კაკაბაძე. მასალები საქართველოს სოციალურ და ეკონომიურ
ისტორიისათვის. საისტორიო კრებული. I. 1928, გვ. 46—47.

205 თითო ქესას 120 მანეთად ანგარიშობდნენ (იხ. АКТЫ, т. IV, с. 415).

206 იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1578.

207 იხ. იქვე.

208 იქვე.

209 იხ. იქვე, № 1446.

210 А. Соколов. Путешествие мое в Имеретию... М., 1874, с. 42, 47.

პარაკებათა აუცილებელი მონაწილე²¹¹. იგი იყო „ჰკუითა“ ფრი-
ად „წარმოჩენილ“ იმერეთის სამეფოში²¹². ან, როგორც ერთ ჩანა-
წერშია ნათქვამი, „კაცი..., შემოსილი ყოველგვარის დიდებით:
თვალტანადობით, ვაჟაკობით, ჰკუით, მეცნიერებით და დიდის
შეძლებით“²¹³.

განდიდებული ფეოდალი ხელმწიფობის ინტერესებმა შეიპ-
ყრო. ამ მხრივ წარმატების მოპოვების აუცილებელი პირობა ცენ-
ტრალური ხელისუფლების დასუსტება იყო. წერეთელმაც ამ მი-
მართულებით იწყო მოქმედება. აჰან ადრე მეფის ერთგული ვასა-
ლი მას გადაამტერა.

მეფესა და წერეთელს შორის უნდობლობამ პირველად იჩინა
თავი 1792 წ. ლეჩხუმის საკითხთან დაკავშირებით. რომლის გა-
დაქარაზე ამყარებდა სოლომონ II დადიანის დამორჩილებისა და
ლიხთ-იმერეთას პოლიტიკური გაერთიანების იმედებს.

დადიანი მეფის მთავარი მოწინააღმდეგე იყო. მის არგვლივ
იკრიბებოდნენ ქვეყნის გამთიშველი ძალები. დადიანზე შეტევის
დაწყებას მეფე ლეჩხუმიდან აპირებდა. საამისოდ ნაადავის მომ-
ზადება (ადგალობრივი გავლენიანი ფეოდალების — გელოვანების,
ჩიქოვანების გადმობირება) მან ზურაბ წერეთელს მიანდო და იგი
ლეჩხუმს მიავლინა. წერეთელმა ისარგებლა ამ შემთხვევით და
ლეჩხუმელი თავადების მეფის სასარგებლოდ განწყობის ნაცვლად,
იქაური ბააკა ჩიქოვანი მეფის წინააღმდეგ აამხედრა. მაგრამ სო-
ლომონმა წერეთლისადმი საიდუმლო მეთვალყურედ მიჩენილი
პირისა და თავად როსტომ ნაჯარაძის საშუალებით გამოამჟღავნა
ზურაბის თვალთმაქცობა და იგი ლეჩხუმის საქმეს ჩამოაშორა²¹⁴.
ამის შემდეგ წერეთელი მეფეს „პირველსავეთ სანდო ყმათ“ აღარ
მიაჩნდა²¹⁵.

ასეთი განწყობილება იყო სოლომონ II-ესა და ზურაბს შო-
რის XVIII ს. მიწურულს.

ამასობაში, მომდევნო საუკუნის დამდეგს ქართლ-კახეთის
დამოუკიდებელი არსებობის ბედი საბოლოოდ გადაწყდა. რუსეთ-
თან მფარველობითი კავშირის ძიება ქართლ-კახეთის სამეფოს

211 იქვე: შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 182.

212 ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 212.

213 იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 1516, გვ. 1 რ.

214 იქვე, ფ. Sd. № 1142; შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 183.

215 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1142.

ინკორპორაციით დამთავრდა. 1801 წ. 12 სექტემბრის მანიფესტით რუსეთის თვითპყრობელობამ ქართლ-კახეთის სამეფო „საქართველოს გუბერნიის“ სახელით თავის სამფლობელოს შეუერთა. ამის შემდეგ საქართველოს დანარჩენი პოლიტიკური ერთეულების რუსეთთან შეერთება იყო მხოლოდ დროის საქმე²¹⁶...

როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მეფის რუსეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ინტერესებისათვის. ამიტომ იყო, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში დამკვიდრებისთანავე თვითმპყრობელობა ფრთხილად შეუდგა დასავლეთ საქართველოში ფეხის მომაგრებისათვის ზრუნვას.

ფეოდალური შუღლი და წინააღმდეგობა, რომელიც ლიხთინერეთის სამეფო-სამთავროებსა და სათავადოებს შორის არსებობდა, მეფის რუსეთის მიზნების განხორციელებასათვის აქ ხელსაყრელ პირობებს ჰქმნიდა. თვითმპყრობელობის მოხელეებმაც მოხერხებულად გამოაყენეს ეს პირობები. ამ გარემოებათა წყალობით 1803 წ. 2 დეკემბერს ოდიშის სამთავრო უმტკივნეულოდ შევიდა რუსეთის მფარველობაში²¹⁷.

სულ სხვა ვითარებაში მიმდინარეობდა იმერეთის სამეფოში მეფის რუსეთის ხელისუფლების დამყარება. იმერთა მეფე სოლონ II თავის უფლებებს იოლად არ თმობდა. ის რუსეთთან კავშირის მომხრე იყო. მაგრამ მხოლოდ 1783 წ. ტრაქტატის საფუძველზე. რუსეთის მთავრობა ამას არ ჭერდებოდა, მას იმერეთის სამეფოს გაუქმება და იქ უშუალოდ თავისი მმართველობის დამყარება უნდოდა. სოლომონი სწორედ ამის წინააღმდეგ იბრძოდა.

თვითმპყრობელობის მიზნებისათვის აუცილებელი იყო იმერეთის მეფის თავიდან მოშორება, მაგრამ ისე, რომ ამას სისხლისღვრა არ მოყოლოდა. ამ საქმის სასურველად მოგვარებისათვის მეფის რუსეთის მოხელეებს საჭიროდ მიაჩნდათ იმერეთის გავლენიან პირთა თავიანთ მხარეზე გადმობირება. ამ დროს იმერეთში „პირველი კაცი“ ზურაბ წერეთელი იყო.

წერეთელსა და იმერეთის მეფეს შორის არსებული უკნაყოფილება უფრო მეტად გაღრმავდა 1801 წ. მიწურულიდან, როცა უკანასკნელმა აღმოსავლეთ საქართველოდან გადმობეჭვილი სო-

216 З. А. Яков. Присоединение Грузии к России. Спб., 1906, с. 275.

217 Акты, II, с. 460—464; მაგია დუმბაძე. დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში. თბილისი, 1957, გვ. 144—146.

ლომონ ლიონიძე შეიფარა²¹⁸. მეფის რუსეთის მოხელეებისაგან ლტოლვილ ლიონიძეს მეფემ მდივანბეგობა მიანდო და შექმდეგ (1804 წ. 3 ოქტომბერს) ყმა-მამულიც უბოძა²¹⁹. ნიჭიერმა ლიონიძემ მალე მეფეზე დიდი გავლენა მოიპოვა და იმერეთის სამეფო კარზე პირველობა იწყო. აქ ის შეეჭახა მასზე არანაკლებ ნიჭიერ სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთელს.

ლიონიძე სახლთუხუცესის „დიდგულობას“ ვერ ითმენდა²²⁰, სახლთუხუცესი კი — შემოხიზნულ ლიონიძის მეფეზე გავლენას და მის გაპარველკაცებას. ლიონიძე საქართველოს მიმართ თვით-ნიპყრობელური რუსეთის ზრახვების აშკარა მოწინააღმდეგე იყო. მეფისა და ლიონიძის პოლიტიკური შეხედულებები ერთმანეთს ემთხვეოდა. მეფე ყველა მნიშვნელოვან საქმეს მას ეკითხებოდა, ენდობოდა და უჭერებდა. პატივმოყვარე წერეთელი ლიონიძის მეფესთან დაახლოებით უკმაყოფილო იყო.

ეს გარემოება ხელსაყრელ ნიადაგს ჰქმნიდა მეფის რუსეთის მოხელეებისათვის ზურაბ წერეთელთან დასაკავშირებლად. ასეთ ეითარებაში დაიწყო იმერეთის სამეფოს რუსეთის მყარეელობაში შესვლის შესახებ მოლაპარაკება სოლომონ II-სა და საქართველოს მთავარმმართველ პავლე ციციანოვს შორის. მოლაპარაკება კიანურდებოდა. მეფე ლეჩხუმის პროვინციაზე თავისი უფლების აღდგენას მოითხოვდა. ციციანოვისათვის ეს მოთხოვნა მიუღებელი იყო...

საკვირო იყო მეფეზე გავლენის მოხდენა და მისი დაყოლიება. ეს საქმე ციციანოვმა ზურაბ წერეთელს მიანდო. უკანასკნელმა გამართლა ციციანოვის იმედები: „გულსმოდგინება თვისი რუსეთისადმი ცხადჰყო“ და „მოსდრია მეფე დამტკიცებასა ზედა მის მიერ კელის მოწერილის ტრაქტატისასა“²²¹. ე. ი. იმერეთის სამე-

218 საქ. სიძე. III. გვ. 569, № 587; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. IV. გვ. 869—870.

219 ეს იყო თავად აბაშიძეების ყოფილი მამული „კაცხი საკალმახე წყლით კაცხურათი“, რომელიც ჩამოერთვათ მათ სოლომონ I-ის დროს (ო. ს. ო. ს. ე. ლ. ი. ა. ნარკვევები... I. გვ. 157; შენიშვნა 16. იხ. აგრეთვე გვ. 165) და „არაქას წესი სრულად სასახლითა და ეკლესია ბარაკონით, ხიდისკარი... მინდა-ციხე შემოშავალით, რომელიცა ეპყრა უწინარეს როსტომ რაჭის ერისთავს“ და რომელიც აგრეთვე იმავე მეფის დროს ჩამოერთვა მას (იხ. საქ. სიძე. III. გვ. 569—572, № 587; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 153, № 127).

220 იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 5694 (სოლომონ ლიონიძის მიერ 1806 წ. 30 ოქტომბერს ზურაბ წერეთელთან გაგზავნილი წერილი).

221 საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 131, № 112.

ფო რუსეთის მფარველობაში შევიდა. ეს მოხდა 1804 წ. 25 აპრილს.

ამ ერთგულების სანაცვლოდ ზურაბ წერეთელმა იმპერატორისაგან ბრილიანტებით შემკული ოქროს სათუთუნე მიიღო²²².

რუსეთის თვითმპყრობელობის მიზანი, როგორც ითქვა. იმერეთის სამეფოს მფარველობაში მიღებით არ განისაზღვრებოდა. მფარველობას აქ იმერეთის მეფის ხელისუფლების გაუქმება უნდა მოყოლოდა²²³. მაგრამ — უსისხლოდ. ამ საქმეში სოლომონ II-სთან დაახლოებულ საზღოუხუცეს ზურაბ წერეთლის მხარდაჭერას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. რუსმა მოხელეებმაც მასთან საიდუმლოდ კავშირი გააბეს და მეფის შეპყრობაც მას დაავალეს²²⁴.

მაგრამ რუს მოხელეებთან წერეთლის კავშირში შეეჭვებულ მეფეს იგი ზედამხედველობის ქვეშ ჰყავდა და მას თავის ნების მიხედვით ერთხანს მეფისგან მოცილება აღარ შეეძლო²²⁵. მიუხედავად ამისა, ამ ეჭვის შენელების თუ სხვა გზით, ის მაინც ახერხებდა თვითმპყრობელობის მოხელეებთან კავშირის დაჭერას.

მეფის შეპყრობის მოლოდინში თვითმპყრობელობამ ზურაბ წერეთელს პოლკოვნიკობა მისცა²²⁶. ამას გარდა, მას იმერეთის მმართველობაში პირველ ადგილს, გენერალ-მაიორის ხარისხს და სხვა უხვ წყალობას პირდებოდნენ²²⁷.

მაგრამ წერეთელი ნერყეობდა. მართალია იგი რუსული ორიენტაციისა იყო, სოლომონ II-ს მტრობდა, მაგრამ ამავე დროს იმერეთში მეფობის გაუქმებაც არ სურდა. უნდა ითქვას, რომ ფეოდალები, საერთოდ, ებრძოდნენ მეფეს იმდენად, რამდენადაც უკანასკნელი მათ სენიორული დამოუკიდებლობისაკენ მისწრაფებას ზღუდავდა. ისე კი ფეოდალის ბუნება აუცილებლად ითხოვდა მეფის ხელისუფლების არსებობას. მეფე იყოს ის ძალა, რომელიც

222 Акты, II. с. 375; III. с. 127.

ეს ძვირფასი საჩუქარი ზურაბ წერეთელს თვით საქართველოს მთავარსარდალმა პავლე ციციანოვმა გადასცა 1804—1806 წლებში (იხ. Акты, III, с. 127).

223 ჭერ კიდეც 1808 წ. 10 თებერვალს იმპერატორი ალექსანდრე I ბრძანებას აძლევდა საქართველოს მთავარმმართველ გუდოვიჩს, რომ იმერეთის მეფე სოლომონი დაუყოვნებლივ მოეშორებინა სამეფოს გამგებლობისაგან და იქ, თავისი ხელმძღვანელობით, იმერეთის დროებითი მმართველობა შეექმნა (იხ. Акты, III, с. 154).

224 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№: 1609, 1621, 1655, 1658.

225 Акты, III. с. 166.

226 1808 წ. მარტს (იხ. Акты, III, с. 156).

227 იხ. იქვე, გვ. 165.

ერთგვარ წონასწორობას ამყარებდა ფეოდალების ძალთა შეფარდებაში. ამიტომ იყო, რომ თავადები გადააყენებდნენ რა ერთ რომელიმე მეფეს, მის ადგილზე მეორეს სვამდნენ.

ზურაბის მერყეობა კარგად შენიშნეს რუსმა მოხელეებმა²²⁸. ეს აშკარად ჩანდა თვით მის მიერ 1810 წ. 22 თებერვალს ტორნასოვთან გაგზავნილი წერილიდანაც, რომელშიც წერეთელი მთავარმმართველს თხოვდა: „ნუ ნიაჭყევთ ყურადღებას მეფის განუსჯელობას, აპატიეთ მას ღვთაებრივი ღმობიერებით... ნუ წაართმევთ სამეფოს“ და „საქმე მშვიდობით დამთავრდესო“²²⁹.

ამ მერყეობისათვის რუსეთის სარდლობა წერეთელთან ფრთხილად იჭერდა თავს და გულახდილობას ერიდებოდა²³⁰.

წერეთლის სულისკვეთება სწორად შეიცნო სიმონოვიჩმა. 1810 წ. 3 ივნისს იგი ტორმასოვს წერდა: „არა მგონია ეს (ზურაბ წერეთელი.—ო. ს.) მთლად ერთგული იყოს ჩვენი... მას საკუთარი სარგებლობა აიძულებს, რომ ჩვენთვისაც იყოს რამდენადმე სასარგებლო“²³¹.

მართლაც, რუსეთთან დამოკიდებულების თუ სხვა საქმეში ზურაბი საკუთარი სარგებლობის მიხედვით მოქმედებდა. მისი ინტერესები საკუთარი სამფლობელოს დაცვასა და პირად გამდიდრებაზე შორს არ მიდიოდნენ²³².

წერეთლის მერყეობითა და ანგარება-ცბიერებით უკმაყოფილო რუსი მოხელეები ერთმანეთთან საიდუმლო მიწერ-მოწერაში მას „ორპირ პიროვნებას“, „ძველ მზაკვარს“, „ყველაზე საშიშ ადამიანს“ ეძახდნენ²³³. გარეგნულად კი იმერეთის ამ „პირველ კაცს“ დიდი პატივისცემით ეპყრობოდნენ და მისგან ბევრ სასარგებლო ცნობებს ლებულობდნენ²³⁴.

ზურაბის მერყეობას, არსებულ ძალთა შეფარდების პირობებში (იმერეთის თავად-აზნაურთა დიდი უმრავლესობა მეფეს

228 იქვე, გვ. 167; IV, გვ. 366—367.

229 Акты, IV, с. 231—232; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1658, 1693.

230 Акты, III, с. 156; შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 185.

231 Акты, IV, с. 277.

232 А в-е, История бедствий одной семьи..., «Исторический Вестник», т. XCIV, декабрь, 1903, с. 867; შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 184.

233 Акты, IV, с. 359, 362—364, 376.

234 საქ. სახ. მუშ. ინტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 131, № 112, Акты, т. IV, с. 290, 344; А в-е, დასახ. ნაშრ. გვ. 867.

ენებრობოდა, ხოლო 1810 წ. დამდეგამდე რუსთა ჯარი იმერეთში ნეცირერიცხოვანი იყო, უმთავრესად მეფის გამარჯვებისა და საწერეთლოს აობრების შიში იწვევდა²³⁵. მაგრამ როგორც კი განჩრავლა რუსეთის სარდლობამ იმერეთში თავის ჯარი და ჩააყენა წერეთლის მამულში დამცველი სამხედრო რაზმები, ზურაბმა შეწყვიტა მერყეობა, იარაღით ხელში მხარში ამოუდგა რუსთა ჯარს და თავისი ყმებიც იმპერატორის ქვეშევრდომობაზე დააფიცა²³⁶.

1810 წ. დამდეგს, როცა ზურაბ წერეთელი აშკარად ჩადგა რუსეთის სარდლობის სამსახურში, სოლომონმა გადააყენა იგი სახლთუხუცესობიდან, ჩამოართვა 300 კომლი ყმა და კოსტანტინე ბატონიშვილს გადასცა. მეფემ ჩამოართვა ზურაბს აგრეთვე მოდინახის ციხე, რაჭის მოურაობა და მის ძმისწულს ქაიხოსრო წერეთელს უბოძა²³⁷. მაგრამ ამ ღონისძიებებს ახლა მეფის საქმის გამოსწორება არ შეეძლო.

1810 წ. 21 თებერვალს იმპერატორის სახელით ქუთაისში გამოცხადდა საქართველოს მთავარსარდლის გენერალ ტორმასოვის ბრძანება სოლომონ II-ის ტახტიდან გადაყენებისა და იმერეთში რუსული მმართველობის დამყარების შესახებ²³⁸.

რუსთა რაზმებისაგან დევნილ-შევიწროებული მეფე ტორმასოვთან მოსალაპარაკებლად მის მიერ საგანგებოდ მოვლენილმა მოხელემ მოგილეცკიმ და იმერეთის მმართველმა სომონოვიჩმა მთავარსარდალთან შეხვედრაზე დაითანხმეს. სოლომონმა საჯაროდ ფიცით ჩამოართვა მათ, რომ არ შეიპყრობდნენ, მეფური პატივით მიიღებდნენ და ტორმასოვთან ქართლის საზღვარზე მოლაპარაკების შემდეგ ამავე პატივით უკან გამოისტუმრებდნენ. აღნიშნულ წლის მარტის მიწურულს მეფე მრავალრიცხოვანი ამალით ქართლს გაემგზავრა. ტორმასოვმა ანგარიში არ გაუწია დადებულ ფიცს. მეფე სოფ. დირბში დააპატიმრეს და ასე ჩაიყვანეს თბილისში ამავე წლის 1 აპრილს²³⁹. აქედან მას რუსეთში გადასახლებას

²³⁵ იხ. АКТЫ, IV, с. 206, 213—214, 231; შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 184—185.

²³⁶ ხელნაწ. ინსტ., ფ. 5d, № 1692; АКТЫ, IV, с. 232; შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 185.

²³⁷ АКТЫ, IV, с. 214; V, с. 471; შ. ბურჯანაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 187.

²³⁸ АКТЫ, IV, с. 233; მაშია დუმბაძე. დასავლეთ საქართველო... გვ. 191.

²³⁹ АКТЫ, IV, с. 248—250; დავით ბატონიშვილი. ახალი ისტორია. ბაგრატი ბატონიშვილი. ახალი მოთხრობა. გვ. 104; მაშია დუმბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 192.

უპირებდნენ და „დააყენეს ყარაულნი, რათა არა ივლტოდეს საღმე“²⁴⁰.

ამ საქმეშიც რუსეთის მთავრობას ზურაბ წერეთელმა დიდი სამსახური გაუწია. მის „ნებათ“ და „განმზრახად“ იქცეოდნენ მისი საყვარელი ძენი— გრიგოლ და დავით (ხინოს) მიტროპოლიტი²⁴¹. მაგრამ წერეთელთა სახლის სხვა წევრები და თვით სახლთუხუცესის უფროსი შვილი სვიმონი კი მეფის ბანაკში იყვნენ და მისი გამარჯვებისათვის თავდადებით იბრძოდნენ.

ზურაბის ძმისწულის სარდალ ქაიხოსრო წერეთლის ინიციატივით მოეწყო მეფის გაპარვა თბილისიდან ახალციხის საფაშოში (1810 წ. 10 მაისს) და იმერეთის აჯანყება ამავე წელს²⁴². ამ შემთხვევაშიც ზურაბმა დიდად უერთგულა რუსეთის თვითმყობელობას. მან აცნობა აღნიშნული წლის 17 ივნისს გორის კომენდანტს, რომ იმერლებს გადაწყვეტილი ჰქონდათ აოლომონ ნეფის შემოყვანა²⁴³. ხოლო, როცა მეფე ოსმალთა რაზმით ახალციხიდან შემოვიდა, მას „მოერთვნენ იმერნი ყოველნივე“ და დაიწყო მღელვარება²⁴⁴, სოლომონის აღრე „სარწმუნოდ საყვარელი“ თავადი ზურაბ წერეთელი მეფის წინააღმდეგ კვლავ იარაღით ხელში გამოვიდა. იგი აქტიურად მონაწილეობდა რუსთა იმ ჯარში, რომელიც აჯანყებულთ ანადგურებდა და იმერეთის მოსახლეობას იმპერატორის „ერთგულებასა ზედა“ აფიცებდა²⁴⁵.

მეფე დამარცხდა. იგი ისევ ოსმალეთს (ტრაპიზონს) გადაიხვეწა. მას თან გაჰყვნენ და სიკვდილამდე ახლდნენ მისი ერთგული წერეთლები — ქაიხოსრო, როსტომი, ბერი, სვიმონ ზურაბის ძე, სვიმონ გიორგის ძე და სხვ²⁴⁶.

240 ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 201; დავით ბატონიშვილი. ახალი ისტორია. ბაგრატ ბატონიშვილი. ახალი მოთხრობა. გვ. 104.

241 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd. №№ 1554, 1578.

242 დავით ბატონიშვილი. ახალი ისტორია. ბაგრატ ბატონიშვილი. ახალი მოთხრობა. გვ. 34—36, 105—106.

243 იხ. АКТЫ. IV, с. 290.

244 1810 წ. ივნისს.

245 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd. №№ 1468, 1477, 1478, 1486; ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 201—202.

246 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd. № 1691; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 148, № 124; ნიკო დადიანი. დასახ. ნაშრ. გვ. 202; დავით ბატონიშვილი. ახალი ისტორია. ბაგრატ ბატონიშვილი. ახალი მოთხრობა. გვ. 36—37, 107.

სოლომონ II-ეს დამარცხების შემდეგაც არ შეუწყვეტია იმერეთის სამეფოს აღდგენისათვის ბრძოლა. მან სცადა კავშირის დამყარება საფრანგეთის იმპერატორ ნაპოლეონ ბონაპარტთან, „რომელიც თავის მხრივ რუსეთის საწინააღმდეგო ძალებს ეძებდა ახლო და შუა აღმოსავლეთში“²⁴⁷.

ამ მიზნით სოლომონმა 1810 წელსვე წარავლინა ახალციხიდან კოსტანტინოპოლში თავისი ელჩი სარდალი ქაიხოსრო წერეთელი, რომელიც თან ახლდა მას ემიგრაციაში. ქაიხოსრომ თურქეთში საფრანგეთის საქმეთა რწმუნებულს გადასცა სოლომონის წერილი²⁴⁸ ნაპოლეონისადმი. რომლითაც მას მეფე თხოვდა რუსთაგან „განთავისუფლებას... ძალითა ანუ მშვიდობითა“ და „მფარველობაში“ მიღებას²⁴⁹. მაგრამ მეფის ეს ცდა უშედეგოდ დამთავრდა.

სოლომონის განდევნის შემდეგ (1810 წ.) ზურაბ წერეთელი ისევ დაეუფლა ჩამორთმეულ მამულებს. ამავე წელს იგი რუსეთის მთავრობამ იმერეთის დროებითი მმართველობის პირველ წევრად დანიშნა²⁵⁰. მომდევნო წელს კი სამაგალითო ერთგულებისათვის იმავე მთავრობამ მას გენერალ-მაიორის ჩინი „ჯამაგირითა“, „წმინდა ანას ორდენი პირველ კლასისა“, წელიწადში ასოცი თუმანი „პენსია“ და დამსახურების „მოწმობა“ მისცა მადლობის გამოცხადებით²⁵¹.

ამ „მოწმობაში“ ვკითხულობთ:

1784—1786 წლებში პეტერბურგში ელჩობის დროს ზურაბმა „განაცხადა მრავალნი საქებურნი გამოცდილებანი ქეშმარიტის ერთგულებისა... რუსეთის ტახტისადმი“;

1804 წ. მან თავის „მეცადინეობით“ „მოდრიკა მეფე დამტყიცებასა ზედა... ტრაქტატისასა“;

²⁴⁷ ილია ტაბაღუა. საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობის ისტორიიდან... თბილისი. 1974. გვ. 15.

²⁴⁸ 1810 წ. 21 ოქტომბრის თარიღით (იხ. იქვე, გვ. 32—33. იხ. იქვე აგრეთვე ამ წერილის ფოტოკოპირი. დანართი, გვ. 64—65, № 4).

სოლომონს ამის შემდეგაც, 1811 წ. 6 იანვარს კვლავ გაუგზავნია ნაპოლეონთან წერილი (იხ. იქვე, გვ. 33, 34, დანართი, გვ. 71—75, № 5, შტრ. ქრონიკები. III. გვ. 476—477).

სოლომონის ამ წერილის შესახებ იხ. აგრეთვე გ. კილუჩაძე. საფრანგეთ-საქართველოს ისტორიული და კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან. „მნათობი“. № 1, 1971. გვ. 116.

²⁴⁹ ი. ტაბაღუა. დასახ. ნაშრ. გვ. 32.

²⁵⁰ ხელნაწ. ინსტ. ფ. Sd. № 1593, შტრ. იქვე, № 1658.

²⁵¹ იხ. იქვე, № 1610; საქ. სახ. მუხ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 128—134. №№ 110, 112.

ამის შემდეგ კიდევ „წინათვე ატყობინებდა... გენერალ-მაიორ რიკლოფს ყოველთა არაკეთილმწადნელობითა განზრახულებათა... მეფისათა“;

მისი შთაგონებით ჩამოშორდა მამია გურიელი შერიფ ფაშას, რომელიც ალყაშემორტყმული ფოთის ციხის თურქთა გარნიზონის საშველად მოდიოდა;

როცა სოლომონ მეფე გადააყენეს, წვრთელმა „არამცირედი ნაწილი იმერეთის ერისა... მოდრეკა რუსეთის მმართველობის მკარზედ“, შეაკავა თავის „ხელქვეშეთნი“ აჯანყებისაგან და საკუთარი ლაშქრით იმყოფებოდა რუსეთის მხედრობასთან აჯანყებულთა „პირისპირ“;

ზურაბი „იმერეთის ჯარითურთ“ მონაწილეობას ღებულობდა ახალციხის ლაშქრობაში. ჰყავდა აქ მას აგრეთვე „საკუთარი... ხარჯით უმეტეს ასისა კაცისა ქვეითი და ცხენოსანი თვისნი ხელქვეშე იმერლები და წარაჩინა თავი თვისი სამაგალითოფთა ერთგულებითა“²⁵².

ასეთი ღვაწლი მიუძღოდა ზურაბ წერეთელს თვითმპყრობელური რუსეთის მთავრობის წინაშე სოლომონ II-ის განდევნისა და იმერეთის სამეფოს გაუქმებისათვის ბრძოლაში.

ზურაბის გამცემლური მოქმედებით აღშფოთებული მისი ძე სვიმონ წერეთელი 1810 წ. 1 მაისს თავის მამას თბილისიდან სწერდა²⁵³: „აბა რალათ მინდა სიცოცხლე! ყოველი კაცი. ქართველი თუ კახელი, თათარი თუ სომეხი, ბერი თუ ერი, უმაწვილი თუ მოხუცებული ვინც ვნახე, ყველა ასე მეუბნება. რომ რა ქნა ეს მამა შენმაო, ნეფე რომ გასცაო და ეს ხმა რომ საძაგელია ხომ იცით და მოგხსენებია: ოცის წლითაც [ადრე] ამოწვევითიღვიყავით სულყველა ქალებიან-კაცებიანათ და ეს ხმა ჩვენში არ შემოსულიყო ჯობდა ჭეშმარიტათ“...²⁵⁴.

252 საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 129—134. № 112.

253 სვიმონი სოლომონის ამაღაში იყო და მისი უპატიმრების შემდეგ, მეფის გამოსხნის მოლოდინში, ჯერ კიდევ თბილისშია.

254 რ. იქვე, გვ. 89—90, № 65 (კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასმული სიტყვა (ადრე) ჩვენ მიერ არის ჩამატებული).

ასევე კიცხავს და სოლომონ მეფისათვის თავგანწირვისაკენ მოუწოდებს სვიმონ წერეთელი თავის ძმა გრიგოლსაც მისდამი 1810 წ. ტრაპიზონიდან გამოგზავნილ წერილში²⁵⁵.

როგორც ვხედავთ, იმერეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთების პერიოდში წერეთელთა თავადური სახლის წევრები ორ ჯგუფად გაიყვნენ და აშკარად დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს. უმრავლესობა (ქაიხოსრო, როსტომ, ბერი, სვიმონ ზურაბის ძე, სვიმონ გიორგის ძე და სხვ.) ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ სოლომონ II-ეს მიემხრო. უმცირესობამ (ზურაბ, გრიგოლ, დავით მიტროპოლიტმა) დამოუკიდებლობისათვის სახიფათო ბრძოლას არსებულ მდგომარეობასთან შეგუება, პირადი კეთილდღეობა არჩია და რუსთა სარდლობას დაუჭირა მხარი.

სოლომონის ამაღლება მყოფი წერეთლები ხუთ წელს დარჩნენ თურქეთში. ამ ხნის განმავლობაში ზურაბმა, „ვითარცა გონიერმან მამაკაცმან... შეიმაგრა“ წერეთელთა „საერთო ოჯახი დაქცევისაგან“, „გამოზარდა“ ემიგრაციაში მყოფი წერეთლების ცოლ-შვილი „საშინელსა მას დროსა“, როცა იმერეთში შიმშილობა და შავი ქირი იყო²⁵⁶ და „დაუმდაბლებობისათვის“ თავადური სახლისათვის „ეკრბი“ ყმა-მამული კონფისკაციისაგან დაიცვა²⁵⁷.

ამ საქმეში მას დიდად ეხმარებოდა მისი ერთგული შვილი გრიგოლი²⁵⁸, რომელიც მამის კვალს მისდევდა და გამდიდრებისთვის ბრძოლაში მას არ ჩამოუვარდებოდა²⁵⁹.

გამდიდრების მიზნით ასიძა გრიგოლმა თავის ვაჟი დიმიტრი თავად მერაბ ნიჟარაძეს, რომელმაც, მიათხოვა რა წერეთელს 1815 წ. თავისი შვილობილი მაკრინე, მთელი თავისი წილხლობილი ყმა-მამული და სხვა ყოველგვარი ქონება ანდერძით მას დაუმტკიცა²⁶⁰. მაგრამ დიმიტრი მალე ამ ქონების მსხვერპლი გახდა (იხ. ქვემოთ).

²⁵⁵ ჟურნ. „კრებული“ (აკაკის), № 1, 1900, გვ. 72—73.

²⁵⁶ ეს იყო 1810—1812 წლებში (იხ. П. Гилосаров. Очерки из жизни митрополита Давида. Кавказский календарь на 1854 г., с. 506—507).

²⁵⁷ მასალები დასავლეთ საქართველოს სათავადოების მმართველობის ისტორიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, 1954, გვ. 193—194, № 23; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 148, № 124.

²⁵⁸ საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 148, № 124.

²⁵⁹ ვაჭრობა-მევახშეობის საქმეში გრიგოლ წერეთელიც იყო ჩაბმული (იხ. მაგალითად, ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1164, 1316; ფ. Hd, № 3865).

²⁶⁰ ჰუთ. მუზ. საბ. № 646.

სოლომონ II გარდაიცვალა 1815 წ. ტრაპიზონში²⁶¹. ამის შემდეგ (1816 წ.), მასთან ერთად, თურქეთს ემიგრირებული წერეთლები სამშობლოში დაბრუნდნენ²⁶² და რუსეთის მთავრობას შეურიგდნენ²⁶³. ამავე დროს, „დავიწყებას“ მისცეს „წარსული უთანხმოებისა საქმენი“, აღმოცენებული პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხის ნიადაგზე, რომელიც თურმე რვა წელს გრძელდებოდა მათ გვარში²⁶⁴ და ურთიერთ შორის კვლავ ერთობის წიგნი დადევს. სათავადოს „უფროსობაც“ ისევ ზურაბ წერეთელს მიანდევს²⁶⁵.

1819—1820 წწ. იმერეთის აჯანყების დროს, ზურაბს ერთხელ კიდევ მიეცა საშუალება თავისი ერთგულება დაემტკიცებინა რუსეთის მთავრობისათვის. ამ აჯანყების შესახებ მან დაწვრილებით აცნობა გორის ოლქის უფროსს. ზოგჯერ კი, როგორც ეს სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, იგი აჯანყებულებსაც „ვლაცციებოდა“²⁶⁶. ამასთან, ის რუსეთის მთავრობასაც „ქარზე მომდგარ რისხვაზე“ აფრთხილებდა²⁶⁷. ცდილობდა რა აჯანყების თავისი ინტერესების სასარგებლოდ გამოყენებას, წერეთელი მის მონაწილეებს გამარჯვების შემთხვევაში იმერეთის მეფედ თავისი შვილის გრიგოლის კანდიდატურას თავაზობდა²⁶⁸. ასეთი იყო ზურაბის პოლიტიკა. მიუხედავად ამ ორპირობა-თვალთმაქცობისა, მაინც უფრო „რუსთა ერთგულებდა იგი“²⁶⁹.

იმერეთში აღრე რუსული მმართველობის დამყარების სასტიკი მოწინააღმდეგე სარდალი ქაიხოსრო, სვიმონ ზურაბის ძე და „სხვანიცა წერეთელნი“, ახლა, იმერეთის აჯანყების დროს, ზურაბს ედგნენ მხარში და რუსეთის მთავრობის ერთგულებისათვის თავს არ ზოგავდნენ²⁷⁰.

261 ნ ი კ ო დ ა დ ი ა ნ ი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 205.

262 1816 წ. 20 აგვისტოს მ. ფალავანდოვი ულოცავს გრიგოლ წერეთელს ძმისა და სხვა ნათესავების სამშობლოში დაბრუნებას (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1390).

263 საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 152, № 126.

264 მასალები დასავლეთ საქართველოს სათავადოების ისტორიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. 31. 1954, გვ. 193, № 23.

265 იხ. იქვე, გვ. 193—195, № 23.

266 Н. Б. Махарадзе. Восстание в Имерети..., с. 76.

267 იხ. იქვე.

268 იქვე, გვ. 83.

269 ნ ი კ ო დ ა დ ი ა ნ ი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 207.

270 იხ. იქვე.

ამ „შფოთის დამშვიდებაში“ გაწეული სამსახურის გამო იმპერატორმა გრიგოლ ზურაბის ძე წერეთელს 1821 წ. პოდპოლკოვნიკობა უბოძა²⁷¹, მის ძმას სვიმონს — კაპიტნობა²⁷², ხოლო მათ ბიძაშვილს ქაიხოსროს — პოლკოვნიკობა²⁷³. უკანასკნელს გენერალმა ველიამინოვმა აღნიშნული სამსახურისათვის საჩუქრად აგრეთვე ბრილიანტისთვლიანი ბეჭედი გამოუგზავნა²⁷⁴.

მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ იმერეთის აჯანყებაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო წერეთელთა საგვარეულოს ორმა წევრმა — ბეჟანმა და მისმა ბიძამ ქუთათელმა მიტროპოლიტმა, დასავლეთ საქართველოს ყოფილმა კათალიკოსმა დოსითეოსმა²⁷⁵. ამის გამო იგი დააპატიმრეს 1820 წ. და გაგზავნეს რუსეთში. გზაზე გარდაიცვალა იმავე წელს²⁷⁶. დასაფლავებულია ანანურს²⁷⁷.

რუსეთის მთავრობის ერთგულებამ ზურაბ წერეთელს ვერ უშველა. იგი ფიქრობდა ამ ერთგულებით თავის თავადურ ძალაუფლებას გააფართოებდა. მაგრამ მოხდა საეცებით საწინააღმდეგო: რუსეთის ძლიერმა ცენტრალისტურმა სახელმწიფომ, იმერეთის სამეფოს გაუქმებასთან ერთად, ბოლო მოუღო თავადურ დამოუკიდებლობასაც.

იმერეთში რუსული მმართველობის სისტემის დამყარებასთან დაკავშირებით წერეთელთა სათავადო ადმინისტრაციულად გაუქმდა.

271 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1613. გრიგოლმა შემდეგ პოლკოვნიკობა მიიღო. ამ ხარისხით გარდაიცვალა იგი 1843 წ. (იხ. იქვე, ფ. S, № 5371 — ნესტორ წერეთლის არქივი).

272 იქვე, ფ. Sd, № 1613.

273 ქაიხოსრო წერეთელი პოლკოვნიკის ხარისხით პირველად გვხვდება 1822 წ. (იხ. ქუთ. მუზ. საბ. №№ 1776-1, 1776-3, 1776-8, რუსული ზინაწერები). იმერეთის აჯანყების დროს (1819—1820 წწ.), იგი, როგორც ითქვა, „რუსთა ერთგულებდა“ (ნიკო დადიანი. დასახ. ნაშრ. გვ. 207). ეს ხარისხი მას, ისე როგორც გრიგოლსა და სვიმონ წერეთლებს, ამ ერთგულებისათვის უნდა მიეღო 1821 წ.

274 ნ. მახარაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 121.

275 იხ. იქვე, გვ. 139—142; ნიკო დადიანი. დასახ. ნაშრ. გვ. 206—207.

276 იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ახალი (Q) კოლექცია. ტ. II. თბილისი, 1958, გვ. 337. შდრ. ბ. ლომიანიძე, მასალები დასავლეთ საქართველოს XVII—XVIII სს-თა ისტორიის ქრონოლოგიისათვის, მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, 1954, გვ. 139; მისივე, „დოსითეოს ქუთათელი“, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 3, გვ. 627.

277 ნიკო დადიანი. დასახ. ნაშრ. გვ. 207.

ზურაბმა დაკარგა პოლიტიკური უფლებები და ის დიდი შემოსავალი, რომელიც მას მეფეების დროს ჰქონდა²⁷⁸. ახალი რეჟიმით უკმაყოფილო წერეთელი ჩიოდა კიდევ რუს მოხელეებთან თავის „უბედურებაზე“²⁷⁹, მაგრამ ახლა ამ რეჟიმთან შეგუების გარდა სხვა გზა არ იყო.

ზურაბი გარდაიცვალა 1823 წ. 28 იანვარს²⁸⁰.

წერეთლების თავადური სახლი ჯერ კიდევ ზურაბის სიცოცხლეში გაიყარა. ემიგრაციიდან დაბრუნების შემდეგ (1816 წ.) მომხდარი წერეთელთა „თანაშეკვრა“ ხანგრძლივი არ გამოდგა. მან მხოლოდ ერთი თუ ორი წელი გასტანა. 1818 წ. 3 სექტემბერს წერეთლები უკვე გაყრილნი არიან და მათ შორის განაწილებულია საერთო საგვარეულო ყმა-მამული²⁸¹.

ზურაბის, მისი ძმის ბერის და ძმისწულების — ქაიხოსროსა და როსტომის გაყრის შემდეგ, ერთად დარჩნენ ზურაბის შვილები — სვიმონი და გრიგოლ²⁸². მაგრამ 1825 წ. ისინიც გაიყარნენ²⁸³.

წერეთელთა სახლის ერთი შტო კი (ბეჟან ბეჟანის ძე, ქველი ქველის ძე) 1825 წელსაც განაგრძობდა ერთობას²⁸⁴. მაგრამ „სათავისთავოს“ — ინდივიდუალური საკუთრების განვითარება, რომელიც რუსეთის ეკონომიკის გავლენით ახლა საქართველოში სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა, საფუძველს აცლიდა ამ ერთობას.

წერეთელთა საგვარეულოს ყველაზე ადრინდელი წარმომადგენელი, როგორც ზემოთ ითქვა, დავით წერეთელია. ვხვდებით

278 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1578.

279 იხ. იქვე.

280 ნიკო დადიანი. დასახ. ნაშრ. გვ. 212; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია. II, გვ. 337.

281 საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II, გვ. 148—149, № 124.

282 იხ. იქვე.

283 საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ძველი საბუთების ფ., № 232-5-ბ.

284 მასალები დასაქვლეთ საქართველოს სათავადოების ისტორიისათვის. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. 31, 1954, გვ. 198, № 26.

1825 წ. დამდეგამდე მათთან იყო ყმა-მამულით გაერთიანებული მათი ბიძა გიორგი წერეთელიც. აღნიშნული წლის 3 იანვარს იგი გამოეყო თავის ძმისწულებს (ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები. ტ. I. 1940, გვ. 235—240).

მას კოტრიძეთა 1432 წ. სასისხლო სიგელში²⁸⁵. XV ს. მეორე ნახევარში იხსენიებიან წეწია და განონაი წერეთლები²⁸⁶, ხოლო XVII ს. დამდეგს ჩანს ქველი I წერეთელი²⁸⁷. საბლიკაობის გარდა რანათესაობა იყო დასახელებულ პირთა შორის, ამის დადგენა არ ხერხდება.

შეიძლება ქველი I-ის შვილი იყოს ბეჟან I წერეთელი. რომელიც გვხვდება ალექსანდრე III-ის დროს²⁸⁸. ამ მეფის 1639 წ. წყალობის წიგნებიდან ვგებულობთ, რომ ბეჟან I-ს ოთხი ვაჟი ჰყავდა: ქაიხოსრო (I), ქველი (II), პაატა (I) და ხახუტა²⁸⁹.

ბეჟან I-ის თანამეცხედრე იყო ჩხეიძის ქალი მარეხი²⁹⁰.

ბეჟანის ხსენება აღნიშნული წლიდან წყდება. ამის შემდეგ ის უთუოდ მალე გარდაიცვალა²⁹¹.

ბეჟან I-ის შვილებიდან ყველაზე უფროსი ქაიხოსროა. საბუთებში პირველ რიგში ისაა დასახელებული²⁹².

285 ს. კაკაბაძე. ვახტანგ უცნობი... გვ. 9—10.

286 საქ. სიძე. II. გვ. 398—399; ს. კაკაბაძე. სასისხლო სიგელების შესახებ. საისტორიო მუშაუბე. II. 1924, გვ. 23—25.

287 ვახუშტი. აღწერა... გვ. 435; იოსებ თბილელი. დიდ-მოურავიანი, გ. ლეონიძის რედ., გვ. 39; არჩილი. თხზულებათა სრული კრებული. ტ. II. გვ. 55, სტროფი 476.

288 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I, გვ. 28—29, №№ 17, 18.

289 იხ. იქვე.

290 1660 წ. ერთი საბუთიდან ჩანს, რომ ჩხეიძის ქალი მარეხი ქაიხოსროსა და პაატა წერეთლების დედაა (იხ. იქვე, გვ. 30, № 20). ამ დროს ცნობილი არიან მხოლოდ ბეჟან I-ის ძენი ქაიხოსრო და პაატა წერეთლები. აქედან ცხადია, რომ ჩხეიძის ქალი მარეხი ბეჟან I-ის მეუღლეა.

291 ჩვენს საკანდიდატო დისერტაციაში (არგვეთის სათავადოების ისტორიიდან, „საწერეთლო“) ბეჟან I წერეთლის მამად შეცდომით დასახელებულია ქაიხოსრო I, ხოლო II ქაიხოსრო — ამ ბეჟანის ძედ. სინამდვილეში, როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ და ქვემოთაც ვნახავთ, I ქაიხოსრო ბეჟან I-ის ძეა, II კი — შვილიშვილი.

ეს შეცდომა თავის დროზე შენიშნა ჩვენმა ოფიციალურმა ოპონენტმა აწ განსვენებულმა შ. მესხიამ. ახლა ჩვენც ვასწორებთ ამ შეცდომას (იხ. ჩვენი დასახ. ნაშრ., ხელნაწერი, 1943, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკა, გვ. 130—133 და გენეალოგიური ტაბულა, შდრ. წინამდებარე გვერდები).

292 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 28—29, №№ 17, 18.

ქაიხოსრო ბეჯანის ძე წერეთელების საგვარეულოში I ქაიხოსრო არის. სხვა ქაიხოსრო ამ გვარში XVII ს. 80-იან წლებამდე არ გვხვდება (იხ. ქვემოთ).

ეს (I) ქაიხოსროა ალექსანდრე III-ის 1651 წ. ფიცის წიგნში წარმოდგენილი ქაიხოსრო წერეთელი²⁹³, ბაგრატ IV-ის 1669 წ. წერილში მოხსენიებული „ბაიარი“ ქაიხოსრო წერეთელი²⁹⁴ და აგრეთვე XVII ს. მეორე ნახევარში ფალავანდიშვილისეული მონინახეს ციხის შემსყიდველი ქაიხოსრო წერეთელი²⁹⁵.

ქაიხოსრო I-ის თანამედროვეები და მასზე უფრო დაწინაურებული არიან „დიდი ბაიარი და სარდალი“ ზაალ, „ბაიარები“ დავით და ოტია წერეთლები²⁹⁶. მაგრამ სახლიკაცობის გარდა რა ნათესაური კავშირი იყო მათ შორის, არ ვიცით.

ბეჯან I-ის მემკვიდრეობიდან ქველისა და ხახუტას შთამომავლობა არ ჩანს. პაატაც „უშვილო შეიქნა და მისის ნებით“ თავისი უფროსი ძმის ქაიხოსრო I-ის ვაჟი ქველი (III) იშვილა²⁹⁷.

ხოლო ბეჯან I-ის პირშო შვილს ქაიხოსრო I-ს კი ექვსი ვაჟი ჰყავდა: ბეჯან (II), ქველი (III), პაპუნა (I), ვახუშტი, გიორგი და ქაიხოსრო (II)²⁹⁸.

ქაიხოსრო I-ს ხშირად ვხვდავთ, მის ძმა პაატასა და შვილებთან ერთად, XVII ს. მეორე ნახევრის თარიღიან და უთარილო საბუთებში²⁹⁹.

1691 წ. არჩილ მეფემ სამოურავოდ უბოძა მას „ზემო ქვეყანას (ზემო იმერეთს. — ო. ს.) ხეფინისხევი ...ლიჩი და ლოდორა“³⁰⁰.

293 იხ. სტოლნიკი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იველევის ელჩობა იმერეთში...

გვ. 194.

294 Переписка..., с. 83.

295 იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 44, № 37 (ამ საბუთის გამომცემლისეული თარიღი, როგორც ზემოთ ითქვა, შესწორებულია ჩვენ მიერ).

296 Переписка..., с. 83.

297 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 37—38, № 28.

298 იქვე, გვ. 26—27, №№ 14, 15; გვ. 34, № 23; გვ. 37—39, №№ 28, 29, 30; გვ. 40, № 31; გვ. 43, № 35; დოკუმენტები. I. გვ. 432—433, № 603.

299 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა, I. გვ. 26—28, №№ 14, 15, 16, 17; გვ. 34, № 23; გვ. 37—40, №№ 28, 29, 31; გვ. 40—43, №№ 32, 35; დოკუმენტები. I. გვ. 432—434, №№ 603, 606.

300 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 40—41, № 32.

უკანასკნელად გვხვდება ქაიხოსრო I 1697 წ. წყალობის წიგნში³⁰¹. ამის შემდეგ იგი, ალბათ, მალე გარდაიცვალა.

მისი ძმა პაატა კი 1680 წლის შემდეგ დროინდელ თარიღიან დოკუმენტებში აღარ ჩანს. აღნიშნულ წელს კი ის ჯერ კიდევ ცოცხალია³⁰².

ქაიხოსრო I-ის შვილებიდან წყაროებში უფრო ნათლად ქველი III-ის შტო წარმოგვიდგება.

ქველი III-ეს ოთხი ვაჟი ჰყავდა: პაპუნა (II), ბეჟან (III), ნიკოლოზ და დავითი³⁰³.

თავის შვილებთან ერთად იხსენიება იგი 1709—1744, 1720—1746 წლების დოკუმენტებში³⁰⁴. უკანასკნელად ვხედავთ მას 1746 წ. ახლო ხანს³⁰⁵.

ქველი III-ის მემკვიდრეობიდან უფრო მკაფიოდ პაპუნა II და მისი შთამომავლობა ჩანს. 1723 წ. პაპუნა II „იმერეთის ზემომხარის“ სარდალია³⁰⁶. ესაა ის სარდალი პაპუნა წერეთელი, რომელიც აღნიშნულ წელს თავისი ჯარით ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის წინაშე „ბევერს გაისარჯა“ და რომელსაც ამავე წელს მეფემ სურამის ახალსოფელი უბოძა ქართლში³⁰⁷.

³⁰¹ იქვე, გვ. 42, № 34.

³⁰² ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 39, № 30.

³⁰³ დოკუმენტები. I. გვ. 444—447, №№ 621, 625, 626; გვ. 472, № 682.

ქველი III-ის უფროსი შვილი პაპუნა II მამასთან ერთად მხოლოდ ერთხელ, 1709—1744 წწ. საბუთშია დასახელებული (დოკუმენტები. I. გვ. 444, № 621). აღსანიშნავია, რომ იმ საბუთში, რომელშიც ქველი III თავის შვილით პაპუნათი იხსენიება, ქველის სხვა შვილები არ გვხვდებიან. დასახელებულია იგი ცალკე თავისი ერთი შვილთ პაპუნათი და ცალკე — დანარჩენი შვილებით: ბეჟან, ნიკოლოზ და დავითით (დოკუმენტები. I. გვ. 446—447, №№ 625, 626; გვ. 472, № 672). ამის გამო შეიძლება ორ სხვადასხვა პირად ჩაგვეთვალოს პაპუნა II-ის მამა ქველი და ბეჟან, ნიკოლოზ და დავითის მამა ქველი. ეს მით უფრო, რომ XVIII საუკუნეში წერეთელთა საგვარეულოში, ქველი III-ის გარდა, გვხვდება კიდევ IV ქველიც (პაპუნა II-ის შვილი, ქაიხოსრო V-ის ძმა, ქველი III-ის შვილიშვილი. იხ. ქვემოთ), მაგრამ ეს ქველი (IV) 1754—1769 წწ. „უშვილოთ მოკვდა“ (იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 122—123, № 134). ასე რომ, ცხადია, პაპუნა II-ის მამა ქველი და ბეჟან, ნიკოლოზ და დავითის მამა ქველი არის ერთი და იგივე პირი — ქველი III.

³⁰⁴ ბელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 5175; დოკუმენტები. I. გვ. 444—446, №№ 621, 625; გვ. 472, № 672.

³⁰⁵ დოკუმენტები. I. გვ. 472, № 672.

³⁰⁶ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 56, № 52.

³⁰⁷ იქვე.

პაპუნა II-ეს ოთხი ვაჟი ესეა: ბეჟან (IV), ქაიხოსრო (V)³⁰⁸, ქველი (IV) და ნიკოლოზი³⁰⁹.

პაპუნა II ზურაბ აბაშიძის სიძე იყო³¹⁰. მას ცოლად ჰყავდა ზურაბის ასული ქეთევანი³¹¹.

პაპუნა II მოკლულ იქნა ალექსანდრე V-ის მიერ „ღალატად“ 1738 წ. ვარციხეში³¹².

პაპუნა II-ის თანამედროვე იყო პაპუნა III წერეთელი, რომელიც იხსენიება 1722—1738 წწ. ერთ ნასყიდობის წიგნში³¹³. მისი დედა იყო ჩიქოვანის ქალი მარეხი. პაპუნა III-ეს ჰყავდა „პატარა“ ძმა ბერი³¹⁴.

308 I ქაიხოსრო, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ბეჟან I-ის ძე ქაიხოსროა.

II — წინამძღვარი ქაიხოსრო, შვილი ქაიხოსრო I-ისა, მამასთან, ქაიხოსრო I-თან, ერთად არის დასახელებული 1680 წლის ახლო ხნისა და 1682—1695 წწ. საბუთებში (იხ. დოკუმენტები. I. გვ. 432—434, №№ 603, 606; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 43, № 35).

III — შვილიშვილი ქაიხოსრო I-ის. პაპასთან (ქაიხოსრო I-თან) ერთად გვხვდება იგი 1691, 1697 წწ. საბუთებში (ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 40—43, №№ 32, 34). მაგრამ მისი მამის სახელი არ იხსენიება. არ ვიცით რომელი შტოდან მომდინარეობს იგი. ეს ქაიხოსროა 1702 — 1720 წწ. წყალობის წიგნში ნახსენები ქაიხოსრო და 1709—1714 წწ. ერთ საფიცრის წიგნში მოხსენიებული ქველი III წერეთლის ძმისწული ქაიხოსრო (იხ. იქვე, გვ. 52, № 46; დოკუმენტები. I. გვ. 444, № 621). ეს ქაიხოსრო უნდა იყოს აგრეთვე 1722—1738 წწ. ნასყიდობის წიგნში დასახელებული ქაიხოსრო წერეთელი, რომელსაც ჰყავს ერთი ვაჟი ვახუშტი (იხ. დოკუმენტები. I. გვ. 455, № 639).

IV — ზაალის შვილი ქაიხოსრო, ძმა ვალაღებულ, ოტია, სვიმონ და დავით წერეთლებისა (იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 46, № 40; გვ. 55, № 50). ამ ქაიხოსროს ვხედავთ XVII—XVIII სს. მიჯნაზე, 1722 წ. ახლო ხანსა და 1722—1738 წლებში (იხ. იქვე; დოკუმენტები. I. გვ. 454, № 637).

309 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 14760; დოკუმენტები. I. გვ. 451, № 631.

310 დოკუმენტები. I. გვ. 445—446, № 624; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 85, № 91.

311 1727 წ. ახლო ხნის ერთ ნასყიდობის წიგნში ძმები ქაიხოსრო, ქველი და ნიკოლოზ წერეთლების დედად მოხსენიებულია აბაშიძის ქალი ქეთევან (დოკუმენტები. I. გვ. 462, № 653). ქაიხოსრო, ქველი და ნიკოლოზი კი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, პაპუნა II-ის ძენი არიან. ამავ დროს, როგორც ვნახეთ, პაპუნა II ზურაბ აბაშიძის სიძეა. აქედან ცხადია, რომ აბაშიძის ქალი ქეთევან პაპუნა II-ის მეუღლეა და ასულია ზურაბ აბაშიძისა.

312 ვახუშტი. აღწერა. გვ. 312 (ქრონოლოგიური ცხრილი 1738 წ. ქვეშ).

313 დოკუმენტები. I. გვ. 451, № 631.

314 იხ. იქვე.

პაპუნა II-ის შვილებიდან უფროსი ბეჟანი იყო³¹⁵. მამასთან ერთად დასახელებულია იგი რიგ უთარილო და თარიღიან საბუთებში³¹⁶. უკანასკნელად ვხედავთ მას 1736 წლით დათარიღებულ დოკუმენტში კვლავ მამასთან ერთად³¹⁷.

ბეჟან IV-ის გარდაცვალება აღნიშნული წლის ახლო ხანაშია სავარაუდებელი.

ბეჟან IV პაპუნა II-ის ძე იმერთა მეფის გიორგი VI-ის სიძე იყო³¹⁸. ბეჟანს შვილი არ ჰყოლია. ამიტომ არის უთუოდ, რომ მის „კერძ მამულს გიორგი მეფის მემკვიდრე ალექსანდრე V მის ძმებს — ქაიხოსროს, ქველსა და ნიკოლოზს უმტკიცებს“³¹⁹.

პაპუნა II-ის მეორე ვაჟი ქველი IV-ც 1754—1769 წლებში „უშვილოთ მოკვდა“. მისი წილი ადგილ-მამულიც სოლომონ I-მა მის ძმას ქაიხოსროს უბოძა³²⁰.

პაპუნა II-ის უფროსი შვილის ბეჟანის მომდევნო ქაიხოსრო იყო (საბუთებში დასახელებს რიგის მიხედვით). რადგან პაპუნას უხუცესი შვილი ბეჟანი ცოცხალი არ იყო, „ზემო ქვეყნის“ (ზემო იმერეთის) სარდლობა მამის შემდეგ ქაიხოსრო V-მ მიიღო³²¹. ამ თანამდებობით პირველად გვხვდება იგი 1755 წ.³²² მისი მეუღლე

³¹⁵ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 92, № 100.

ამ საბუთში დასახელებული ძმები: ბეჟან, ქაიხოსრო, ქველი და ნიკოლოზ წერეთლები პაპუნა II-ის შვილებია. სხვა პაპუნას წერეთელთა გვარში ეს ოთხი ვაჟი არ ჰყოლია.

³¹⁶ ხელნაწ. ინტ., ფ. Hd, № 14760; დოკუმენტები. I. გვ. 458, № 645; გვ. 465, № 658; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 60—63, №№ 58, 62; გვ. 68, № 69.

³¹⁷ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 62—63, № 62.

³¹⁸ ამ ბეჟანისათვის მიცემულ 1715—1720 წწ. წყალობის წიგნში გიორგი მეფე მას თავის სიძედ ასახელებს (იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 50, № 44).

³¹⁹ იხ. იქვე, გვ. 92—93, № 100.

³²⁰ იქვე, გვ. 122—123, № 134.

³²¹ ფეოდალურ საქართველოში სარდლობა თუ სხვა სახელო, როგორც წესი, მამიდან მემკვიდრეობით უფროს შვილზე გადადიოდა.

³²² ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 98, № 106.

სარდლის თანამდებობით ქაიხოსრო V-ის ასე დაგვიანებით გამოჩენა თუ საბუთების შემთხვევითი ხარვეზით არა, მაშინ იმ გამწვავებული დამოკიდებულებით უნდა აეხსნათ, რომელიც ჯერ ქაიხოსროს მამას პაპუნა II-სა და ალექსანდრე V-ს და შემდეგ ერთხანს ამ მეფესა და თვით ქაიხოსროს შორის იყო: პაპუნა, როგორც ითქვა, „უკუდგა“. მეფემ მოკლა იგი 1738 წ., ხოლო XVIII ს. 40-იან წლებში ქაიხოსროს ხელმწიფე „უწყურბოლა“ (იხ. იქვე, გვ. 81—82, №№ 87, 88; გვ. 92—93, № 100; ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა. გვ. 889—890). ასეთ ეი-

იყო ჯათარძის ქალი მარიამი. ჰყავდა სამი ვაჟი: პაპუნა (IV), ზურაბი, ბერი³²³ და ერთი ასული მარინე³²⁴.

ეს ის ქაიხოსროა, რომელმაც მტრებისაგან დევნილი სოლომონ I „დამალა“ მოდინახეს ციხეში (იხ. ზემოთ).

ქაიხოსრო V-ეს უკანასკნელად ვხედავთ 1769 წ. 2 ივლისის დოკუმენტში³²⁵. ამავე წლის აგვისტოს იგი მოკლულ იქნა, თავად იაშვილთან ერთად, კაცია II დადიანის მიერ³²⁶.

ქაიხოსრო V-ის უმცროსი თანამედროვე ჩანს მისი სახლიკაცი ქაიხოსრო VI, რომელიც ქობულეთ-ჩაქვის ბრძოლაში დაიღუპა 1784 წ. მარტს (იხ. ზემოთ).

პაპუნა II-ის შვილებიდან ყველაზე უმცროსი ნიკოლოზი იყო³²⁷. ესაა სოლომონ I-ის „სამსახურზედ თავდადებული“ ნიკოლოზ წერეთელი, რომელსაც XVIII ს. 60-იან წლებში მეფემ მებაზრეთუხუცესობა უბოძა³²⁸. ამ ნიკოლოზს ვხედავთ 1760, 1764, 1766, 1770 წლების საბუთებში³²⁹. ეს ნიკოლოზი არის გიულდენშტედტის მიერ 1772 წ. დასახელებული სოლომონ I-ის თარჯიმანი თავადი ნიკოლოზ წერეთელი, რომელიც, დავით მესხთან და თეიმურაზ ლორთქიფანიძესთან ერთად, მეფემ სხარტალიდან ოკრიბაში გააყოლა გერმანელ მოგზაურს³³⁰.

თარებში შეიძლება მეფემ ქაიხოსროს სარდლობა რამდენიმე ხანს არ მისცა.

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ პაპუნასა და მის ძეს ქაიხოსროს შუა ზემო მხარის სარდლად წერეთლების ან რომელიმე სხვა გუარის წარმომადგენელი არ ჩანს.

323 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1184, 1223; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 108, № 118; გვ. 113—114, № 124; გვ. 118, № 130; საქ. საწ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 121—123, № 104.

324 მარინე წყაროებში სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთლის დად არის დასახელებული (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1678; ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 188; АКТЫ, III, с. 186). ზურაბი, როგორც აღინიშნა, ქაიხოსრო V-ის ძეა. მასსადავმე, მარინე ქაიხოსრო V-ის ასულია.

325 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 118, № 130.

326 ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 2782 (ხოჯავანათ იოვანეს დღიური), გვ. 7; Грамоты..., I, с. 65.

327 ძმებიდან ყველაზე ბოლოს საბუთებში ყოველთვის ნიკოლოზია დასახელებული (იხ. მაგალითად, ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 81—82, №№ 87, 88; გვ. 91, № 99 და სხვ.).

328 იქვე, გვ. 127, № 141.

329 იხ. იქვე, გვ. 107—111, №№ 117, 120, 121; ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 170—173, №№ 2, 5.

330 იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 129.

ნიკოლოზის ხსენება აღნიშნული წლის შემდეგ წყდება. მის გარდაცვალების თარიღად 1772 წ. ახლო ხანი უნდა დაიდვას.

ნიკოლოზს, პაპუნა II-ის ძეს, ხუთი ვაჟი ჰყავდა: ბეჟან (V), ვახუშტი (ბოქაულთუხუცესი), გიორგი (მოლარეთუხუცესი), დათუა (იგივე დოსითეოს, ქუთათელი მიტროპოლიტი, კათალიკოსი)³³¹ და ქველი (V)³³².

³³¹ დოსითეოსმა ქუთათელი ეპისკოპოსის კათედრა, როგორც ითქვა, 1781 წ. მიიღო, კათალიკოსად კი 1795 წ. დასვეს (იხ. ზემოთ).

³³² 1797 წ. ერთ შეწირულების წიგნიდან ვეგებულობთ, რომ ბოქაულთუხუცესი ვახუშტი წერეთელ ნიკოლოზის ძე იყო (ქუთ. მუზ. საბ. № 151). სხვა საბუთებიდან ჩანს, რომ ბეჟან (V), ბოქაულთუხუცესი ვახუშტი, მოლარეთუხუცესი გიორგი, დათუა (დოსითეოს) და ქველი (V) ძმები იყვნენ (იქვე, № 264; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 6478, 14223; ფ. Sd, №№ 1196, 1197, 1589; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 134, № 146). აქედან ცხადია, რომ ბეჟანი, მოლარეთუხუცესი გიორგი, დათუა (დოსითეოს) და ქველიც ნიკოლოზ წერეთლის შვილებია.

აქვე უნდა აღინიშნოს შემდეგი: 1769—1776 წწ. ერთ შერიგებულ წიგნში ძმები პაპუნა IV, ზურაბ და ბერი წერეთლები თავიანთ „ძმათ“ ასახელებენ ბეჟანს, ვახუშტის, გიორგის, დათუას (დოსითეოსს) და ქველის (ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა..., I. გვ. 134, № 146). მაგრამ სიტყვა „ძმა“ აქ მისი ზოგადი მნიშვნელობითაა ნახმარი და არა პირდაპირი გაგებით, პაპუნა IV-ს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ზურაბისა და ბერის მეტი ძმა არ ჰყოლია. ბეჟან, ვახუშტი, გიორგი, დათუა (დოსითეოს) და ქველი იყვნენ პაპუნა IV-ს, ზურაბისა და ბერის ღვიძლი ბიძაშვილები.

სწორედ მათ ბიძაშვილობას ადასტურებს ერთი პირობის წიგნი, სადაც ვახუშტი უცხადებს პაპუნა IV-ს და ბერის ძმას სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთელს: „ჩვენ, თქვენთან ბიძაშვილთან თავადთან ბოქაულთუხუცესთან ვახუშტომ და ძმამან ჩემმან გიორგიმ და ბეჟანმაო“ (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1589). ამ საბუთში ბეჟანის ორი ძმა — დათუა (დოსითეოს) და ქველი არ იხსენიება, მაგრამ თუ ვახუშტი და მისი სხვა ძმები ზურაბის ბიძაშვილები არიან, რა თქმა უნდა, ვახუშტის ეს ორი ძმაც ზურაბის და, შაშასადამე, პაპუნა IV-სა და ბერის ბიძაშვილებია.

აღსანიშნავია კიდევ შემდეგიც: 1806, 1813, 1819 წლების საბუთებში იხსენიება ბოქაულთუხუცესი ვახუშტის, მოლარეთუხუცესი გიორგისა და ქუთათელ მიტროპოლიტ დოსითეოსის ძმისწული ბეჟან წერეთელი (იქვე, ფ. Hd, №№ 6478, 6775; ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები. I. 1940, გვ. 233—235).

ეს ბეჟანი ნიკოლოზის შვილიშვილია და VI ბეჟანია წერეთელთა გვარში. იგი ვახუშტის, გიორგის, დოსითეოსისა და ქველის ძმის ბეჟან V-ს შვილია. 1805, 1820 წლების ნასყიდობის წიგნებში მოხსენიებული „თავადი ბეჟან ბეჟანის ძე წერეთელი“ (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 6327, 14519) და ზემოაღნიშნული ვახუშტის, გიორგის, დოსითეოსისა და ქველის ძმისწული ბეჟანი ერთი და იგივე პირია. ეს ის ბეჟანია, რომელიც სვირის მოურავი იყო და იმერეთის 1819 — 1820 წწ. აჯანყებაში აქტიურად მონაწილეობდა (იხ. ზემოთ).

პაპუნა II-ის შვილებიდან უფრო გარკვევით ქაიხოსრო V-ის შთამომავლობას ვხედავთ.

ქაიხოსროს პირმშო შვილი პაპუნა IV იყო. იგი დაიბადა 1740 წ.³³³. მამის სიკვდილის შემდეგ (1769 წ.) „ზემო მხარის“ სარდლობა მას ჰქონდა³³⁴.

მისი თანამეცხედრე იყო დავით იმერთა მეფის და მზეხათუნ ბატონიშვილი³³⁵. ჰყავდა ორი ვაჟი ქაიხოსრო (VII) და როსტომი³³⁶.

პაპუნა IV-ის თანამედროვე იყო მისი სახლიკაცი პაპუნა V, რომელიც „უშვილოთ ამოვარდა“. „მისი საკერძო მამული — აზნაურიშვილი, გლეხი და რაც ეჭირა — ყოვლისფერი“, 1765 წ. სოლომონ I-მა ზემო მხარის სარდალს ქაიხოსრო V-ეს და მის შვილებს უბოძა³³⁷.

ბეჟან ბეჟანის ძეა აგრეთვე 1807, 1808 წლების საბუთებში ნახსენები ბეჟან წერეთელი (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 6044, 10172) და 1819 წ. მარტის წყალობის წიგნში დასახელებული ვახტანგ და ტარიელ ბატონიშვილების სიძე „თავადი მოურავი ბეჟან წერეთელი“ (იქვე, № 6001).

ბეჟან VI-ს მამა ბეჟან V 1790 წ. 24 იანვარს ცოცხალი არ არის, მის ძმებს (დონითოსსა და სხვებს) მისი ანდერძი (ჩრუქის მონასტრისათვის ყმა-მამულის შეწირვის შესახებ) სისრულეში მოჰყავთ აღნიშნულ რიცხვში (ქუთ. მუზ. საბ. № 264). ბეჟან V უთუოდ ამ თარიღის ახლო ხანს გარდაიცვალა.

ბეჟან VI მია ბიძის დონითოსს ქუთათელი მიტროპოლიტის მიერ იყო „გაზრდილი და შვილად აყვანილი“. უკანასკნელმაც თავისი „საკუთარი ფულით ნასყიდი“ მრავალრიცხოვანი ყმა-მამული თავის ძმისწულს ბეჟან VI-ს დაუმტკიცა (იხ. ხელნაწ. ინსტ. ფ., Hd, № 7675; ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ. საქ. ებრაელთა ისტ. ეთნ. მუზეუმის შრომები. I. 1940, გვ. 233—235).

1806 წ. ერთ დოკუმენტში დასახელებულია აგრეთვე ბოქაულთუხუცესი ვახუშტისა და მოლარეთუხუცეს გიორგის ძმისწული ქველი წერეთელი (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 6478), რომელიც VI ქველი არის წერეთელთა სახლში.

³³³ M. Brosset. Papports 12-e sur le voyage archéologique, dans la Georgie et dans l'Arménie. SPb, 1851, 3-e et dernière livraison, p. 87.

³³⁴ ქაიხოსრო V, როგორც ზემოთ აღინიშნა, 1769 წ. მოკლეს. მისი ძე პაპუნა IV კი ზემო მხარის სარდალად პირველად 1776 წ. იხსენიება (ქუთ. მუზ. საბ. № 166). მაგრამ ქაიხოსროსა და პაპუნას შუა ამ თანამდებობაზე სხვას არავის ვხედავთ. აქედან ცხადია, რომ პაპუნამ სარდლობა მამის სიკვდილისთანავე მიიღო, მაგრამ ამის შესახებ საბუთები არ შემონახულა ან ჩვენთვის უცნობია.

³³⁵ ქუთ. მუზ. საბ. №№ 94, 273.

³³⁶ იქვე, № 81. მათგან უფროსი ქაიხოსრო იყო (იხ. იქვე).

წერეთელთა გვარის ერთ გენეალოგიურ ცხრილში, რომელიც უთუოდ XIX საუკუნეშია შედგენილი, ქაიხოსრო პაპუნას ძე სრულებით არ იხსენიება (იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1340).

³³⁷ ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 108, № 118.

პაპუნა IV გარდაიცვალა 1790 წ.³³⁸. დასაფლავებულია ჯრუჭის მონასტერში³³⁹. მისი გარდაცვალების შემდეგ „ზემო ქვეყნის“ სარდლობა მის უფროს შვილს ჭაიხოსრო VII-ეს ეჭირა. ამ თანამდებობით პირველად ვხედავთ მას 1791 წ. 5 აგვისტოს³⁴⁰. ამავე წ. 18 დეკემბერს იხსენიება იგი როგორც იმერთა მეფის „სპასალარი“³⁴¹. ამიერიდან სარდლის თანამდებობა ჰქონდა მას იმერეთის სამეფოს არსებობის მთელ მანძილზე.

ჭაიხოსრო VII იყო „ზემო მხარის“ უკანასკნელი სარდალი იმერეთის სამეფოს გაუქმებასთან ერთად, ისე როგორც სხვა სასარდლოები, ეს სასარდლოც გაუქმდა.

ჭაიხოსრო VII დაქორწინებული იყო აბაშიძის ასულ ქეთევანთან³⁴². ეს ის ქეთევანია, რომელმაც 1810 წ., იმერეთის აჯანყების დროს „ისახელა თავი“. იგი სათავეში ედგა მოდინახეს ციხის გარნიზონს და იქედან „თავის ხელით ისროდა ზარბაზნებს“. მან ციხე მხოლოდ მაშინ დაანება რუსთა მხედრობას, როცა სოლომონ II-მ და მისმა მომხრეებმა საქართველო დატოვეს³⁴³.

ჭაიხოსრო VII-ეს ორი ასული ჰყავდა. ერთი მათგანი „დაინიშნა“ 1826 წ. 7 მაისს ივანე ნიკოლოზის ძე აფხაზის მიერ³⁴⁴.

ჭაიხოსრო VII გარდაიცვალა 1828 წ. 28 ივლისს. დაკრძალულია ჯრუჭის მონასტერში³⁴⁵.

მისი უმცროსი ძმა როსტომი ცოცხალი ჩანს 1825 წ. 2 სექტემბერს³⁴⁶.

338 M. Brosset, *Rapports*, 12, p. 89; ნიკო დადიანი. *ქართველთა ცხოვრება*. გვ. 186, კომენტარი № 450.

339 ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 1516, გვ. 1 v.

340 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 99.

341 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 507.

342 იქვე, № 1689; ფ. Q, № 387.

343 მიტროპოლიტი დავითი, დავითის ჩამომავლობა. „მწყემსი“, 1892, № 2, გვ. 1—3; გ. წერეთელი. საჩხერეს ციხე „მოდი ნახე“. „კვალი“, 1893, № 3, გვ. 12; ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. I. გვ. 21, აბაშიძე-წერეთელი ქეთევან.

344 მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. მასალები შუაჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა. წ. II. თბილისი, 1953, გვ. 271, № 373.

345 ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია, ტ. I. გვ. 265, მინაწერი 4; ტ. II, გვ. 337.

346 ქუთ. მუზ. საბ. № 1285.

ამ როსტომის შვილები არიან 1817 წ. ერთ დოკუმენტში მოხსენიებულნი დავით და როსტომ როსტომის ძენი წერეთელნი³⁴⁷. ესენი შვილიშვილებია ზემო იმერეთის სარდლის პაპუნა IV წერეთლისა. ამ როსტომ როსტომის ძის თანამედროვე იყო გიორგი წერეთლის³⁴⁸ შვილიშვილი აგრეთვე როსტომ როსტომის ძე³⁴⁹, რომლისაგან მომდინარეობს პოეტი აკაკი წერეთელი³⁵⁰.

ქაიხოსრო V-ის ასული მარინე (პაპუნა IV-ის, ზურაბისა და ბერის და) სვიმონ III გურიელზე იყო გათხოვილი³⁵¹. მისი შვილი იყო გურიის მთავარი მამია V³⁵². გურიის დედოფალი მარინე გარდაიცვალა 1814 წ. მარტს³⁵³.

ქაიხოსრო V-ის შუათანა ვაჟი ზურაბი დაიბადა 1747 წ.³⁵⁴. მისი თანამეცხედრე იყო დადიანის ქალი თამარი³⁵⁵. ჰყავდა რვა შვილი. მათგან ოთხი ვაჟი: სვიმონ, დავით (შემდეგ მიტროპოლიტი), გრიგოლ, გიორგი და ოთხი ასული: მარია, სალომე, მაკრინე და ქეთევანი³⁵⁶.

347 საქ. სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ძველი საბუთების ფ. № 208-5-ბ.

348 გიორგი წერეთელი დავითის ძეა (იხ. ლ. ასათიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 26, აკაკის გენეალოგია), დავითი კი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, პაპუნა II-ს ძმა იყო და შვილი — ქველი III წერეთლისა.

349 ლ. ასათიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 23—26. ამ როსტომ როსტომის ძეს არც ძმა ჰყოლია და არც და (იქვე, გვ. 34).

350 იხ. იქვე, გვ. 26, აკაკის გენეალოგია.

351 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1678; ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 188; Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 337 (გენეალოგიური ცხრილი).

352 Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 337 (გენეალოგიური ცხრილი).

353 იქვე, იხ. აგრეთვე, გვ. 315; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1678.

354 ზურაბ წერეთელი, მისი ეპიტაფიის მიხედვით, გარდაიცვალა 1823 წელს 76 წლის ასაკში (ეპიტაფია ჩაეწერეთ 1943 წ., ქრუკის მონასტერში). აქედან ცხადია, რომ ის 1747 წ. დაბადებულა.

355 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1560; Е. Такайшвили. Материалы для истории Грузии. Тифлис, 1895, с. 56. თამარის მამის სახელი წყაროებში არ იხსენიება.

356 ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 1516; გვ. 1 გ.; Hd, №№ 4658, 10946, 13935; ფ. Sd, № 1192; ქუთ. მუზ. საბ. № 81; ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება, გვ. 203—204; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 148, № 124; ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 56.

სახლთუხუცესი ზურაბ წერეთელი, როგორც ითქვა, გარდაიცვალა 1823 წ. 28 იანვარს. დასაფლავებულია ჭრუჭის მონასტერში „შიგნით საკურთხეველშიდ“. ამავე წელს გარდაიცვალა მისი მეუღლე თამარიც³⁵⁷.

ზურაბის შვილებიდან ყველაზე უფროსი სვიმონი იყო³⁵⁸, რომელიც დაიბადა 1773 წ.³⁵⁹. იგი დაქორწინებული იყო დავით მეფის ასულ მზეხათუნ (ნათლობით — ელისაბედ) ბატონიშვილთან³⁶⁰. „პატარაობიდანვე“ სოლომონ II-ის „უმადლესსა პალატაში... ნებიერად“ აღზრდილი მეფის ასული მზეხათუნ სოლომონმა სვიმონ წერეთელს მიათხოვა 1803 წ. 20 თებერვალს, რომელიც იყო თურმე „სიკბატუკესა შინა რაინდი ჩინებული“ და, როგორც აღინიშნა, აზნაურთა მას „წირქვალი საბატონიშვილო... ჭრუჭულასა და კიათურის შუა“ შიგ მოსახლე აზნაურებითა და გლეხებით³⁶¹. სვიმონი ცოცხალი ჩანს 1853 წ.³⁶². მისი თანამეცხედრე მზე-

357 ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 1516, გვ. 1 v; ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 56.

სახლთუხუცესი ზურაბ წერეთელი არ არის I ზურაბი წერეთელთა გვარში. მასზე ბევრად ადრე, 1673 წ. 20 სექტემბრის „შეცოდების წიგნში“ ეხებადო ზურაბ წერეთელს (სსცია, ფ. 1448, № 1278), მაგრამ იგი ზემო ქართლიდან ჩანს.

1702—1720 წწ. იხსენიება კიდევ ერთი ზურაბ წერეთელი (ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა..., I. გვ. 52, № 46). ეს ზურაბი და 1709—1744 წწ. საფიციის წიგნში მოხსენიებული ქველის ძმისწული ზურაბ წერეთელი (დოკუმენტები. I. გვ. 444, № 621) ერთი და იგივე პირია და იმერელი თავადია.

სახლთუხუცეს ზურაბ ქაიხოსროს ძის თანამედროვე იყო ერთ 1740-იანი წლების საბუთში მოხსენიებული ზურაბ სვიმონის ძე წერეთელიც (ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა..., I. გვ. 82—83, № 89) და 1791 წ. „უღეობის წიგნში“ დასახელებული ზურაბ წერეთელი, რომელიც ძმისწული ნიკოლოზ-ბერიგოგია და ბეჟანია წერეთლებისა (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 3865). მაგრამ ესენი აზნაური წერეთლები ჩანან.

358 ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 1516, გვ. 1 r.

359 1853 წ., როცა სვიმონის მომდევნო ძმა დავით მიტროპოლიტი გარდაიცვალა, სვიმონი 80 წლის ყოფილა (П. Гнилосаров. Очерки из жизни митрополита Давида. Кавказский календарь на 1854 г., с. 512). აქედან ცხადია, იგი 1773 წ. დაბადებულია.

360 ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 1516, გვ. 1 r.; ფ. Hd, № 9666; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 152, № 126; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია, ტ. I. გვ. 265, მინაწერი 5.

361 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 9666; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 152, № 126.

362 პ. გ ნ ი ლ ო ს ა რ ო ვ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 512.

ხათუნი კი გარდაიცვალა 1829 წ. 2 თებერვალს. დაკრძალულია ჭრუჭის მონასტერში³⁶³.

ამ სვიმონის თანამედროვე იყო მეღვინეთუხუცესი სვიმონ გიორგის ძე წერეთელი³⁶⁴, რომელიც აგრეთვე ყმა-მამულს ფლობდა წირქვალში³⁶⁵.

სვიმონ ზურაბის ძის შვილია ერთი გვიანდელი ხანის, 1871 წ. 12 ივნისის დოკუმენტში მოხსენიებული „ენიაზ დავით სვიმონის ძე წერეთელი“³⁶⁶. ჰყავდა მას ერთი ძე ზურაბი³⁶⁷.

სვიმონ ზურაბის ძის მომდევნო ძმა დავითი დაიბადა 1780 წ. მარტში³⁶⁸. მას, ბავშვობიდანვე საეკლესიო მოღვაწეობისათვის განკუთვნილს, ცოლ-შვილი არ ჰყოლია³⁶⁹. იგი, როგორც ითქვა, სოლომონ II-ის დროს (1789—1810 წწ.) აკურთხეს ხინოს მიტროპოლიტად.

დავით მიტროპოლიტი მეტად ნაყოფიერ კულტურულ-სააღმშენებლო და სამეურნეო მოღვაწეობას ეწეოდა თავის საგვარეულო ჭრუჭის მონასტერში, სადაც იგი დამკვიდრდა ჯერ კიდევ 1805 წ. და რომლის არქიმანდრიტადაც იყო სიმეონ ქავთარაძის გარდაცვალების შემდეგ³⁷⁰. დავითმა განაახლა ეს „ძველი მონასტერი“. ააგო მის მიდამოებში „რამდენიმე ორორ-სამსამ“ სართულიანი სახლი. ერთი წყაროს ცნობით, ვინც ჭრუჭის მონასტრის არემარეს „შორიდან“ შეხედავდა, „პატარა ქალაქად“ ჩათვლიდა³⁷¹.

მთელი თავისი „ქონებაც“ მან ამ მონასტერს უანდერძა³⁷².

³⁶³ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია. ტ. I, გვ. 265, მინაწერი 5.

³⁶⁴ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 9666; ფ. Sd, №№ 1554, 1691; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 152, № 126; ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ, საისტორიო მოამბე. 5. გვ. 183—184, №№ 16, 17.

³⁶⁵ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 9666; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 152, № 126.

³⁶⁶ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1340 (წერეთელთა გვარის გენეალოგიური ცხრილი), 3073.

³⁶⁷ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1340 (წერეთელთა გვარის გენეალოგიური ცხრილი).

³⁶⁸ მიტროპოლიტი დავითი, დავითის ჩამომავლობა. „მწყემისი“, 1892, № 2, გვ. 1—3; პ. გ ნ ი ლ ო ს ა რ ო ვ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 495.

³⁶⁹ პ. გ ნ ი ლ ო ს ა რ ო ვ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 496.

³⁷⁰ იქვე, გვ. 497.

³⁷¹ ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 1516, გვ. 3 v.

³⁷² მიტროპოლიტი დავითი, დავითის ჩამომავლობა. „მწყემისი“, 1892, № 5, გვ. 4; პ. გ ნ ი ლ ო ს ა რ ო ვ ი. დასახ. ნაშრ. გვ. 500.

1829 წ. დავითი „ჰყონდიდელის წოდებით სამეგრელოს ეპარქიის მმართველად“ დასვეს და ამ ეპარქიას განაგებდა 1834 წლამდე³⁷³.

იმ დიდი დამსახურებისათვის, რომელიც დავით მიტროპოლიტს რუსეთის მთავრობის წინაშე მიუძღოდა (იხ. ზემოთ), მას დაენიშნა პენსია 1000 მანეთი (ვერცხლით), ხოლო 1837 წ. იგი დააჯილდოვეს წმ. ანას პირველი ხარისხის ორდენით³⁷⁴.

1845 წ. მთავარეპისკოპოს სოფრონის (სოფრონიოა) გარდაცვალების შემდეგ, დავით მიტროპოლიტი დაინიშნა „იმერეთის ეპარქიის“ მმართველად³⁷⁵. ამ ეპარქიის მმართველობის დროს მან მიიღო კიდევ წმ. ვლადიმირის ორდენი მეორე ხარისხისა³⁷⁶.

გარდაიცვალა იგი 1853 წ. 14 თებერვალს³⁷⁷. დასაფლავებულია ჭრუჭის მონასტერში.

როდის დაიბადა ზურაბ წერეთლის მესამე ვაჟი გრიგოლი, არ ვიცით. მაგრამ რადგან იგი დავითის მომდევნო იყო³⁷⁸, ხოლო დავითი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, 1780 წელშია დაბადებული, ამიტომ გრიგოლის დაბადების თარიღად შეიძლება დაახლოებით 1782—1783 წწ. ვივარაუდოთ.

გრიგოლ წერეთელს ცოლად ჰყავდა მანუჩარ II დადიანის ქალი ელისაბედ (ძმისწული სოლომონ II-ის თანამეცხედრის მარიამ დედოფლისა)³⁷⁹. ესვა სამი ვაჟი: დიმიტრი, ალექსანდრე,

373 მიტროპოლიტი დავითი..., „მწევესი“, 1892, № 7, გვ. 9; პ. გ ნ ი ლ ო ს ა რ ო ე ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 508.

374 იხ. იქვე.

375 იქვე.

376 იქვე.

377 მიტროპოლიტი დავითი..., „მწევესი“, 1892, № 2, გვ. 1—3; პ. გ ნ ი ლ ო ს ა რ ო ე ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 512.

378 ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 1516, გვ. 1 რ. დავითი და მისი და სალომე „ნატყუბრები იყვნენ“ (იხ. იქვე).

379 იხ. იქვე, ფ. Sd, № 1157. აღსანიშნავია, რომ ერთ ჩანაწერში, სადაც თვითაყრილია წერეთელთა საგვარეულოს შესახებ სხვადასხვა ცნობა, გრიგოლ წერეთლის მუდმე ელისაბედი კაცია დადიანის ასულად არის დასახელებული (იქვე, ფ. H, № 1515, გვ. 1 რ.). მაგრამ ეს ცნობა მცდარია. ამას ნათელს ხდის სოლომონ II-ს თანამეცხედრის მარიამ დედოფლის მიერ 1809 წ. გრიგოლ წერეთლისათვის ბოძებული წყალობის წიგნი, რომელშიც ნათქვამია: „ესე სამარადისო წყალობა გიყავი შენ, ჩემს შვილათ გაზრდილს... სახლთუცის ძეს წერეთელს გრიგოლს... ესე ვითარად, რომელ, რადგან ჩვენი გაზრდილი იყავ და ჩემი ძმის მანუჩარის ქალი ელისაბედიც ჩემდა შეი-

სამსონი³⁸⁰ და ერთი ასული — რუსუდანი, რომელიც თავად წუ-
ლუკიძეზე იყო გათხოვილი³⁸¹.

გრიგოლი წიგნის მოყვარული თავადი იყო. მას მდიდარი
წიგნთსაცავი ჰქონდა. „ქართველთ ცხოვრების“ ავტორი ნიკო და-
დიანი იშვიათ წიგნებს („ტროადის აღების ისტორიას“ და სხვ.),
გარკვეული ვადით, გრიგოლის ბიბლიოთეკიდან თხოულობდა³⁸².

აღსანიშნავია ისიც, რომ გრიგოლს ჰყავდა შესანიშნავი ოქ-
რომპედელი თავის „კაცი ავანე ჩიკვილაძე“, რომლის ტოლი ამ
ხელობის ოსტატი სხვაგან იშვიათად მოიძებნებოდა. სწორედ ამი-
ტომ იყო, რომ გრიგოლ წერეთელს მისმა მამიდაშვილმა მამია V
გურიელმა ერთხელ „ცოტა ხნის ვადით“ ეს ოქრომპედელი თხო-
ვა³⁸³.

გრიგოლი გარდაიცვალა 1843 წ. 22 დეკემბერს „დროსა მოგ-
ზაურობისა მისსა ქალაქით ტფილისით... გორის უეზდის სოფელ-
სა ახალქალაქს“, თავის დისწულის თავად თარხნიშვილის სახლ-
ში³⁸⁴. დაკრძალულია ჯრუჭის მონასტერში.

გრიგოლის ვაჟი დიმიტრი 12 წლის ასაკიდან იზრდებოდა რუ-
სეთში, „პაჟის კორპუსში“. სამშობლოში დაბრუნდა 1828 წ. და,
როგორც ზემოთ აღინიშნა, თავად მერაბ ნიჟარაძეს ჩაესიძა: შეირ-
თო მისი შვილობილი და ძმისწულის შვილი მაკრინე. დიმიტრი
მოკლულ ქნა 1829 წ. 19 აგვისტოს (22 წლის ასაკში) სოფ. ოფიშ-

ლად მოგეცი, ამისთვის ვალი იყო ჩემგან შენი წყალობა და მისდა მზით-
ვად მოგეცი ჩვენი საკუთარი სათაფისათო ურია, სამი ძმა საჩხერეს მოახალე
თეთრუაშვილებიო“ (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1157. ხაზი ჩვენია. — ო. ს.).
აქედან აშკარაა, რომ ელისაბედი მანუჩარ II დადიანის ასულია და შვილიშვილია
კაც II დადიანისა, რომლის ასული იყო თვით მარიამ დედოფალი.

380 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1340 (წერეთელთა გვარის გენეალოგიური
ცხრილი); ფ. S, № № 5346 (გრიგოლ წერეთლის არქივი); 5370 (ალექსანდრე წე-
რეთლის არქივი); 5377 (დიმიტრი წერეთლის არქივი).

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ერთი ხელნაწერის მინაწერში სამსონი შეცდომით
დიმიტრი წერეთლის ძედ არის დასახელებული, ხოლო სამსონის დაბადების თა-
რილი, ასევე შეცდომით, 1830 წ. ქვეშ არის ნაჩვენები (იხ. ქართულ ხელნაწერთა
აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია. ტ. II. გვ. 214, მინაწერი 4), მაშინ როდესაც
იგი მოკლეს 1829 წ. (იხ. ქვემოთ). ე. ი. 1830 წ. სამსონი უკვე ერთი წლის მკვდა-
რი იყო.

381 ე. თაყაიშვილი. ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი. ძველი სა-
ქართველო. III. გვ. 281, შენიშვნა 2.

382 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1447.

383 იქვე, № 1461.

384 იხ. იქვე, ფ. S № 5371 (ნესტორ წერეთლის არქივი).

კვითს, თეიმურაზ ნიყარაძის თაოსნობით, მერაბის ქონების მემკვიდრეობის ნიადაგზე³⁸⁵.

დიმიტრის დარჩა ერთი ვაჟი ნესტორი, რომელიც დაიბადა 1829 წ. თებერვალში³⁸⁶. იგი დაქორწინებული იყო ქაიხოსრო გუჩიელის ასულ პელაგიასთან³⁸⁷. ნესტორი ფრიად დაწინაურდა: 1864 წ. ის უკვე როტმისტრია და აჯილდოებენ წმ. ანას მეორე ხარისხის ორდენით. ამავე წელს იგი რუსეთის იმპერატორის „ფლიგელ-ადიუტანტად“ „დაინიშნა“, ხოლო 1869 წ. მან გენერალ-ლეიტენანტის ხარისხი მიიღო.

1876 წ. ნესტორ წერეთელი იმერეთის „თავად-აზნაურთა წინამძღოლად“ აირჩიეს.

გარდაიცვალა იგი 1883 წ. 10 ნოემბერს³⁸⁸.

გრიგოლ წერეთლის მეორე ვაჟი ალექსანდრე „პრაპორშჩიკად“ იხსენიება 1835 წ. იგი ცნობილი იყო თავისი ოქროსფერი, „თოვლივით თეთრი კაუშებიანი“ „ცხენის ჯოგით“. არსებობს „ნუსხა“ მისი „ცხენის ჯოგისა“.

ალექსანდრე გარდაიცვალა 1873 წ.³⁸⁹.

გრიგოლის მესამე, უმცროსი ვაჟი სამსონი „პოდპრაპორშჩიკი“ იყო. მსახურობდა „მინგრელიის ქვეთის პოლკში“. მოკლეს იგი ქობულეთთან ბრძოლაში 1829 წ.³⁹⁰.

³⁸⁵ იქვე, № 5377 (დიმიტრი წერეთლის არქივი): ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია. ტ. II. გვ. 214, მინაწერი 4.

³⁸⁶ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1340 (წერეთელთა გვარის გენეალოგიური ცხრილი); ფ. S, №№ 5371 (ნესტორ წერეთლის არქივი); 5377 (დიმიტრი წერეთლის არქივი).

ნესტორ წერეთლის დაბადების თარიღიც ზემოაღნიშნულ მინაწერში აგრეთვე მცდარად — 1830 წ. ქვეშ არის ნაჩვენები (იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია. ტ. II. გვ. 214, მინაწერი 4). ნესტორის მამა დიმიტრი მოკლეს 1829 წ. 19 აგვისტოს. ნესტორი ამ დროს, მისი დედის მკაცრინეს ჩვევებით, ექვისთვისა ყოფილა (ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 5377 — დიმიტრი წერეთლის არქივი: „მოხსენებითი ბარათი მკაცრინე წერეთლისა ქუთაისის სამხედრო სასამართლოს კომისიას“ მისი მეუღლის დიმიტრი წერეთლის მკვლელობასთან დაკავშირებით). როგორც აქედან ჩანს, ნესტორი ამავე წლის თებერვალში დაბადებულია.

³⁸⁷ Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 337 (გურიელთა გენეალოგიური ცხრილი).

³⁸⁸ ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 5371 (ნესტორ წერეთლის არქივი).

³⁸⁹ იქვე, № 5370 (ალექსანდრე წერეთლის არქივი). „წერეთლიანთ ცხენების“ შესახებ იხ. მერაბ კოსტავა. ცხენი. გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1975 წ. 25 აპრილი, № 17 (1964), გვ. 4.

³⁹⁰ ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 5377 (დიმიტრი წერეთლის არქივი).

ზურაბ წერეთლის ყველაზე უმცროსი ძე გიორგი (მარიამ დედოფლის სახლთუხუცესი), როგორც ზემოთ ითქვა, გარდაიცვალა 1804—1805 წლებში უცოლოდ³⁹¹.

ზურაბის ოთხი ასულიდან პირველი მართა ოდიშის მთავრის ლევან V დადიანის თანამეცხედრე იყო³⁹². დადიანს შიაზხოვეს იგი 1811 წ.³⁹³ გარდაიცვალა 1839 წ. 6 ნოემბერს „სასახლესა გორდს“, დასაფლავებულია მარტვილის მონასტერში³⁹⁴.

ზურაბის მეორე ასული სალომე გათხოვილი იყო ქართლის თავად პაატა ევგენის ძე აბაშიძეზე³⁹⁵.

ზურაბის მესამე ქალი მაკრინე აგრეთვე ქართლის გავლენიან თავადს „მიმბაშ-მოურავ“ დავით „თარხანს“ (თარხნიშვილს) ჰყავდა ცოლად³⁹⁶.

ზურაბ წერეთლის მეოთხე ასული ქეთევან ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-ის რძალი იყო. ამ მეფის ძე იოანე ბატონიშვილი ქეთევანთან იყო დაქორწინებული³⁹⁷.

ქეთევანი გარდაიცვალა 1823 წ. 10 მარტს³⁹⁸.

ქაიხოსრო V-ის ვაჟებიდან ყველაზე უმცროსი ბერი იყო³⁹⁹. იგი დაიბადა 1760 წ. ახლო ხანს⁴⁰⁰. მისი მეუღლე იყო აბაშიძის

391 იქვე, ფ. H, № 1516, გვ. 1 რ.

392 იქვე; ქუთ. მუზ. საბ. № 153; ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 203.

393 ნიკო დადიანი. დასახ. ნაშრ. გვ. 203.

394 ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში. ძველი საქართველო. III. გვ. 128 (ეპიტაფია).

395 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 4335, 4350, 9723, 10427, 13935. აღსანიშნავია, რომ ზემოხსენებულ ჩანაწერში (ხელნაწ. ინსტ. ფ. H, № 1516) ზურაბ წერეთლის ასულ სალომეს მეუღლედ დავით „თალხანი“ არის დასახელებული (იხ. გვ. 1 რ.). მაგრამ დოკუმენტური წყაროებიდან ჩანს, რომ ეს ცნობაც მცდარია: 1817 წ. 17 თებერვალს „თავადი პაატა აბაშიძის ქვრივი კნენია სალომე“ „თავადი ზურაბ წერეთლის ასული“, განცხადებას აძლევს „გორის ზემსკის ისპრავნიკს“ (ხელნაწ. ინსტ. ფ. Hd, № 13935). აქედან ცხადია, რომ სალომე პაატა აბაშიძის ცოლი იყო.

396 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 3156.

397 მ. ნიკოლეიშვილი. ისტორიული მასალები. მასალები. III (6. ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის ისტ.-ეთნ. მუზეუმის კრებული). თბილისი, 1978, გვ. 101—102, № 32; Е. Такашвили. Материалы для истории Грузии, с. 56.

398 იხ. იქვე.

399 საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 121, № 104.

400 1760 წ. სოლომონ I წყალობის წიგნს აძლევს თავის „ერთგულს წერე-

ქალი დარეჯან⁴⁰¹. ჰყავდა სამი ვაჟი: ივანე, მიხეილი და ჯიბრა-
რ⁴⁰².

ბერი ცოცხალი ჩანს 1838 წ.⁴⁰³ ამავე წლის ერთ საბუთში
ვხვდავთ მის შვილიშვილს ლეონ ჯიბრაილის ძე წერეთელს⁴⁰⁴.

თ ა ვ

ნიჟარაძეთა სათავადო

ნიჟარაძეთა გვარის წარმომავლობის შესახებ სამი ერთმანე-
თისაგან განსხვავებული ცნობა მოგვეპოვება: ერთი ცნობით. რო-
მელიც იოანე ბატონიშვილს ეკუთვნის, ნიჟარაძეები „არიან სპარ-
სთაგან ნიჟადის შვილნი, რომელნიცა დაშთნენ იმერეთს და
მის გამო იწოდებიან ნიჟარაძედ“¹.

ამ ცნობას რეალური საფუძველი არ გააჩნია.

ორი უკანასკნელი ცნობა შემონახულია თვით ნიჟარაძეთა
გვარში ისტორიული გადმოცემის სახით. პირველი მათგანის მიხედ-
ვით, ნიჟარაძეების თავდაპირველი საცხოვრისი სვანეთში ყოფი-

თელს ქაიხოსროს შვილებს პაპუნას და ზურაბს და კიდევ მათ „პატარა ძმას
ბერს“ (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1184) აქედან ჩანს, რომ ბერი 1760 წ. ახლო
ხანშია დაბადებული.

უნდა აღინიშნოს, რომ ბერის საჩივრის გამო (ყმა-მამულის თაობაზე) მისი
უფროსი ძმა ზურაბ წერეთელი იმერეთის დროებით მმართველობაში წარდგენილ
მოხსენებაში აცხადებს: „შემდგომად“ ჩვენი მამის ქაიხოსროს გარდაცვალებისა
(1769 წ.), „პირველმა სოლომონმა მე და ძმასა ჩემსა პაპუნას გვიბოძა როდენ-
ნიმე ყმა და მამული... სისხლდათხვეითის სამსახურისათვის ჩვენისა... ჟამსა ამას“
(იგულისხმება ქაიხოსროს გარდაცვალებისა და რაჭის საერისთავოს გაუქმების
„ჟამი“ — 1769 წ. მიწურული)... ძმა ჩემი ბერი იყო ექვსის წლის და ხსენებულ-
მა ამა მეფემ არც კი იცოდა, თუ კიდევ გვყავდა ძმა მესამე, მაგრამ ჩვენ, ჩვენის
საყუთარის ნებით და ძმობის სიყვარულით, შემდგომად ჩავსწერეთ ამ ღრამა-
ტაშიდო“ (საქ. სახ. მუზ. ინსტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 121, № 104).

ზურაბის სიტყვებს თუ დაუჭერებთ, გამოდის, რომ ბერი 1763 წ. დაბადებუ-
ლა. მაგრამ მისი სიტყვები რომ მართალი არ არის, ამას ცხადყოფს სოლომონ
I-ის შემოდასახელებული წყალობის წიგნი (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1184),
სადაც ზურაბის „პატარა ძმა ბერი“ 1760 წ. უკვე იხსენიება.

401 ქუთ. მუზ. საბ. № 253.

402 იქვე; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1317, 1340 (წერეთელთა გვარის გენე-
ალოგიური ცხრილი). ამ ცხრილში ბერის შვილი ივანე არ ჩანს.

403 ქუთ. მუზ. საბ. № 253.

404 იხ. იქვე.

1 ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 3729, გვ. 111 v.

ლა. იქიდან მოსულა უხსოვარ დროს სამი ძმა ნიჟარაძე, რომელ-
თაგან ერთი ქუთაისის გორაზე დასახლებულა, მეორე წასულა
აქარაში და მესამე — აფხაზეთში. ქუთაისში დამკვიდრებული ნი-
ჟარაძე იმერთა მეფეს აფხაზთა მთავართან მოციქულად გაუგზავ-
ნია დადიანის წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ მოსალაპარაკებლად.
ნიჟარაძეს დავალება ჩინებულად შეუსრულებია და სამი თვის
შემდეგ მეფესთან დაბრუნებულა ტივით. ამ ერთგულების გამო
მეფეს ნიჟარაძისათვის უბოძებია ადგილ-მამული ქუთაისიდან გუ-
ზის წყლამდე.

ამ გადმოცემის მეორე ვერსიით, ნიჟარაძეთა გვარი დაღეს-
ტნიდან მოსულა იმერეთში უძველეს დროს და აქ ქუთაისის გო-
რაზე დამკვიდრებულა. შემდეგ კი აქედან მალაკაში გადასულა².

ზემოაღნიშნული ცნობები ერთ რამეში ერთმანეთს ემთხვე-
ვიან: ამ გვარის თავდაპირველ სამკვიდრებლად იმერეთს არ
თვლიან. ამ ცნობათაგან რომელია სწორი გადაჭრით თქმა ძნელია,
მაგრამ ნიჟარაძეების სვანეთიდან წარმომავლობა უფრო სარწმუ-
ნოდ გვეჩვენება. ამის თქმის საფუძველს იძლევა „მატიანე სვანე-
თისა კრებისაჲ“-ში (XIII ს. მეორე ნახევრის წყარო, პ. ინგორო-
ყვას დათარიღებით) მოხსენიებული „ნიჟარაი“³, რომლისაგან შე-
იძლება მომდინარეობენ ნიჟარაძეები. ყოველ შემთხვევაში, ეს
გვარი სვანეთში დღესაც ცხოვრობს.

ნიჟარაძეთა საგვარეულოს შესახებ ცნობა დაცულია ეპიგრა-
ფიკულ წყაროებშიც: ნიჟარაძე დასახლებულია ნიგოთის (გუ-
რია) წმინდა გიორგის საყდრის დასავლეთის ფასადის წარწერა-
ში⁴, რომელიც XIV საუკუნეზე აღრინდელი არ არის⁵.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი ნიჟარაძეს
XV ს. შემდგომდროინდელ იმერეთის „უწარჩინებულეს“ გვარებს
შორის ასახელებს⁶.

დოკუმენტურ წყაროებში ნიჟარაძეთა გვარის წარმომადგენე-
ლი პირველად იხსენიება XVI ს. 10-იან წლებში. ამ დროს შედგე-

² გადმოცემა ჩაიწერეთ 1959 წ. აგვისტოს სოფ. ზედა მალაკაში ამავე
სოფლის მცხოვრებთა 77 წლის სევერიანე (უკუქლო) ბეგლარის ძისა და 68 წლის
რაქდენ იაგორის ძე ნიჟარაძეების თხრობის მიხედვით.

³ პ. ინგოროყვა. სვანეთის საისტორიო ძეგლები. ნაკვ. II. გვ. 146.

⁴ ამ წარწერაში ვკითხულობთ: „ქ(რისტ)ე შ(იე)წ(ყალ)ე ნ(ი)ე(ა)რ(ა)ძე“ (იხ.
Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 252).

⁵ იხ. იქვე. გვ. 255.

⁶ იხ. მისი აღწერა, გვ. 36.

ნილ ერთ საბუთში ბაგრატ იმერთა მეფე ამბობს: „ნიჟარაძე დემეტრე უშვილოდ გარდაცდა და ესე მეზუთხენი (იგულისხმებიან ზუთხის გამამხდელი გლეხები. ო. ს.) მისეული დაგურჩა და ჩუენ ჩუენის სულისათვის განათს შუვისწრეთ მათითა ბეგრითაო“⁷.

ამავე საუკუნის პირი უნდა იყოს აგრეთვე გამოჩინებულის (გურია) წმინდა გიორგის ჯვარის წარწერაში დასახელებული წინამძღვარი ლაზარე ნიჟარაძე⁸. მაგრამ იყო თუ არა რაიმე ნათესაური კავშირი მას, ნიგოთის საყდრის ზემოხსენებულ წარწერის ნიჟარაძესა და იმერეთს ნიჟარაძეებს შორის, ამის დადგენა არ ხერხდება.

აღნიშნული საუკუნის შუა წლებისათვის ნიჟარაძეთა საგვარეულო მრავალი ყმა-მამულის პატრონი ჩანს მალლაკს, ნამაშევსა და სხვაგან⁹.

ამავე ხანში უნდა მომხდარიყო ისიც, რომ ნიჟარაძეს ლაშხის შვილის სისხლი დაედვა და „ცხრა კვამლი კაცი და პარტახტი მისცა მას „ნასისხლად“¹⁰.

ნიჟარაძეთა სათავადოს ჩამოყალიბება XVI ს. პირველ ნახევარშია სავარაუდებელი. იმ დროს, როცა ბაგრატ მეფის 1545 წ. სიგელში „ნიჟარაძისეულ“ ყმა-მამულზეა ლაპარაკი¹¹, ეს სათავადო უკვე ჩამოყალიბებული უნდა იყოს.

ნიჟარაძეების სათავადოში რამდენიმე სოფელი შედიოდა:

1. მალლაკი ქვედა (ოქონი)¹² და ზედა (ნაწილობრივ)¹³, 2. ოფშკვითი¹⁴, 3. საყულია (ნაწილობრივ)¹⁵, 4. ჭყვიში (ნაწილობ-

7 ქრონიკები. II. გვ. 342.

8 Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 235—236.

9 საქ. სიძე. I. გვ. 18—20.

10 იქვე, გვ. 20.

11 იხ. იქვე, გვ. 18—20.

12 აქ არის ოქონის ეკლესია. ამიტომ ქვედა მალლაკს ოქონსაც ეძახიან.

13 ნაწილი ეკლესიას ეკუთვნოდა (ქრონიკები. II. გვ. 128; ს. კაკაბაძე. მასალები დას. საქ. სოციალურ და ეკონომიურ ისტორიისათვის. საისტორიო კრებული. I. 1928, გვ. 93).

ეკლესიას აქ (მალლაკს) ძველი დროიდანვე „აბანოსა სახლი“ ჰქონდა (იხ. ქრონიკები. II. გვ. 128).

14 აქ ადგილ-მამული თავად აგიაშვილებსაც ჰქონდათ (იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 214).

15 ნაწილი თავად ჩიჯავაძეებს ეკუთვნოდათ (იხ. ზემოთ, ჩიჯავაძეთა სათავადო).

რიე)¹⁶, 5. ნამაშევი, 6. შიწაწითელი (ნაწილობრივ)¹⁷, 7. თერნალის ნახევარი (მდინარე ოლოს გამოღმა ნაწილი)¹⁸.

ამ სოფლებიდან მალლაკი და ნამაშევი 1545 წ. უკვე ნიჟარაძეებისა ჩანს¹⁹. დანარჩენი სოფლებიც ამავე დროიდან მათ უნდა ჰქონოდათ. ყოველ შემთხვევაში, გვიან ისინი ნიჟარაძეებს ეკუთვნოდათ²⁰.

ნიჟარაძეთა სათავადოს აღმოსავლეთით ბარბაქშინდა საზღვრავდა, რომელიც მას ქუთაისისგან მიჯნავდა, დასავლეთით — გუბის-წყალი, სამხრეთით — ფარცხანაყანევი, ჩრდილოეთით — მდინარე ოლო. ეს მდინარე ჰყოფდა ამ სათავადოს აზნაურ იოსელიანების სამფლობელო წყალტუბოსა და გვიშტიბისაგან.

დასახელებულ სოფლებს გარდა, ნიჟარაძეები ყმა-მამულს ფლობდნენ აგრეთვე სოფ. ბაშს, უკანეთს, ფარცხანაყანეს. გუბს, ჯიხაიშს, ქვიტირსა და ქიქურაში²¹.

ნიჟარაძეების რეზიდენცია იყო ზედა-მალლაკს. აქ იყო მათი სასახლე, კარის ეკლესია და ციხე-სიმაგრე²². მალლაკშივე ჰქონდათ ნიჟარაძეებს „მკვიდრი“ საგვარეულო „სასაფლაო ეკლესიაც“, აწენებული წმინდა გიორგის სახელზე²³.

ნიჟარაძეთა მეორე ადგილსამყოფი ოფშკვიტის იყო, აქაც მათ სასახლე და კარის ეკლესია ჰქონდათ²⁴. აქ ნიჟარაძეთა გვარის ერთი შტო იყო დამკვიდრებული.

ნიჟარაძეებს „სასახლე და ნაციხვარი“ ჰქონდათ აგრეთვე ნა-

16 აქ ყმა-მამულს თავად ლორაჯიფანიძეებიც ფლობდნენ (ო. სოსელია. დასახ. ნაშრ., გვ. 136).

17 ნაწილი საეკლესიო იყო (სევერიანე ნიჟარაძის ცნობა).

18 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 12, 646; საქ. სიძვ. I. გვ. 18—20; სევერიანე და რაჟდენ ნიჟარაძეების ცნობები.

19 საქ. სიძვ. I. გვ. 19—20. ნამაშევი „უდროობისა და სოფლის აშლილობისაგან“ ერთხანს „დაკარგოდათ“ ნიჟარაძეებს, მაგრამ 1730 წ. ალექსანდრე V-მ ეს სოფელი „ხელახლა“ უბოძა მათ (ქუთ. მუზ. საბ. № 12).

20 ქუთ. მუზ. საბ. № 646; სევერიანე და რაჟდენ ნიჟარაძეების ცნობები.

21 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 205 (მოსეშვილების არქივი), 646, 775, 2196; საქ. სიძვ. I. გვ. 20.

22 ქუთ. მუზ. საბ. № 646; სევერიანე და რაჟდენ ნიჟარაძეების ცნობები.

იმ ადგილს, სადაც ნიჟარაძეების ციხე-სიმაგრე იყო (მდინარე ოლასკურას ნაპირთან, ფერლობზე), ადგილობრივი მოსახლეობა დღეს „ნაციხვარს, გორიკას“ ეძახის.

23 ქუთ. მუზ. საბ. № 646.

24 იქვე.

მაშევში²⁵. ასე („ნაციხვარად“) იწოდებოდა ის ჯერ კიდევ 1730 წ.²⁶.

ნიუარაძეები ძლიერი ფეოდალები იყვნენ. მათი ყმათა საერთო რიცხვი XVIII ს. 80-იან წლებში 600 კომლს უდრიდა²⁷. მომდევნო საუკუნის დამდეგს ამ საგვარეულოს მხოლოდ ერთი წარმომადგენელი მერაბ ნიუარაძე 47 კომლ ყმა გლეხსა და 6 კომლ აზნაურს ფლობდა²⁸.

ნიუარაძეთა ყმა-გლეხები იყვნენ: ინანეიშვილები, ბანძელაძეები, დეისაძეები, ჭოლაძეები, სვანიძეები, ნეთსიწვერიძეები, კეპულაძეები, ჯოხაძეები, კვერნაძეები, გვანცელაძეები, ნიქაბაძეები, გუბელაძეები, გამგონეიშვილები, ჯავახიძეები, ესაძეები, ლიონიძეები, ტყემელაშვილები, ლეყაძეები, ჩეჩელაშვილები, ბიბილეიშვილები, კოპეშვიძეები, ვაშაძეები, ბრეგვაძეები, არაშიძეები, რუხვაძეები, რომაჭიძეები, ჯუჭიაძეები, ლეჭინაძეები, დოლაბერიძეები, გოგისვანა და სხვ.

ნიუარაძეთა აზნაურები იყვნენ: დიდიძეები, ალერწიანები, თათეიშვილები, ათაბეგები, ნიუარაძეები, ჭყონიები და სხვ²⁹.

ნიუარაძეები სხვადასხვა გზით ყმა-მამულის გამრავლებიანათვის იღვწოდნენ. XVI ს. დასასრულს ვხედავთ ერთ ნიუარაძეს (სახელი მოხსენიებული არაა), რომელმაც საეკლესიო „კაცი დაიჭირა“, „ბევრი ავი და უსამართლო საქმე უყო“ და მის მითვისებას ცდილობდა³⁰.

ნიუარაძეების ყმათა ძირითად ნაწილს საგადასახადო შეუვალობა ჰქონდა. 1810 წ. ცნობით. მათი ყმებიდან სამეფო გამოსაღებს — საურს, მხოლოდ 120 კომლი იხდიდა, საუდიეროს კი სანიუარაძეო, სამიქელაძეო, საჩხეიძეო, სალორთქიფანიძეო და სალოლობერიძეო ყმათა საერთო რიცხვიდან — მხოლოდ 100 კომლ.

25 ქუთ. მუხ. საბ. № 12.

26 იხ. იქვე.

27 ი. რ ა ი ნ ე გ ს ი. დასახ. ნაშრ. გვ. 36.

28 ქუთ. მუხ. საბ. № 646.

29 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1339; ქუთ. მუხ. საბ. №№ 204 (მონეშვილების არქივი), 646, 775, 1628, 1629, 1767, 1829, 2355; ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V. ტექსტი გამოსცა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი, 1974, გვ. 273—274; სევერიანე და რაუდენ ნიუარაძეების ცნობები.

30 იხ. ხონის საყდრის დავთარი..., გამოც. ს. კაკაბაძისა, ტფილისი, 1913, გვ. 20.

ლი³¹. აქედან ნიჟარაძეების ყმებად თუ 1/5-ს ვივარაუდებთ, საუ-
დიეროს გადამხდელი მათი ყმებიდან მხოლოდ 20 კომლი ყოფილა.

ნიჟარაძეებს თავიანთი მოხელეები (სახლთუხუცესი, მოურა-
ვი, მდივანი, ხელოსანი და სხვ.) უნდა ჰყოლოდათ, რომელნიც გა-
მოყენებული იქნებოდნენ სათავადოს მართვაში. მაგრამ ამის შე-
სახებ წყაროებში ცნობები სრულად არაა შემონახული. გვიანდე-
ლი 1813, 1815 1817 წლების საბუთებში ჩანან მათი მხოლოდ
ხელოსნები. სახელდობრ: ინანიეშვილი დავითა (დავითელა), ნიქა-
ბაძე ბუჭუა, გამგონეიშვილი ივანიკა, გვანცელაძე პაატელა და კე-
პულაძე დავითა³².

საეკლესიო მსახურთაგან 1813 წ. დოკუმენტში იხსენიება მე-
რამ ნიჟარაძის მხოლოდ „ქარის მწერველი მღვდელი კოპეშავიძე
მარკოზ“, რომელსაც თავის ბატონის სასარგებლოდ „ხადილი“³³
მართებს და რომელმაც დიდი „ქრთამი“ მიართვა მას ამ ვალდე-
ბულების ამოკვეთისათვის³⁴.

XVII ს. შუა წლებისათვის ნიჟარაძეები დამსახურებული თა-
ვადები ჩანან. ალექსანდრე იმერთა მეფის მიერ რუსთ ხელმწიფი-
სათვის გაგზავნილ 1651 წ. ფიცის წიგნს, იმერეთის სხვა გამოჩე-
ნილ თავადებთან ერთად, გიორგი და ბადირ ნიჟარაძეებიც აწერენ
ხელს³⁵.

უფრო გვიან იხსენიებიან მათი სახლიკაცები: კიდევ გიორგი,
ბასილი, პეპუნა და მამუკა ნიჟარაძეები³⁶. მათგან ყველაზე უფრო
მნიშვნელოვანი პირია XVII ს. მიწურულისა და XVIII ს. დამდე-
გის მოღვაწე ზემოხსენებული გიორგი ნიჟარაძე, რომელიც უკვე

31 Акты, т. IV, с. 256.

32 ქუთ. მუხ. საბ. 646, 1829, 2196.

33 ჩვეულებრივად ყმის ყოველწლიური გამოსაღები იყო ღობით, საკლავით,
ღვინით და სხვ. მაგრამ შეიძლებოდა იგი ორ-სამ წელიწადში ერთხელ ყოფილი-
ყო გადახდილი. იმერთა მეფის ალექსანდრე V-ის 1730 წ. შეწირულების წიგნით,
მაგალითად, ამკვერადეს მართებს „მესამე წელიწადს ხადილი“ (იხ. დას. საქ.
საეკლ. საბ. I. გვ. 122).

34 ქუთ. მუხ. საბ. № 1829.

35 სტოლნიცი ტოლოჩანოვისა და დიაკი იველევის ელჩობა იმერეთში...
გვ. 193.

ეს ბადირ და ბაგრატ იმერთა მეფის 1666 წ. წყალობის წიგნში მოწმედ და-
სახელებული ბაადურ ნიჟარაძე (დოკუმენტები. I. გვ. 430, № 599) ერთი და
იგივე პირი უნდა იყოს.

36 საქ. სიძვ. I. გვ. 44, № 16; დოკუმენტები... I. გვ. 437, № 610; დას. საქ.
საეკლ. საბ. I. გვ. 101.

II გიორგი არის ამ გვარში³⁷. იგაა ამ დროს თავისი საგვარეულოს მეთაური.

გიორგი II აქტიური მონაწილე იყო იმ ბრძოლისა, რომელსაც აღნიშნულ პერიოდში გიორგი აბაშიძე აწარმოებდა ცენტრალურა ხელისუფლების წინააღმდეგ. ნიჟარაძე აბაშიძის სიძე იყო³⁸ და ამ ბრძოლაში თავის სიმამრს უჭერდა მხარს. იმერეთში გიორგი აბაშიძის „მთავრობის“ დროს (1701—1709 წწ.) გიორგი ნიჟარაძე დიდად გაძლიერდა, მაგრამ აბაშიძის დამარცხების შემდეგ ნიჟარაძის საქმე ცუდად დატრიალდა: გამარჯვებულმა გიორგი მეფემ ზურაბ აბაშიძის ინტრიგების გამო „შეიპყრა ნიჟარაძე... აღმოკადნა თუალნი“ და ცოლიც „წაგვარა“³⁹. ბოლოს, ესეც არ აკმარა: 1714 წ. მეფემ „ბრმა ნიჟარაძე გარდმოაგდო კლდესა“ და მოკლა⁴⁰.

გიორგი ნიჟარაძის შემდეგ მისი სახლიკაცები ერთხანს არ ჩანან ისტორიის სარბიელზე. არ ვიცით რა ნათესაური კავშირი ჰქონდა მასთან მის მოგვარე კაცობას, რომელიც პირველად იხსენიება 1730 წ. დოკუმენტში⁴¹. 1734 წ. კი ალექსანდრე V ყმა გლეხს „არაშიძესა და სხვებს“ აძლევს მას მათი ადგილ-მამულით⁴².

ბასილი გვხვდება ჯერ ცალკე თამარ დედოფლის 1694 წ. წყალობის წიგნში (დოკუმენტები. I. გვ. 437, № 610), შემდეგ პეპუნასთან ერთად — 1696—1710 წწ. ახლო ხანის საბუთში (დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 101), ხოლო გიორგისა და მამუკასთან — 1696—1714 წლებში (საქ. სიძე. გვ. 44, № 16. საბუთის გამომცემლისეული თარიღი შესწორებულია ჩვენ მიერ). სახლიკაცობის გარდა, რა ნათესაობა იყო მათ შორის, არ ვიცით.

ბასილ ნიჟარაძის შვილია დაეითი, რომელსაც ორი ვაჟი ჰყავს: ლევან (I) და ჭაიხოსრო (ქუთ. მუზ. საბ. № 13). ძმები ხან ცალ-ცალკე და ხან ერთად გვხვდებიან 1748, 1772, 1752—1785, 1801, 1803, 1819 წლების დოკუმენტებში (ქუთ. მუზ. საბ. №№ 204 (მოსეშვილების არქივი), 13, 84, 775, 1767; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 141).

ლევან I-ის შვილი იყო ბეჟანი, ხოლო ბეჟანისა — ლევან II და ბიჟია (ქუთ. მუზ. საბ. № 204, მოსეშვილების არქივი). ჭაიხოსროს კი ორი ვაჟი ჰყავდა: მერაბი და დათიკა (ქუთ. მუზ. საბ. № 84).

37 I გიორგი არის ის, რომელიც ზემოხსენებულ 1651 წ. ფიცის წიგნში გვხვდება.

38 ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა. გვ. 872.

39 იქვე.

40 იქვე.

41 ქუთ. მუზ. საბ. № 12. კაციასთან ერთად იხსენიება ამ საბუთში მისი ძმისწული გიორგი III. ამ კაციას ვხედავთ აგრეთვე 1738 წ. ერთ „გარდაწყვეტილების წიგნში“ (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 6117).

42 Д. П. Пурцеладзе. Грузинския дворянския грамоты. Тифлис, 1881, с. 44.

კაცია ამ მეფის თანამედროვეა და ხშირად ვხედავთ მოწმედ მის სხვადასხვა სიგელში⁴³. ამ დროს (1730—1738 წწ.) იგი „საპატიო კაცად“ არის წარმოდგენილი⁴⁴.

მაგრამ ალექსანდრეს მეტეკვიდრის სოლომონ I-ის მეფობაში ნიჟარაძეთა საგვარეულოს წევრს მერაბ ქაიხოსროს ძეს მეფის „ორგულობა გამოუვიდა“⁴⁵.

საქმე ისაა, რომ მერაბი ფრიად დაახლოებული იყო სამეფო კართან და პირადად სოლომონ I-ის შემკვიდრე ალექსანდრე ბატონიშვილთან. სწორედ ამიტომ გაგზავნეს მერაბ ნიჟარაძე თბილისს 1776 წ. 14 ივნისს ალექსანდრესათვის გიორგი ბატონიშვილის (შემდეგ მეფე გიორგი XII) „ქალის დასანიშნავად“⁴⁶. მაგრამ მალე, 1778 წ. 27 აპრილს, როგორც ცნობილია, სახლთუხუცესი დავით აბაშიძისა და მოურავ თამაზ მესხის ინიციატივით, ალექსანდრე მეფეს აუჯანყდა⁴⁷. სოლომონის წინააღმდეგ მიმართულ ამ აჯანყებაში, სხვებთან ერთად, მერაბიც მონაწილეობდა⁴⁸. სოლომონმა აჯანყება ჩააქრო და მისი მონაწილენიც სასტიკად დასაჯა. კერძოდ, მერაბ ნიჟარაძეს თვალები დათხარა, მეფეთაგან ნაწყალობევი ყმა-მამული ჩამოართვა და მის მეზობელ თავად ქაიხოსრო აგიაშვილს გადასცა. ხოლო ნიჟარაძეებს ამ ყმა-მამულის თაობაზე აგიაშვილებთან „უღებობის“ წიგნი დაადებინა. ამით გამწარებული მერაბის ძმა დათიკა, რომელიც აღნიშნულ წიგნს თვითონვე წერს, ბოლოს მწუხარებით დასძენს: „ვאי ჩემს წერას და უბედურებასო“⁴⁹.

ასე შერისხული დარჩნენ ნიჟარაძეები სოლომონ I-ის დროს.

⁴³ ქუთ. მუხ. საბ. № 775; საქ. სიძვ. II. გვ. 398, № 357; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. გვ. 82, № 88; გვ. 93, № 100.

⁴⁴ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 6117.

⁴⁵ სსცია, ფ. 227 (2), № 57.

⁴⁶ ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 2782 (ხოჯავენათ იოვანეს დღიური), გვ. 30.

⁴⁷ იხ. შ. ბუ რ ჯ ა ნ ა ძ ე. იმერეთის სამეფო 1768—1784 წლებში. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. III. 1961, გვ. 131—132.

⁴⁸ იქვე, გვ. 132; მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგის ძისა და მის ძმებისა. გამოც. შ. ჯანაშვილისა, ტფილისი, 1905, გვ. 26; სსცია, ფ. 227 (2), № 57.

⁴⁹ სსცია, ფ. 227 (2), № 57, 84; მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგის ძისა..., გამოც. შ. ჯანაშვილისა, გვ. 27; შ. ბუ რ ჯ ა ნ ა ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 132.

აღსანიშნავია, რომ ნიჟარაძეებსა და აგიაშვილებს შორის ისე-
დაც არ იყო მთლად კარგი განწყობილება: პირველთაგან გაქცეუ-
ლი გლეხი უკანასკნელთ მიუყვდათ და ისინი მის მითვისებას ცდი-
ლობდნენ⁵⁰. სოლომონ I-ის ზემოაღნიშნული ღონისძიებების შემ-
დეგ კი ამ ორ თავადურ საგვარეულოს შორის დამოკიდებულება
უფრო მეტად გამწვავდა. 1779 წ. ნიჟარაძეებსა და ქაიხოსრო აგია-
შვილს შორის არის დავა, „ფიცი“ და „განჩინებანი სამართლისა“
ადგილ-მამულის გამო⁵¹, მიუხედავად იმისა, რომ ნიჟარაძის ასუ-
ლი დარუჯან ქაიხოსრო აგიაშვილის თანამეცხედრე იყო⁵².

დიდ წარმატებას აღწევენ ნიჟარაძეები სოლომონ II-ის მე-
ფობაში. ამ დროს მათ მნიშვნელოვანი სახელოები უჭირავთ:

1791 წ. აბესა (აბესალომ) ნიჟარაძეს მარიამ იმრეთა დედო-
ფლის მოლარეთუხუცესობა აქვს⁵³. უფრო გვიან, 1795 წ. კაცია II
ნიჟარაძე⁵⁴ ხაბაზთუხუცესად არის დასახელებული⁵⁵; 1803 წ. კი,
ამ თანამდებობასთან ერთად, მას მოურავობაც აქვს⁵⁶ (ნიჟარაძეების
სამოურავო იყო ფარცხანაყანევი)⁵⁷.

50 ქუთ. მუხ. საბ. № 1767.

51 ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V. გვ. 81—82, 274—275.

52 ქუთ. მუხ. საბ. № 2355.

53 იქვე, № 1483. მასთან ერთად ეს თანამდებობა აღნიშნულ წლის 9 ოქტომ-
ბერს ლევან ჩხეიძესაც მიეცა (იხ. იქვე). ე. ი. დედოფალს ორი მოლარეთუხუ-
ცესი ჰყავს.

54 I კაცია არის აღექვანდრე V-ის თანამედროვე კაცია ნიჟარაძე (იხ. ზე-
მოთ).

55 დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 108.

56 იქვე, გვ. 141. კაცია II-ს ვხედავთ აგრეთვე 1793, 1796, 1798, 1800, 1809,
1816, 1817 წლებში (იხ. იქვე, გვ. 103, 110, 115; ქუთ. მუხ. საბ. №№ 1629, 2196;
ს. კაკაბაძე, იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე.
5. 1950, გვ. 231. № 4; მისივე, იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები).
გვ. 397, № 11).

კაცია II-ს შვილები არიან პატა, რევაზი და ნიკო. მამასთან ერთად იხსენიე-
ბიან ისინი 1816, 1817 წლებში (ქუთ. მუხ. საბ. №№ 1628, 2196). მათგან პატა
ცალკე გვხვდება 1808, 1809 წლების საბუთებში (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 8382;
ქუთ. მუხ. საბ. № 115).

57 П. Гнилосоаров. О царе Соломоне II и бывшем при нем
управлении. Кавказский календарь на 1859 г., с. 432.

ამ საგვარეულო სახელოდან (ფარცხანაყანევის სამოურავოდან) მიღებული
შემოსავალი მოურავის მიერ იმდენ ნაწილად იყოფოდა, რამდენი ოჯახიც იყო ნი-
ჟარაძეების თავადურ გვარში (იქვე).

კაციას ძმას როსტომს⁵⁸ 1801 წ. ქილიფთართხუცესად ვხე-
დავთ⁵⁹. მომდევნო წელს იგი მოურავადაც იხსენიებ⁶⁰. როსტომ
ნიჟარაძე იყო აგრეთვე 1800 წ. ქუთაისში მოწყობილი იმერეთის
პირველი სტამბის „ზედამხედველი“. ასეა ის მოხსენიებული ამ
სტამბის პირველ ნაბეჭდ წიგნში (1800—1801 წწ. ფსალმუნში)⁶¹.

ქუთაისის სტამბის ზედამხედველად იყო როსტომი მისი ამუ-
შავებიდან 1803 წლამდე, ე. ი. იმ დრომდე, ვიდრე ამ ზედამხედ-
ველობას სოლომონ II ზურაბ წერეთელს მიანდობდა⁶². აღნიშნულ
წელს ამ ორ თავადს შორის განწყობილება უკვე გამწვავებული
იყო.

სოლომონ II-ის ერთგულმა მესაიდუმლემ როსტომმა ადრევე
შეამჩნია, რომ სახლთუხუცესი ზურაბ წერეთელი მეფეს ღალა-
ტობდა და გააფრთხილა იგი არ მინდობოდა მას. სწორედ როსტომ
ნიჟარაძემ გამოამყლავნა, როგორც ადრე, ისე 1802 წ., ლეჩხუმის
კამპანიის დროს მეფის მიმართ ზურაბის მოლაღატური მოქმედე-
ბა. ამიტომ იყო, რომ მეფემ ჩამოაშორა წერეთელი ლეჩხუმის საქ-
მეს და ამის თაობაზე დადიანთან მოლაპარაკება როსტომ ნიჟარა-
ძეს დაავალა⁶³. მაგრამ დადიანი ლეჩხუმს არ სთმობდა და ამ პრო-
ცედურის იმერეთის სამეფოსთან შემოერთების საკითხი მაინც ვერ
მოგვარდა...

58 როსტომი რომ კაცია II-ს ძმა იყო, ეს ჩანს 1817 წ. 23 თებერვლის ერთ
„საუღლო წიგნიდან“ (იხ. ქუთ. მუზ. საბ. № 2196).

59 სსცია, ფ. 229(4), დავთარი 24, საბ. № 151; ქრ. შარაშიძე. იმე-
რეთის სტამბის ისტორიისათვის. კ. მარქსის სახელობის საქ. სსრ სახელმწიფო
საჯარო ბიბლიოთეკის შრომები. III. 1937, გვ. 41.

60 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1763.

61 ქრ. შარაშიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

როსტომი იხსენიება აგრეთვე 1800, 1801, 1802, 1803, 1809, 1810, 1311
წლების დოკუმენტებში (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 1156, 1763; ქუთ. მუზ.
საბ. № 846; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 119, 124—125, 142; ს. კაკაბა-
ძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შეახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 185,
№ 18; გვ. 190, № 23; მისივე, იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტე-
ბი). გვ. 481, № 73; გვ. 487, № 80; საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არ-
ქივები. II. გვ. 134, № 113).

როსტომს სამი ვაჟი ჰყავდა: დავითი, ხახე და ალექსანდრე. თავიანთ ბიძა კა-
ცია II-სა და ბიძაშვილებთან (პაატა, რევაზ, ნიკოსთან) ერთად ვხედავთ მათ
1817 წ. საბუთში (ქუთ. მუზ. საბ. № 2196).

62 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 14758.

63 იქვე, ფ. Sd, № 1142; A. Соколов. Путешествие..., с. 40—41;
შ. ბურჯანაძე. თავადი ზურაბ წერეთელი. საქ. სახელმწიფო მუზეუმის
მოამბე. ტ. XX-B. 1959, გვ. 183. იხ. აგრეთვე ზემოთ, წერეთელთა სათავადო.

მეფის უნდობლობით გამწარებული ზურაბ წერეთელი ბჭე-
ვბის წინაშე ჩიოდა: როსტომ ნიჟარაძემ მეფესთან „დამასმინა“.
„მის მოღალატეთ და მკვლელათ გამომაჩინა“ და ამიტომ „ბატონ-
მა... მისი მწყალობლობა მომაკლო“, თორემ მე უდანაშაულო ვა-
რომ⁶⁴. მაგრამ შემდეგდროინდელი ამბების მსვლელობამ ცხადპყო,
რომ ზურაბ წერეთელი მეფეს ნამღვილად ღალატობდა⁶⁵.

მეფის წინაშე როსტომი დიდი ნდობით სარგებლობდა. იმერე-
თის სამეფოს მნიშვნელოვანი საკითხები მის გარეშე არ წყდებო-
და. იგი სოლომონ II-ის იმ „თანაგანმზრახს... ვაზირთა“ რიგებში
იყო, რომელთა „თქმულთა“ მეფე ვერ გადაუხვევდა⁶⁶.

აღსანიშნავია ისიც, რომ სოლომონმა 1801 წ. ზაფხულში
როსტომ ნიჟარაძე გაგზავნა თბილისს მოციქულად, რომელმაც
აქაურ ხელისუფალთ ოფიციალურად განუცხადა: იმერეთის „მე-
ფეს სურს შემოვიდეს რუსეთის მფარველობა-ქვეშევრდომობაში,
ოღონდ იმ პირობით, რომ ქართლ-კახეთში იულონი გაამეფონო“⁶⁷.

როსტომი ბოლომდე სოლომონ II-ის ერთგული დარჩა. იგი
თავის სახლიკაც აბესასთან ერთად, იმ თავადთა შორის იყო, რო-
მელნიც, რუსეთის მთავრობის მიმართ „პირქუშნი და უნდობელ-
ნი“, 1810 წ. მარტს იმერეთ-ქართლის საზღვარზე ტორმასოვთან
შესახვედრად მიმავალ მეფეს მიყვებოდნენ⁶⁸.

იმერეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ (1810 წ.) როსტომი
თურქეთში გადახვეწილ მეფეს თან გაყვა. აქ ემიგრაციაში ყოფნის
დროსაც ნიჟარაძე სოლომონისათვის თავდადებით იღვწოდა.
1811 წ. მეფის დავალებით როსტომი დაუკავშირდა პორტაში
საფრანგეთის საელჩოს თანამშრომელს უტრეს და ჩააბარა მას სო-
ლომონ II-ის წერილი ნაპოლეონისათვის გადასაცემად, რომლი-
თაც რუსეთის თვითმპყრობელობისაგან დევნილი იმერთა მეფე იმ-

64 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1142.

65 იხ. ზემოთ, წერეთელთა სათავადო.

66 ნიკო და დიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 192.

67 ნ. ბერძენიშვილი. საქართველო XIX ს. პირველ მეოთხედში.
საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. II. თბილისი, 1965, გვ. 283.

68 ს. კაკაბაძე. იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები). გვ.
481, № 73.

პერატორს დახმარებას თხოვდა⁶⁹. მაგრამ ამასაც არავითარი შედეგი არ მოყოლია...

აღნიშნულ წელსვე როსტომ ნიჟარაძე „უამით“ დაავადდა ტრაპიზონში⁷⁰ და, უნდა ვიფიქროთ, ამავე წელს იქვე გარდაიცვალა.

როსტომის თანამედროვე იყო მისი სახლიკაცი მაქსიმე ნიჟარაძე, რომელსაც ჭუმათელ მიტროპოლიტის კათედრა ეჭირა და გარდაიცვალა 1811 წ.⁷¹.

როსტომის თანამედროვენი იყვნენ აგრეთვე ნიკოლოზ⁷², ზენოდასაბელებული ხაბაზთუხუცესი კაცია II (როსტომის ძმა), დედოფლის მოლარეთუხუცესი აბესა (აბესალომ)⁷³ და კოსტანტინე⁷⁴ ნიჟარაძეები. პირველი ორი „იმერეთის რჩევის“ წევრ დიდ თავადთა შორის იხსენიება 1809 წ. 23 ივნისს⁷⁵, ორი უკანასკნელი კი, როსტომთან ერთად, ჩანს სოლომონ II-ის ამაღლაში 1810 წ. მარტში⁷⁶.

ზემოხსენებულ პირთა გარდა, XVIII ს. და მომდევნო საუკუნის პირველ მეოთხედში ნიჟარაძეთა საგვარეულოს მეტ-ნაკლებად ცნობილი წარმომადგენლები იყვნენ: ბუჭუა⁷⁷, გიგი, პაატა⁷⁸,

69 ი. ტაბაღაძე. საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობის ისტორიიდან. გვ. 34—36.

70 საქ. სახ. მუზ. ისტ. დოკუმენტები და არქივები. II. გვ. 134, № 113.

71 Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 319. ეს თარიღი საეჭვოა. დიხ. ბაქრაძე მას კითხვის ნიშნით უჩვენებს (იქვე. იხ. აგრეთვე, გვ. 311).

72 ნიკოლოზ ნიჟარაძეს ვხვდებით მხოლოდ ერთხელ 1809 წ. დოკუმენტში (ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 397, № 11).

73 იხსენიება 1792, 1795, 1798, 1799, 1806, 1810, 1814 წლების საბუთებში (სსცია, ფ. 227(2), № 75; ქუთ. მუზ. საბ. №№ 552, 1452; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 108; ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 481, № 73; გვ. 488, № 80; მისივე, იმერეთის საბუთები თაჩხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 183, № 16; გვ. 233, № 15).

74 კოსტანტინე ზურაბის ძე იყო. ვხვდავთ 1810, 1816, 1817, 1823 წლებში (ქუთ. მუზ. საბ. №№ 1628, 2196, 2355; ს. კაკაბაძე. იმერეთის სამეფოს გაუქმება (დოკუმენტები). გვ. 488, № 80). სხვა კოსტანტინე უნდა იყოს 1849 წ. ერთ შეწირულობის წიგნში დასახელებული „პროროგოშიჯი კ(ნია)ზ კონსტანტინე ნიჟარაძე“ (სსცია, ფ. 226(1), № 7946).

75 ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 397, № 11.

76 იქვე, გვ. 487—488, № 80.

77 იხსენიება 1748 წ. ერთ „სათავადებო წიგნში“ (მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის..., გვ. 18, № 6).

78 გიგი და პაატა ნიჟარაძეები ერთად იხსენიებიან 1755 წ. დოკუმენტში (დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 6).

ვახტანგ⁷⁹, ოტია⁸⁰, ზურაბ⁸¹, ლევან⁸², სპირიდონ⁸³, ქაქუჩა⁸⁴, დიმიტრი⁸⁵, გიორგი IV⁸⁶, მალაქა⁸⁷, თეიმურაზ და ტოტია ნიყარაძეები⁸⁸.

იმერეთის სამეფოში რუსული მმართველობის სისტემის დამყარებასთან დაკავშირებით ნიყარაძეთა სათავადო ადმინისტრაციულად გაუქმდა.

79 გვხვდება 1762 წ. ნასყიდობის წიგნში (იქვე, გვ. 17). ვახტანგის შვილი იყო ოტია ნიყარაძე. ასე ასახელებს იგი თავის თავს 1823 წ. 9 მარტის ერთი „მოწმობის“ წიგნში (ქუთ. მუზ. საბ. № 2355).

80 იგი ვახტანგ ნიყარაძის ძეა (ქუთ. მუზ. საბ. № 2355). ვხედავთ 1772, 1823, 1824 წლებში (ქუთ. მუზ. საბ. №№ 205 (მოსეშვილების არქივი), 1767, 2355). სხვა ოტია უნდა იყოს 1841 წ. საბუთში დასახელებული „პრაპორშჩიკი თავადი ოტია ნიყარაძე“, რომელიც ერთხანს მოურავად იყო (იქვე, № 678).

81 გვხვდება 1792, 1795, 1796, 1804 წლების საბუთებში (სსცია, ფ. 227(2), № 75; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 108, 110; ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 233, № 16). ზურაბის შვილია ზემოხსენებული კოსტანტინე ნიყარაძე (ქუთ. მუზ. საბ. № 2355).

82 მოწმედა დასახელებული 1803 წ. 25 ივნისის საბუთში (დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 141). ეს ლევანი არის ბეჟანის ძე (ქუთ. მუზ. საბ. № 204, მოსეშვილების არქივი) ლევან II, ხოლო I ლევანია დავით ნიყარაძის შვილი ლევანი (იხ. ზემოთ, გვ. 154—155, შენიშვნა 36).

83 იხსენიება, ზურაბ ნიყარაძესთან ერთად, 1804 წ. დოკუმენტში (ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 233, № 16). სპირიდონი და ზურაბი ძმები უნდა იყვნენ.

84 მოწმედ არის მოხსენიებული 1814 წ. ერთ ნასყიდობის წიგნში (ქუთ. მუზ. საბ. № 552).

85 ჩანს 1823 წ. (ქუთ. მუზ. საბ. № 2355). შეიძლება ეს დიმიტრი და 1849 წ. 20 ივლისის საბუთში მოხსენიებული „კ(ნია)ზ დიმიტრი ნიყარაძე“ (სსცია, ფ. 227(2), № 7946) ერთი და იგივე პირი იყოს. დიმიტრი ლევანის ძეა (ქუთ. მუზ. საბ. № 2355). დიმიტრის მამა უნდა იყოს ზემოთ დასახელებული ლევან II ბეჟანის ძე.

86 I, II და III გიორგი იხ. ზემოთ.

87 გიორგი III და მალაქია ერთად გვხვდებიან 1804 წ. 2 დეკემბრის დოკუმენტში (ქუთ. მუზ. საბ. № 205, მოსეშვილების არქივი).

88 იხსენიებიან XIX ს. 20-იან წლებში (ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 5377 — დიმიტრი წერეთლის არქივი).

ნიჟარაძეთა შორის ყმა-მამულის გამო „ლაპარაკს“, „დობას“ და „გარიგებას“ ისევე ჰქონდა ადგილი, როგორც სხვა ფეოდალურ გვარებში⁸⁹.

1815 წ. 20 მაისისათვის ნიჟარაძეების თავადური გვარი უკვე გაყრილია და ამ გვარის წევრები ცალ-ცალკე ფლობენ თავიანთ წილხვდომილ მიწა-წყალს⁹⁰.

აღნიშნულ წელს მერაბ II ნიჟარაძემ⁹¹ თავისი შვილობილი მკრინე⁹², როგორც ზემოთ ითქვა, დიმიტრი გირგიოლის ძე წერეთელს მიათხოვა და მთელი თავისი უძრავ-მოძრავი ქონება („სამკვიდრო... ნასყიდი ნაშოვნნი მეფეთაგან ნაბოძები“): „სასახლე ეკლესიითურთ“, „აზნაურნი, მსახურნი და გლეხნი მოქალაქითურთ“ ანდერძით მას დაუმტკიცა⁹³.

მერაბის მემკვიდრეობის სხვა გვარის წარმომადგენლის, წერეთლის ზელში გადასვლამ ნიჟარაძეებში დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. ამ უკმაყოფილებების ნიადაგზე, როგორც აღინიშნა, მოკლეს დიმიტრი წერეთელი ოფშვიტში 1829 წ. 19 აგვისტოს, ღამით.

დიმიტრის მკვლელობის განზრახვაში „ერაობით ნიჟარაძეებს“ და თვით მერაბის ქვრივს მაკოს (მარიამს) სღებდნენ ბრალს. ამ განზრახვის სისრულეში მოყვანას კი თეიმურაზ ნიჟარაძესა და მის ყმებს — რუხვაძესა და რობაქიძეს სწამებდნენ. მკვლელობაში მონაწილეობაზე ექვი ჰქონდათ აგრეთვე დიმიტრი და ტოტია ნიჟარაძეებზე.

ამ საქმის ძიება დოჯხანს გრძელდებოდა...

მერაბ ნიჟარაძის მთელი მემკვიდრეობა მაინც დიმიტრის შვილს ნესტორ წერეთელს დარჩა⁹⁴.

⁸⁹ ქუთ. მუხ. საბ. № 2196.

⁹⁰ იქვე, № 646.

⁹¹ I მერაბი არის ის, რომელსაც 1778 წ. სოლომონ I-ის „ორგულობა გამოუვიდა“ და თვალები დათხარეს (იხ. ზემოთ).

⁹² მერაბ II ნიჟარაძე უშვილო იყო. თანამეცხედრედ ჰყავდა წულუკიძის ასული მარიამ (მაკო). მერაბმა იშვილა თავისი „გაუყრელი“ ძმის დავითის ძე ქაიხოსრო, მაგრამ იგი მალე გარდაიცვალა. დარჩა მას ერთადერთი ასული მკრინე, რომელიც მერაბმა „აღზარდა“ თავის „შვილად და მემკვიდრედ“ (ქუთ. მუხ. საბ. № 646).

მერაბ II ნიჟარაძე გარდაიცვალა 1827 წ. 17 ივნისს (ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 5377 — დიმიტრი წერეთლის არქივი).

⁹³ ქუთ. მუხ. საბ. № 646.

⁹⁴ ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, №№ 5371 (ნესტორ წერეთლის არქივი); 5377 (დიმიტრი წერეთლის არქივი).

გურიის სამთავრო

თ ა ვ ი VI

ნაკაშიძეთა სათავადო*

ნაკაშიძეთა გვარი ერთ-ერთი „უწარჩინებულესი“ გვარი იყო გურიის სამთავროში. ასე იცნობს ამ საგვარეულოს ვახუშტი ბატონიშვილი¹.

ქართველ თავად-აზნაურთა გვარების „აღწერაში“ დაცული ცნობით, „ნაკაშ იყო ბახიჩის ადგილით, დიარბეჭირის წინამძღუარი და თათართაგან ეწოდა ნაყაშ, რადგან მხატვრობა იკოდა... ამის შვილნი მოვიდნენ ქართლსა, მეფემან მიიღო თავადად და ლბობა გვარად ნაყაშიძობა... მისცა ადგილნი გურიას და არიან მუნიდგან ნაკაშიძედ წოდებულნი წელსა 1231-სა“².

თუ ამ ცნობას დაეუჭვრებთ, ნაკაშიძეები გურიაში XIII ს. პირველ ნახევარში მოსულან. მაგრამ ეს ცნობა სარწმუნო არ ჩანს. ვახუშტი ნაკაშიძეს გურიის ადგილობრივ მკვიდრ თავადად თვლის, მაშინ როდესაც ამ ქვეყნის ზოგიერთი თავადური გვარის (შარვაშიძის, თავდგირიძის) სხვა კუთხიდან წარმომავლობაზე მართებულად მიგვითითებს³.

რაც შეხება სიტყვა „ნაკაშს“⁴, იგი თურქულ მეტყველებაში არაბულიდან არის შესული და ეს სიტყვა მართლაც მხატვარს ნიშნავს⁵.

* გურიის სამთავროს სათავადოები მეტ-ნაკლები სისრულით შესწავლილი აქვს ქ. ჩხატარაიშვილს (იხ. მისი საკანდიდატო დისერტაცია: გურიის სამთავრო (პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევი), ხელნაწერი, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკა, გვ. 408—472). აღნიშნული სათავადოების განხილვისას ვსარგებლობთ ამ ნაშრომით.

1 იხ. მისი აღწერა..., გვ. 37.

2 ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 3729, გვ. 119 რ.

3 იხ. მისი აღწერა..., გვ. 37.

4 **نقاش** ქართული ტრანსკრიპციით — „ნაყაშ“. თურქული **ق** ქართულში ყ-დ გადმოიცემა.

5 იხ. Д. А. Магазаник. Турецко-русский словарь, издание второе. М., 1945.

დოკუმენტურ წყაროებში ნაკაშიძეთა გვარი XVI ს. მიწურულამდე არ იხსენიება. ამ გვარის ყველაზე ადრინდელი ჩვენთვის ცნობილი წარმომადგენელი მამუკა ნაკაშიძეა. იგი პიირველად გვხვდება ვახტანგ I გურიელის დროს (1583—1587 წწ.) მის „ღარბაზის ერთა“ შორის⁶. ამის შემდეგ ნაკაშიძეებს განუწყვეტლივ ვხვდავთ ისტორიის სარბიელზე.

ზემოხსენებული მამუკა უნდა იყოს ის მამუკა ნაკაშიძე, რომელსაც XVII ს. პირველ ნახევარში იტალიელი მისიონერი პატრიჯუზეპე ჯულჩე გურიის წარჩინებულ თავადად (Barone de principali) ასახელებს⁷.

იგივე მამუკა უნდა იყოს ციხის ეკლესიის წმინდა გიორგის ხატისა და ფრესკულ წარწერებში მოხსენიებული მამუკა ნაკაშიძე⁸. თუ ეს ასეა, მაშინ მისი თანამეცხედრე ყოფილა ვინმე მოურავის ასული ხვარამზე და ჰყოლია ორი ვაჟი: ალექსანდრე და ბეჟანი⁹.

მამუკა ნაკაშიძეს ორი ძმაც ჰყავდა: თანდარუხ და გიორგი¹⁰. უკანასკნელი მამია გურიელის „ერთგულებაზედ“ მომკვდარა და „მისეული ყველაფერი“ მთავარს მისი ძმებისთვის უბოძებია¹¹.

ნაკაშიძეთა სათავადოს ჩამოყალიბება მამუკას მოღვაწეობის დასაწყისში (XVI ს. მიწურულს) არის სავარაუდებელი. ამ სათავადოს პირველი მეთაურიც ის უნდა იყოს.

ნაკაშიძეთა სათავადოში შვიდი სოფელი შედიოდა:

⁶ Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 131; ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VI. ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი, 1977, გვ. 657—658, № 333.

⁷ დონ ჯუზეპე ჯულჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე... გვ. 74.

⁸ Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 272—273.

⁹ იქვე, გვ. 173.

¹⁰ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 13893.

¹¹ იხ. იქვე. „კელმწიფე“ მამია გურიელი, რომელიც გიორგი ნაკაშიძისეულ „ყველაფერს“ მის ძმებს — მამუკასა და თანდარუხს აძლევს, მამია II უნდა იყოს და ეს ფაქტი მის გურიელობაში — 1600—1625 წწ. უნდა იყოს მომხდარი.

1. გურიაშა¹², 2. ვაშნარი, 3. ციხე (ციხისფერდი), 4. ჭანი-
ეთური, 5. გამოღმა ბაილეთი¹³, 6. ახალსოფელი, 7. მაკვანეთი¹⁴.

პირველი 6 სოფელი ერთ მთლიან ტერიტორიას ჰქმნიდა,
რომელსაც აღმოსავლეთით საგურიელო ოზურგეთი საზღვრავდა,
დასავლეთით — აზნაურ ქარცივაძეთა სოფ. ხვარბეთი, ჩრდილოე-
თით — ნიგოთის ქედი, რომელიც ჰყოფდა მას თავად მაჭუტაძეე-
ბის სამფლობელოსაგან, და სამხრეთით — მდ. ჩოლოქი.

ნაკაშიძეების მფლობელობაში ეს ტერიტორია, თუ უფრო
აღრე არა, მამუკას დროიდან (XVI ს. მიწურული—XVII ს. I ნახე-
ვარი) მაინც არის საგულისხმებელი. აღნიშნულ პერიოდში, რო-
ცა ციხის საყდრის კედლებზე მამუკასა და მის ოჯახის წევრთა
პორტრეტებს ხატავენ¹⁵, გურიაშა უკვე მათ ეკუთვნით¹⁶.

ზემოაღნიშნულ სოფლებს გარდა, ნაკაშიძეები ფლობდნენ
შეკვეთილისა და გრიგოლეთის ნახევარს. ამ ორის ნახევარი იყო
ის „ნახევარი ზღვისპირი“, რომელიც ნაკაშიძეების სამკვიდროდ
ითვლებოდა. მათი მონახევრები აქ გურიელები იყვნენ¹⁷.

12 ძველი სახელწოდებით — კახური (სოფ. გურიაშას მცხოვრები, 78
წლის სიმონ ნესტორის ძე კვაჭაძის ცნობა. ჩაიწერეთ ამავე სოფელში 1959 წ.
აგვისტოს).

მისივე ცნობით, გურიაშა ეწოდებოდა როგორც საყუთრივ სოფელ გურია-
შას ანუ კახურს, ისე მთელ კუთხეს, რომელშიც, ამ სოფელთან ერთად, შედი-
ოდა ციხე, ჭანიეთური, გამოღმა ბაილეთი და ახალ სოფელი (მდრ. Д. М. Ба-
кრაძე. АПГА, с. 272).

13 მდინარე სუფსის გაღმა ბაილეთი გურიელს ეკუთვნოდა (სიმონ კვაჭაძის
ცნობა). XVIII ს. მიწურულიდან ის ლევან ბატონიშვილს ეკირა (ხელნაწ. ინსტ.,
ფ. Sd, № 2662; Д. М. Баκραძე. АПГА, с. 269).

14 დოკუმენტები. I. გვ. 474. № 675; სიმონ კვაჭაძის ცნობა.

15 Д. М. Баκραძე. АПГА, с. 272.

აღსანიშნავია, რომ მაკვანეთის ეკლესიის მთავარანგელოზის ვერცხლის ხა-
ტის ქვემო არშიის წარწერაში მოხსენიებული მამუკა ნაკაშიძე და ციხის საყ-
დრის კედელზე დახატული მამუკა ე. თაყაიშვილს ერთი და იგივე პირად შიამ-
ნია (იხ. მისი არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. I. ტფილისი,
1907, გვ. 31). ჩვენი აზრით, ისინი სხვადასხვა პირნი არიან: მეორე (ციხის საყ-
დრის კედელზე დახატული) მამუკა ნაკაშიძე უფრო აღრიბდელი ხანის მოღვა-
წე ჩანს (იხ. ზემოთ). პირველი კი, როგორც თვით ე. თაყაიშვილი შენიშნავს,
უფრო გვიან — XVIII ს. „დასაწყისში“ იხსენიება (იხ. მისი დასახ. ნაშრ.,
გვ. 31).

16 გურიაშა რომ აღრიბდნენ ნაკაშიძეების მფლობელობაში იყო, ეს ჩანს
გიორგი ნაკაშიძის 1689—1717 წწ. საჩივრის წიგნიდან (დოკუმენტები. I. გვ.
474, № 675). ასევე აღრიბდნენ მაკვანეთიც მათ ხელში იყო (იქვე).

17 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 2482.

ნაკაშიძეები ყმა-მამულს ფლობდნენ აგრეთვე ჩოჩხათს, ზედუბანს¹⁸, ლანჩხუთს¹⁹, გოგორეთს, ასკანას, ხარაულს, ოქროქედს, ვაკიჯვარსა და გამოჩინებულში²⁰. მათვე ეკუთვნოდათ დეაბზუს მამუკა ბერიძის მიწა-წყალი, რომელმაც უძეობის გამო იშვილა ნაკაშიძეთა სახლიკაცი საყვარელი XVIII საუკუნეში და თავისი ყმა-მამული მას დაუმტკიცა²¹.

ნაკაშიძეების ხელში იყო ვრცელი ტყეები ძვირფასი ჯიშის ხეებით (მუხა, ცაცხვი, ბზა) მდინარე ნატანების ქვემო წელზე²².

ნაკაშიძეთა ადგილსამყოფი ციხისფერდსა და ვაშნარში იყო პირველში იყო მათი საზაფხულო რეზიდენცია. აქვე იყო მათი „გურიანთას ციხე. კლდე-გორასა ზედა შენი“²³, სასახლე და საგვარეულო ეკლესია, აგებული ღვთისმშობლის სახელზე.

საზამთრო სასახლე ნაკაშიძეებს ვაშნარში ჰქონდათ²⁴.

ნაკაშიძეთა სათავადოს უფროსი ხან ციხისფერდს იჭდა, ხან—ვაშნარში. მისი სახლიკაცებიც აქვე იყვნენ განლაგებული. მათი ერთი შტო კი მაკვანეთს იყო დამკვიდრებული და ჯერ კიდევ XVII—XVIII სს. მიჯნაზე მას აქ თავისი „სასახლე“ ჰქონდა მოწყობილი²⁵.

ნაკაშიძეების ადგილსამყოფი ციხისფერდი იყო არა მარტო მათი სათავადოს ადმინისტრაციული ცენტრი, არამედ აქ კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობაც წარმოებდა. ბეჟან ნაკაშიძისა და მისი მემკვიდრის გიორგის დროს (XVII ს. მეორე ნახევარი მომდევნო საუკუნის პირველ ნახევარი) ციხისფერდში, ნაკაშიძეთა საგვარეულო ეკლესიაში სამწერლო მოღვაწეობა იყო გაჩაღებული. ხსენებულ პირთა „ბრძანებით“ „აღწერა“ აქ მღვდე-

¹⁸ ჩოჩხათს, ზედუბანსა და დეაბზუს მოსახლე ყმა გლეხთა და აზნაურთა ნაწილი მამია V გურიელმა ნაკაშიძეებს უბოძა 1817 წ., როგორც მათი „ყოფილი“ ყმები (იქვე, № 2657). ე. ი. ისინი აღრიდანვე ნაკაშიძეებს ეკუთვნოდნენ.

¹⁹ ლანჩხუთს მამია IV-ს (1726—1784 წწ. ინტერვალებით) მიერ წანართმევი ყმა-მამული მამუკა ნაკაშიძეს დაუბრუნა გიორგი V გურიელმა (1756—1788 წლები, ინტერვალებით) (ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 11484). ასე რომ, ნაკაშიძეებს აქაც აღრიდანვე ჰქონდათ ადგილ-მამული.

²⁰ სსცთა, ფ. 2, საქ. № 5670, ფურც. 142. იხ. აგრეთვე იქვე, ანაწ. 1, საქ. № 3975, ფურც. 31—32; სიმონ კვაჭაძის ცნობა.

გამოჩინებულში ნაკაშიძეები ყმა-მამულს ფლობდნენ ძველი დროიდან («История»). (Д м. Б а к р а д з е. А П Г А, с. 297—298).

²¹ იხ. იქვე, გვ. 302, 305—306.

²² სიმონ კვაჭაძის ცნობა (გაუგონია მამა-პაპათავანი).

²³ ე ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა. გვ. 790.

²⁴ სიმონ კვაჭაძის ცნობა.

²⁵ დოკუმენტები. I. გვ. 474, № 675.

ღმა საბამ „სრული გულანი“, რომელიც ლიტერატურაში ცნობილია „ციხის გულანის“ სახელით²⁶.

ნაკაშიძეები მრავალყმიანი ფეოდალები ჩანან, მაგრამ მათი ყმათა საერთო რაოდენობა ჩვენთვის უცნობია. ვიცით მხოლოდ, რომ ნაკაშიძეებს მარტო დვაბზუს, ჩოჩხათსა და ზედუბანს 78 კომლი ყმა გლეხი ჰყავდათ²⁷.

კაცო ნაკაშიძეს, 1831 წ. ცნობით, 24 კომლი (99 სული მამრობითი სქესის) აზნაური ჰყავდა²⁸.

ნაკაშიძეების ყმა გლეხები იყვნენ: კვაჭაძეები, ტოტოჩაძეები, არობელიაძეები, სურგულაძეები, კვერელაძეები, ჩიკაშუა, ჭადვი-შვილები, მენაბდეები, ხავთასები, ებრალიძეები, ცხომელიძეები, დოლიძეები, სვანიძეები, სიორიძეები, ლლონტები, ჩანჩიბაძეები, ჩხაიძეები, ხელაძეები, ლომინაძეები, მონაზონია, ულენტი, გოგიტაშვილები, მასხარაშვილები, მარგალიტაძეები, მუჯირი, ოთხმეზური, ცისკარიძეები, ნაკაიძეები, ჩიტაიშვილები, გუჭაბიძეები და სხვ.²⁹

ნაკაშიძეების აზნაურები იყვნენ: ვაშალომიძეები, ფასეიშვილები, ქარცივაძეები (რამდენიმე კომლი), თიკანაძეები, საბაშვილები, დათუნაიშვილები, მამულაიშვილები, ბერიძეები („ორი მოსახლე“ დვაბზუს, „ლიპარისა და მამუკას შვილები“) და სხვ.³⁰

ნაკაშიძეთა ყმები სამთავრო გადასახადებისაგან თავისუფალი იყვნენ³¹. გურიელი მათ მხოლოდ მაშინ ბეგრავდა, როცა „თავად ნაკაშიძეზე მრისხანედ იქნებოდა“³².

26 Д. М. Бакрадзе. АПГА. с. 149, 273; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობაში (ახალი (Q) კოლექცია, ტ. 1, გვ. 122, 124) ციხის გულანი „გურიანთულ“ გულანად იწოდება.

27 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 2657.

28 სსცია, ფ. 123, საქ. № 505, ფურც. 75—78.

29 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №№ 2470, 2657; ფ. Hd, № 10021; დოკუმენტები. I. გვ. 474—475, № 675; სიმონ კვაჭაძის ცნობა.

30 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 2657; დოკუმენტები. I. გვ. 474—475, № 675; სიმონ კვაჭაძის ცნობა.

31 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 2657; მ. დუმბაძე. გურიის სამთავროს სოციალურ-ეკონომიური ვითარება..., მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის. ნაკვ. 30. 1954, გვ. 33.

აქ დამოწმებული საბუთი (ხელნაწ. ინსტ. ფ. Sd, № 2657) 1817 წლისაა. აღნიშნულ წელს მამია V გურიელი უბრუნებს ნაკაშიძეებს მის მიერ ადრე ჩამორთმეულ მათ „ყოფილ“ ყმა-მამულს „ხელშეუვალად“ ანუ სამთავრო გადასახადებისაგან განთავისუფლებით. მაგრამ როგორც ყმა-მამული, ისე „შეუვალობაც“ „ყოფილა“, ე. ი. საგადასახადო ოფინტეტი ნაკაშიძეების ყმებს ადრეც ჰქონდათ. ამ შემთხვევაში მის აღდგენასთან გვაქვს საქმე.

32 ციტირებულია მ. დუმბაძის დასახ. ნაშრომიდან, გვ. 33.

ნაკაშიძეთა სათავადოს უფროსს თავის მოხელეები ჰყავდა, რომელთაც იყენებდა სათავადოს მართვაში. 1689—1717 წწ. ერთ საბუთში იხსენიება, მაგალითად, ნაკაშიძის აზნაური გიორგი მამულაიშვილი. რომელიც „ციხისთავიც იყო და გურიანთა მისი სახელო იყო“³³. ნაკაშიძეებს ჰყავდათ უთუოდ სხვა მოხელეებიც, მაგრამ მათ შესახებ ჩვენთვის ცნობილ წყაროებში ცნობები არ შემონახულა.

გურიის სამთავროს მმართველობის აპარატში ნაკაშიძეებს საპატიო თანამდებობები ეჭირათ. ამ საგვარეულოს წევრები მემკვიდრეობით ფლობდნენ მელვინეთუხუცესის, მესტუმრეთუხუცესის, ქალაქთუხუცესის, მდივანბეგის, შემოქმედის და ოზურგეთის, ჩოჩხათის, ჩიბათის, ჭურუყვეთის მოურავისა და „ერმენის მებაჟის“ სახელობებს.

მელვინეთუხუცესის სახელო გურიის სამთავროში ნაკაშიძეებზე ადრე ართმელაძეთა სახლს ჰქონდა³⁴ ნაკაშიძეთა საგვარეულომ ეს თანამდებობა ართმელაძეთა დამცრობის შემდეგ, XVII ს. მეორე ნახევარში მიიღო. პირველად ამ თანამდებობით იხსენიება მამულა ნაკაშიძე გიორგი III გურიელის დროს — 1664 — 1684 წწ.³⁵ ამიერიდან გურიის სამთავროს არსებობის მთელ მანძილზე მელვინეთუხუცესობა ნაკაშიძეთა ხელშია³⁶. 1770 წ. მელვინეთუხუცესად გიორგი ნაკაშიძეს ეხელადეთ³⁷. 1827 წ. ეს სახელოვან ნაკაშიძეს უჭირავს³⁸.

მესტუმრეთუხუცესის თანამდებობა ნაკაშიძეებმა ბერიძეების შემდეგ დაიკავეს. 1664—1684 წწ. (გიორგი III-ის გურიელობაში) ეს სახელო ჯერ კიდევ გიორგი ბერიძეს ეპყრა³⁹, XVIII ს. პირველ მეოთხედში კი ამ თანამდებობას ბევრ ნაკაშიძე ფლობს⁴⁰. მასზე ადრე მესტუმრეთუხუცესობა მის მამას ჰქონია⁴¹.

33. დოკუმენტები. I. გვ. 475.

34. ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო..., გვ. 476.

35. Д. М. Бакрадзе АПГА, с. 292; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავროს ისტორიული დოკუმენტები აკად. ნ. მარის არქივში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 2, 1975, გვ. 156—157.

36. სსცაა, ფ. 1, №3972; АКТЫ, т. VI, ч. I, с. 680.

37. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VI. გვ. 718, № 372.

38. АКТЫ, т. VI, ч. I, с. 680.

39. Д. М. Бакрадзе, АПГА, с. 292.

40. იქვე, გვ. 297—298.

41. იქვე, გვ. 298.

ბეიანის შემდეგ ეს სახელო აღარ იხსენიება გურიის სამთავროში. უნდა ვიფიქროთ, იგი გააუქმეს, ხოლო მესტუმრეთუხუცესის ფუნქციები სხვა მოხელეს გადასცეს.

ქალაქთუხუცესობა ნაკაშიძეებმა მახაძეთა სახლის დაქვეითების შემდეგ მიიღეს. როსტომ I გურიელის დროს (1534—1566 წწ.) ეს „კელი“ გოჭასპი მახაძეს ჰქონდა⁴². XVII ს. მიწურულსა და მომდევნო საუკუნის დამდეგს ქალაქთუხუცესად ნაკაშიძეთა გვარის წევრი მამუკა გვხვდება⁴³, XIX ს. დასაწყისში კი ეს თანამდებობა როსტომ ნაკაშიძეს აქვს⁴⁴.

სწორია, ჩვენი აზრით, ქ. ჩხატარაიშვილი, როცა ქალაქთუხუცესის ფუნქციას გურიის სამთავროში „ქალაქობათა“ (ბაზრობათა) და ვაჭარ-ხელოსანთა გამგებლობით განსაზღვრავს და მის სარგოდ ამ ბაზრობათაგან მიღებულ შემოსავლის ნაწილს მიიჩნევს⁴⁵.

ასევე სწორად უთითებს მკვლევარი იმ ფაქტზე, რომ ქალაქთუხუცესად აქ ყოველთვის დიდი ფეოდალი ჩანს, „არ შეინიშნება მისი არჩევითობა“ და არც ის, რომ იგი ქალაქის მოსახლეობის (მოქალაქეების) წარმომადგენელი იყოს⁴⁶.

მღივანბეგის სახელო გურიის სამთავროში მხოლოდ XVIII ს. მეორე ნახევრიდან იხსენიება. აქ ერთდროულად სამი მღივანბეგი იყო: ნაკაშიძეების, გუგუნავეებისა და გურიის ერისთავების საგვარეულოებიდან⁴⁷. 1827, 1828 წლებში მღივანბეგად გიორგი ნაკაშიძეს ვხვდავთ⁴⁸. როდის დაიკავა მან ეს თანამდებობა, არ ჩანს.

შემოქმედის მოურავობა XVIII საუკუნეში გურიელის ძემ ნიკოლოზმა, შემოქმედელმა ეპისკოპოსმა ბახუტა ნაკაშიძეს მისცა⁴⁹. ნიკოლოზ შემოქმედელი რომ გარდაიცვალა (1775 წ. წინარე ხანაში), გიორგი V გურიელმა შემოქმედი თავისთვის აიღო და მის გამგებლად («Заведывающим») თავისი ძე დასვა. მაგრამ შემდეგ მთავარი „დაჰყვა“ ნაკაშიძეთა თხოვნას და აღნიშნულ წელს შემოქმედის მოურავობა ისევ ბახუტასა და მის შვილებს სამკვიდროდ უბოძა⁵⁰. 1822 წ. კი ეს სახელო მამია V გურიელმა როსტომ:

42 Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 283.

43 იქვე, გვ. 294.

44 ხელნაწ. ინსტ., ფ. А, № 13170, გვ. 5v.; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო..., გვ. 373.

45 იხ. მისი გურიის სამთავრო..., გვ. 373.

46 იქვე, გვ. 373—375, შტრ. Ш. А. Месхиа. Города..., с. 304—305.

47 Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 335, 341; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო... გვ. 382—383.

48 სსცია, ფ. 1, № 3981; Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 335.

49 Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 308.

50 იხ. იქვე.

ნაკაშიძეს დაუმტყიცა⁵¹. 1823 წელსაც შემოქმედის მოურავად როსტომი იხსენიება⁵².

ოზურგეთის მოურავობა 1790 წ. როსტომ ნაკაშიძეს აქვს⁵³. (XVIII ს. მიწურულსა და მომდევნო საუკუნის პირველ მეოთხედში ნაკაშიძეთა საგვარეულოში რამდენიმე როსტომი ჩანს). 1807 წ. ეს სახელო ლაზარე ნაკაშიძეს უკავია⁵⁴, 1814 წ. კი ოზურგეთის მოურავად კვლავ როსტომ ნაკაშიძეა⁵⁵.

1820 წ. რუსეთის სარდლობამ მაიორ გიორგი ნაკაშიძეს სამოურავოდ მისცა აგრეთვე ჩოჩხათი, ჩიბათი და ჭურუყვეთი (ეს იყო დავით ბატონიშვილის მამული, აღებული სახაზინოდ 1820 წ. მისი მფლობელის გურიის აჯანყებაში მონაწილეობის გამო), მაგრამ ამ სამოურავოს არსებობა მალე შეწყდა⁵⁶.

1828 წ. კი ჩიბათისა და ჭურუყვეთის სამოურავო ისევ ჩანს და ისევ ნაკაშიძეების ხელშია⁵⁷.

მოურავს ზოგჯერ შეთავსებით სხვა „ქელიც“ ექირა. მაგალითად, ჩიბათისა და ჭურუყვეთის მოურავი ნაკაშიძე იმავე დროს მელვინეთუხუცესი იყო⁵⁸.

ერმენის მებაჟეობა (სამთავრო ბაჟის აღების უფლება) 1789—1792 წლებში სვიმონ III გურიელმა კაცო, ბეჟან და ლომკაც ნაკაშიძეებს უბოძა. მთავრის მიერ ამის შესახებ მათთვის მიცემული წყალობის წიგნიდან ჩანს, რომ ერმენის მებაჟეობა უფრო აღრეც („ძველთაგან“) ნაკაშიძეთა სახლს „ჰქონებოდა“⁵⁹.

ერმენის საბაჟოში შედიოდა ტერიტორია „ლელის წყალსა და ჩოლოქს აქეთ, სახარიას გარეთ გრიგოლეთიანად“⁶⁰.

ერმენის საბაჟო, როგორც ქ. ჩხატარაიშვილი შენიშნავს, XVIII ს. მიწურულიდან გრიგოლეთის საბაჟომ შესცვალა⁶¹, რომლის მებაჟეობაც ისევ ნაკაშიძეების ხელში იყო⁶². მათვე ჰქონდათ შეკვეთილის მებაჟის სახელოც⁶³.

51. სსცია, ფ. 2, საქ. № 4355 (ახალი აღწერილობით), ფურც. 9, 23, 28; ფ. 448, საქ. № 1851, ფურც. 23.

52 Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 332.

53 იქვე, გვ. 314.

54 იქვე, გვ. 326.

55 იქვე, გვ. 332.

56 ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო..., გვ. 290, 295.

57 შ. დუმბაძე. გურიის სამთავროს სოციალურ-ეკონომიური ვითარება..., მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის. ნაკვ. 30. 1954, გვ. 32.

58 იხ. იქვე.

59 სსცია, ფ. 1449, № 2.

60 იხ. იქვე.

61 იხ. მისი გურიის სამთავრო..., გვ. 398.

62 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 2482.

63 იხ. იქვე.

ეს სახელოები ნაკაშიძეებს დიდ შემოსავალსა და ძალაუფლებას აძლევდათ.

გურიის სამთავროს გაუქმების შემდეგ, 1837 წ. კიდეც ბოქაულთუხუცესის თანამდებობა, რომელიც ადრე სოფიო დედოფლის ერთგულ თავადს თავდგირიძეს ჰქონდა, რუსეთის მთავრობამ თავის მომხრე გიორგი როსტომის ძე ნაკაშიძეს გადასცა⁶⁴.

ჯერ კიდეც პირველი ნაკაშიძის, მამუკას მემკვიდრე მესტუმრეთუხუცესი ბეჯანი⁶⁵ მეტად ძლიერი თავადია და დიდი პატივიც აქვს გურიის სამთავროში. ამიტომაც, რომ მამია III გურიელი (1689—1714 წწ.) დიპლომატიური მისიით ბეჯანს გზავნის „სტამბოლში“⁶⁶.

რა საკითხზე ჰქონდა გურიელის ელჩს თურქეთთან მოლაპარაკება, წყაროებიდან არ ჩანს. მაგრამ ბეჯანის ელჩობის შედეგი იყო ის, რომ მამია „თურქეთს მოუბრუნდა“⁶⁷.

XVII ს. მეორე ნახევარსა და მომდევნო საუკუნის დამდეგს ბეჯანი არის ნაკაშიძეთა სახლის თავკაცი. მის დროსვე გამოდის ისტორიის ასპარეზზე მისი „პირმშო ძე“ გიორგი, რომელიც მამაზე არანაკლებ მნიშვნელოვანი ფიგურაა გურიის სამთავროში.

64 სტია, ფ. 2, ანაწ. 1, საქ. №5195, ფურც. 29—30.

65 იხ. ზემოთ. გვ. 164, 168.

ბეჯანის თანამეცხედრე იყო ნიჟარაძის ასული თეთრუა. ჰყავდა სამი შვილი: გიორგი, მამუკა და ხვაზანა (Д. М. Бакрадзе. АПГА. с. 273; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია. ტ. I. გვ. 123, ანდერძი 4; გვ. 126, ანდერძი 4, 5).

66 ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია. ტ. I. გვ. 124, ანდერძი 9.

სტამბოლიდან დაბრუნების შემდეგ ბეჯან ნაკაშიძე მალე გარდაცვლილა: „მამია ჩუენი სტამბოლიდამ მოვიდა და ამიერ სოფლით მიიეცალაო“, ამბობს ბეჯანის ძე გიორგი ციხის გულანის ანდერძ-მინაწერში (იხ. იქვე). წყაროებიდან არა ჩანს როდის დაბრუნდა ბეჯანი სტამბოლიდან, მაგრამ იმ დროს, როდესაც მის ძეს გიორგის გიორგი IV გურიელი ებრძოდა და „დიდნი განსაცდელნი“ შეემთხვა, ბეჯანი უკვე მკვდარი იყო (იქვე). ეს „განსაცდელნი“ კი გიორგი ნაკაშიძეს, თუ ვახუშტის თარიღი სწორია, 1717 წ. შეემთხვა (იხ. მისი აღწერა..., გვ. 878—879). აღნაშნულ წელს წაართვა მას გურიელმა გურიამთას ციხე-სიმაგრე და თანამეცხედრეც (იქვე, გვ. 879; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია, ტ. I, გვ. 124, ანდერძი 9). ე. ი. ბეჯანი 1717 წელზე ადრეა გარდაცვლილი. ცდება უთუოდ ვახუშტი, როცა ამ წელს მას ცოცხლად იხსენიებს (იხ. მისი აღწერა..., გვ. 878).

67 იხ. ქ. ჩხატარაიშვილი, გურიის სამთავრო..., გვ. 148—149, 443.

მამია III-ის გურიელობის⁶⁸ ბოლო წლებში ხელისუფლები-სათვის ბრძოლა დაიწყო მისმა ძემ ლევან ბატონიშვილმა. ამ ბრძო-ლამ, რომლის ინიციატორები, შეიძლება, თვით ნაკაშიძეები იყვ-ნენ, დიდი ზიანი მიაყენა მათ სახლს. ბრძოლის პროცესში ამ სახ-ლის წევრები ორ ჯგუფად გაიყვნენ: ბეჟან, გიორგი და სხვა გუ-რიამთელი ნაკაშიძეები ლევანის მხარზე დადგნენ. მათი მაკვა-ნეთელი სახლიკაცები კი მამია III-ს მიემხრნენ. მოწინააღმდეგე ჯგუფები ერთმანეთს მტრობდნენ⁶⁹: გიორგი ნაკაშიძე თავს დაესხა მაკვანეთს მოსახლე თავის თანამოგვარეებს და „მოთხარა“. მაკვა-ნეთელმა ნაკაშიძეებმა გაქცევით ცლიეს უშველეს თავს⁷⁰.

ნაკაშიძეთა შორის მტრობით სარგებლობდნენ მათი აზნაური მამულაიშვილები და თავიანთ ბატონს ყმა გლეხებსა და დოვ-ლათს ტაცებდნენ⁷¹.

გიორგი ნაკაშიძე გიორგი IV გურიელსაც ვერ შეეწყო. გან-დიდებული თავადი მთავრის მიმართ მძლავრობდა. მას ზურგს უმაგრებდა ოდიშის მფლობელი ბეჟან დადიანი, რომლის ასულიც გიორგი ნაკაშიძის თანამეცხედრე იყო⁷². ნაკაშიძეებმა და გურიის ერისთავებმა დადიანის დახმარებით 1717 წ. გადააყენეს გიორგი IV და გურიელად მისი ძმა ქაიხოსრო დასვეს⁷³. მაგრამ გიორგი IV-ემ მოახერხა ნაკაშიძეებისა და დადიანის გათიშვა და თავისი ხელისუფლება იმავე წელს აღადგინა⁷⁴.

დადიანისაგან მიტოვებული ნაკაშიძეები და მათი მიმდგომი გურიის ერისთავები გურიელმა სასტიკად ღამარცხა: ამ ბრძოლის დროს დაკარგა გიორგი ნაკაშიძემ თავისი საგვარეულო გურიამთას ციხე და თანამეცხედრე დადიანის ასული. ორივე, როგორც ზემოთ ითქვა, გამარჯვებულმა გურიელმა წაართვა⁷⁵. გიორგი IV ახლა თვითონ გახდა დადიანის სიძე და ასე „მოიმტკიცა გურია“⁷⁶. გი-

68. 1689—1714 წლები, ინტერვალებით.

69 დოკუმენტები. I. გვ. 474—475, № 675; ქ. ჩხატარაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 443.

70 დოკუმენტები. I. გვ. 474—475, № 675.

71 იხ. იქვე.

72 ვახუშტი, აღწერა... გვ. 878.

73 იქვე, გვ. 877—878.

74 იქვე, გვ. 878—879.

75 იქვე, გვ. 879.

76 იხ. იქვე.

ორგი ნაკაშიძე კი, გურიიდან „ექსორია“ ქმნილი, „სამ-ოთხ წელს“ ხან სვანეთს იმყოფებოდა და ხან ლეჩხუმს. ბოლოს, 1721 თუ 1722 წ. გურიელმა შეირიგა იგი და გურიამთაც დაუბრუნა, მაგრამ მისი „მამული“ მეტად „აოხრებული“ იყო⁷⁷.

გიორგი ნაკაშიძე ამის შემდეგაც განაგრძობდა ურჩობას: გურიელისგან დამოუკიდებლად სულთნის დიდ ვეზირს დაუკავშირდა და 1729 წ. მისგან დაცვის სიგელიც მიიღო⁷⁸. ეს იყო თურქთა ვასალობის აღიარება, რაც ნაკაშიძეებს მათ ერთგულებას ავალუბდა. მაგრამ შემდეგ იმერთა მეფის გაძლიერებამ ამ საგვარეულოს პოზიცია შეაცვლევინა. 1771 წ. ნაკაშიძეებმა და გურიის სხვა ფეოდალებმა, მამია IV გურიელთან ერთად, სოლომონ პირველს თურქთა წინააღმდეგ „უკანასკნელ სისხლის წვეთამდე“ ბრძოლის აღთქმა მისცეს⁷⁹.

ნაკაშიძეები აქტიურ მონაწილეობას ლებულობდნენ იმ ბრძოლაშიც, რომელიც მთავრის ხელისუფლების მიტაცებისათვის გურიის ბატონიშვილებს შორის გაიმართა XVIII ს. მიწურულს. ნაკაშიძეთა სახლი ამ დროს მცირეწლოვან მამიას რეგენტ ქაიხოსრო IV გურიელთან იყო დამოყვრებული. მას ცოლად ჰყავდა მაკვანეთელი ლაზარე. ბახუტა და გიორგი ნაკაშიძეების და როსტომის ასული მაკიქასპი⁸⁰. ამ საგვარეულოს წევრებიც მამიას ინტერესების დამცველ ქაიხოსროს უჭერდნენ მხარს. მაგრამ, როცა ქაიხოსრომ ნაკაშიძის ქალი მიატოვა და გურიის ერისთავის ასული ელისაბედი⁸¹ შეირთო⁸², ნაკაშიძეებსა და ქაიხოსროს შორის მტრობა გაჩნდა. შეურაცხყოფილი ნაკაშიძეები ქაიხოსროს წინააღმდეგ მებრძოლ ვახტანგ ბატონიშვილს მიუდგნენ⁸³. შექმნილ სიტუაცი-

77 ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ახალი (Q) კოლექცია. ტ. I, გვ. 124, ანდერძი 9.

გურიაში დაბრუნების შემდეგ (1721 ან 1722 წ.) გიორგი ნაკაშიძემ შეირთო „ერისთავის (გურიის?) ასული ზილიხან“. ჰყავდა ერთი ვაჟი — ბეჟან (იხ. იქვე; Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 274).

78 სსცია, ფ. 246, საქ. № 1062, ფურც. 53, 62.

79 Грамоты... I, с. 291; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო... ვვ. 445.

80 სსცია, ფ. 2, საქ. 4355 (ახალი აღწერილობით) ფურც. 23; ქ. ჩხატარაიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 362, 446.

81 ელისაბედი ქაიხოსროს ასული იყო (Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 337, გურიელთა გენეალოგიური ცხრილი).

82 იქვე; ქ. ჩხატარაიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 243, 362, 446—447.

83 Акты, II, с. 540, 542; ქ. ჩხატარაიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 243, 446—447.

აში ქაიხოსროს ეს მტრობა, როგორც ჩანს, ნაკლებ ბოროტებად მიაჩნდა, ვიდრე ვახტანგ ბატონიშვილთან ერისთავების მეგობრობა, რომლის ჩაშლის მიზნითაც ითხოვა მან სწორედ ერისთავის ქალი.

ასეთ ვითარებაში ნაკაშიძეები აღრიდანვე, ვახტანგ ბატონიშვილის კვალდაკვალ, იწყებენ რუსეთთან დაახლოების ძიებას. ჯერ კიდევ 1804 წ. კაცო და ბეჟან ნაკაშიძეებმა რუსეთის მფარველობაში მიღება ითხოვეს და ამით რუსეთის სარდლობას თავიანთი ერთგულება დაუმტკიცეს⁸⁴. მართლაც, ნაკაშიძეებს ანტირუსულ გამოსვლებში მონაწილეობა არ მიუღიათ.

XIX ს. დამდეგს ნაკაშიძეთა საგვარეულოს წევრებში იაეც უთანხმოებაა: გიტული და თანდარუხ თავიანთ ძმასთან — მამუკასთან „ცოტათ მომღურავათ“ არიან, ჩანს, იმიტომ, რომ უკანასკნელი „ოჯახის ერთგულებაზე კეთილად“ არ ზრუნავდა, მაგრამ 1808 წ. ისინა მორიგებულან და „ძმობა“ აღუდგენიათ⁸⁵.

ფრიად გამწვავებული დამოკიდებულება იყო ნაკაშიძეებსა და მამია V გურიელს შორისაც. ამიტომაც მისცა მან 1804 წ. ლაზარე ნაკაშიძის ყმა-მამული ასკანას, ხარაულს, ოქროქედსა და ვაკიჯვარში ალექსანდრესა და დავით მაჭუტაძეებს⁸⁶.

ნაკაშიძეები და მაჭუტაძეები ისედაც მტრობდნენ ერთმანეთს⁸⁷ და ამან ამ ორ თავადურ საგვარეულოს შორის განწყობილება უფრო მეტად გააფუჭა.

1812 წ. კიდევ მამია V ნაკაშიძეებს გურიამთის, ზედუბნისა და გოგორეთის მიდამოების გამო ეღავებოდა. მაგრამ რუსეთის მთავრობამ ნაკაშიძეების ინტერესები დაიცვა და გურიელი აიძულა საქმის გარჩევა მომრიგებელ სასამართლოსათვის მიენდო. მომრიგებელთა განჩინებით ნაკაშიძეებმა „ფიცით დაიმტკიცეს“ სადავო ადგილების ნაწილი⁸⁸.

ბოლოს, მთავარმა შეძლო მაინც ნაკაშიძეთა სათავადოს ძლიერების შემუსვრა. 1717 წ. დაანგრია მათი საგვარეულო გურია-

⁸⁴ Акты, II, с. 408.

⁸⁵ დოკუმენტები..., II. გვ. 288, № 451

⁸⁶ სსცია, ფ. 2, საქ. № 5670, ფურც. 142, იხ. აგრეთვე იქვე, ანაწ. 1, საქ. № 3975; ფურც. 31—32.

⁸⁷ ო. სოსელია. ნარკვევები..., გვ. 251.

⁸⁸ სსცია, ფ. 246, საქ. № 9062, ფურც. 61; ქ. ჩხატარაიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 447.

მთას ციხე-სიმაგრე⁸⁹ და ამით მათ ურჩობის საშუალება საბოლოოდ მოუსპო. თუ აქამდე ნაკაშიძეები გურიელს არაფრად აგდებდნენ, ახლა ამ ქედმაღალმა თავადებმა იკადრეს მისი „შემოვედრება“. აღნიშნულ წელსვე კაცო, ბეჟან და სხვა ნაკაშიძეებმა „გულის წმინდით“ აღუთქვეს მამია V-ეს „მორჩილება და სამსახური როგორც შეესაბამება ყმისაგან ბატონს“. მთავარმაც შემოირიგა დამორჩილებული ვასალები და ჩამორთმეული ყმა-მამულიც დაუბრუნა მათ⁹⁰.

მაგრამ ნაკაშიძეები თვალთმაქცურ პოლიტიკას აწარმოებდნენ: 1818—1819 წწ. ისინი თურქეთთან იყვნენ საიღუმლოდ დაკავშირებული⁹¹. ამავე დროს რუსთა სარდლობასაც „ერთგულებდნენ“. რუსეთის აგენტურას ეს მხედველობიდან არ გამოპარვია და მათ მოქმედებას ამ ხანებში უნდობლობით უყურებდა...

მამია V-ს გარდაცვალების შემდეგ (1826 წ. 21 ნოემბერი) ნაკაშიძეებმა, გურიის სხვა თავადებთან ერთად, ერთგულება შეფიცეს მამიას ქვრივს — სოფიო დედოფალს და მთავრის მცირეწლოვან მემკვიდრე დავითს⁹². მაგრამ ეს ფიცი მალე დაარღვიეს.

ამ დროს ნაკაშიძეთა საგვარეულოს თავკაცი მდივანბეგი გიორგი ნაკაშიძე ჩანს.

ცნობილია, რომ მამია გურიელის სიკვდილის შემდგომ, მისი მემკვიდრის მცირეწლოვნობის მომიზეზებით, 1827 წ. იანვარს, საქართველოს მთავარმმართველ ერმოლოვის ბრძანებით, „გურიის სამთავროს სამმართველო საბჭო“ დაარსდა გარდაცვლილი მთავრის მეუღლის სოფიო დედოფლის უფლებათა შეზღუდვის მიზნით. ზემოხსენებული გიორგი ნაკაშიძე იყო ახლა ამ საბჭოს წევრი⁹³ და თავადთა იმ ჯგუფის ერთ-ერთი მეთაურთაგანი, რომელიც გურიაში მთავრის ხელისუფლების გაუქმებისა და რუსული მმართველობის დამყარებისათვის იღწეოდა.

ნაკაშიძეები აშკარად განუდგნენ დედოფალს 1828 წ., როცა

⁸⁹ Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 154 (1817 წ. ქვეშ); მამია დუმბაძე. დასავლეთ საქართველო. გვ. 242; ქ. ჩხატარაიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 46, 282.

⁹⁰ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, №2657.

⁹¹ ქ. ჩხატარაიშვილი, გურიის სამთავრო..., გვ. 447. იხ. იქვე, შენიშვნა 5.

⁹² Акты, т. VI, ч. I, с. 678.

⁹³ იხ. იქვე, გვ. 679—680.

რუსეთის ჯარმა სამთავროს ოკუპაცია დაიწყო. ამიტომ იყო, რომ სამთავროს გაუქმებისა და სოფიო დედოფლის თურქეთს გაქცევის შემდეგ (აღნიშნულ წლის მიწურულს) რუსეთის სარდლობამ გურიის დროებითი მმართველობის წევრად გიორგი ნაკაშიძე დანიშნა, როგორც რუსეთის ხელისუფლებისათვის სანდო პირი⁹⁴.

გიორგისა და მის სახლიკაცებს არც შემდგომ უღალატიათ რუსეთის მთავრობის ერთგულებისათვის...

გურიის სამთავროს გაუქმების შემდეგ (1828 წ. მიწურული ფაქტიურად, ფორმალურად კი — 1830 წ.) ნაკაშიძეთა სათავადოც ადმინისტრაციულად გაუქმდა. ამ საგვარეულოს წევრები მაინც 1837 წლამდე არ გაყრილან⁹⁵.

თ ა ვ ი VII

თავდგირიძეთა სათავადო

თავდგირიძეთა თავდაპირველი საცხოვრისი სამცხე-საათაბაგოში იყო¹. აქ ქართლის კათალიკოსის სამწყსო თავადთა და სოფელთა XVI ს. დამდეგის სიაში „თაქთირისძე“ ანუ თავდგირიძე² სამცხის წარჩინებულ გვარებს შორის არის დასახელებული³. ამ

აღნიშნულ საბჭოში («Совет управления княжества гურიинского») ექვსი წევრი შედიოდა: ვახტანგ ერისთავი, დავით მაჭუტაძე, სიმონ გუგუნივა, ზემოხსენებული გიორგი ნაკაშიძე, გიორგი ერისთავი და გიორგი თავდგირიძე. საბჭოს თავმჯდომარედ სოფიო დედოფალი ითვლებოდა (იხ. იქვე).

⁹⁴ Акты, т. VII, с. 416—417; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო... გვ. 299, 302, 309, 447—448.

გურიის დროებითი მმართველობა ოთხი წევრისაგან შედგებოდა. გიორგი ნაკაშიძის გარდა, მასში შედიოდნენ: ვახტანგ ერისთავი, სიმონ გუგუნივა და გიორგი ერისთავი. ამ მმართველობას რუსი ოფიცერი თავმჯდომარეობდა (Акты, т. VII, с. 416—417).

⁹⁵ სსცია, ფ. 2, საქ. № 6406, ფურც. 1—5.

¹ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 37.

² გვარსახელი თავდგირიძე (ვახუშტით — თადგირიძე) ძველ საისტორიო წყაროებში ხშირად „თადგირიძის“ ფორმითაც არის მოცემული (იხ. ე. მეტრეველი. მასალები... გვ. 84, აღაპი № 55; გვ. 168, აღაპი № 225; დოკუმენტები. I. გვ. 476, № 676; დას. საქ. სეკლ. საბ. I. გვ. 109; Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 243, 291—293).

³ იხ. და შდრ. Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 80, 85, 245; ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. I, ტფილისი, 1907, გვ. 75; ს. კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების

საგვარეულოს ნფლობელობაშია აქ „ვერცემლისძე სასაფლაოთა, მონასტრიოთა და კარის ეკლესიითა“⁴.

სამცხის მკვიდრ თავდგირიძეთა გვარის წარმომადგენელი არიან ფოცხუერი და ამირა თავდგირიძეები, რომელთაგან პირველი XIV ს., ხოლო მეორე XV ს. მოღვაწე უნდა იყოს⁵.

აღსანიშნავია, რომ იოანე ბატონიშვილის ცნობით, „თადგირ“ იყო „თავადი ბუზმუნიელთა. ვანისა მხარეს. წელსა 1211-ს... ამათი გუარი მოვიდა მეფისა თანა ახალციხეს და მიიღო თავდგირიძედ. რ(ომე)ლნიმე დაშთენ ახალციხეს და ზოგნი რ(ომე)ლნიმე დაესახლნენ გურიას“⁶.

ამ ცნობაში სარწმუნოა მხოლოდ ის, რომ გვარსახელი თავდგირიძე ამ საგვარეულოს მამამთავრის „თადგირის“ (თუ „თავდგირის“) სახელიდან ნაწარმოებად არის მიჩნეული და რომ სამცხიდან წამოსული თავდგირიძეები, „რ(ომე)ლნიმე დაესახლნენ გურიას“.

თავდგირიძეთა გვარის გურიაში გადმოსახლება უნდა მომხდარიყო XVII ს. შუა წლებში, იმ დროს, როდესაც, ვახუშტის თქმით. „გამაჰმადიანდებოდნენ ყოველნი წარჩინებულნი“ სამცხისა, ხოლო, „რომელთა არა ინებეს მაჰმადიანობა“. „ივლტოდიან“ ქართლა, იმერეთს, ოდიშს, გურიას და სხვაგან⁷.

სამცხიდან მაჰმადიანთაგან ლტოლვილი თავდგირიძეები აღნიშნულ პერაოლში მკვიდრდებიან ქვემო გურიაში. მათი პირველნი წარმომადგენელი გიორგი და მირზაბეგ (მიზარბეგ) თავდგირიძეებია, რომელთაც პირველად ვხედავთ აქ XVII ს. მეორე ნა-

შესახებ. თბილისი, 1920, გვ. 7; სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს), ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა, თბილისი, 1961, გვ. 33; ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი, 1970, გვ. 243, № 45.

⁴ იხ. ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 7; ქრ. შარაშიძე. დასახ. პუბლიკაცია, გვ. 33; ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III. გვ. 243, № 45, შდრ. ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 75; Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 80.

⁵ ე. მეტრეველი, დასახ. ნაშრ., გვ. 84, აღაპი № 55, გვ. 133, კომენტარი № 55; გვ. 99—100, აღაპი №№ 225, 226, გვ. 168, კომენტარი №№ 225, 226.

⁶ ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 3729, გვ. 119 რ.

⁷ იხ. მისი აღწერა, გვ. 726—728.

ხევარში⁸. ეს გიორგი არის I გიორგი გურიაში ჩამოსახლებულ
ოავდგირიძეთა გვარში.

გურიაში ახლად დამკვიდრებულ თავდგირიძეთა წინსვლის
აუცილებელი პირობა სამთავრო სახლთან დაახლოება იყო. სწო-
რედ ამ მიზნით გიორგი თავდგირიძემ ცოლად შეირთო ქაიხოსრო
I-ის ასული და გიორგი III გურიელის და დარეჯან ბატონიშვილი⁹.
გურიელთან კეთილგანწყობილებაში მყოფი თავდგირიძეები სათა-
ვადო ადგილ-მამულს იძენენ და მალე წინაურდებიან.

ჯერ კიდევ 1664—1684 წწ. გიორგი III გურიელმა სამკვიდ-
როდ უბოძა მირზაბეგ თავდგირიძეს მაჭუტაძისა და მელიმონაძის
ბეითალმანი ყმა-მამული აჭყვისთავს, ჭახათს, ჩაქვს, აცანასა და
ქობულეთში¹⁰. XVII ს. მიწურულს თავდგირიძეებს ეჭირათ ბათუ-
ნის მხარე და გონია¹¹. მათ სამფლობელოში შედიოდა ხინო მისი

⁸ Д. М. Бакрадзе, АПГА, с. 291—292; ქ. ჩხატარაიშვილი.
გურიის სამთავროს ისტორიული დოკუმენტები..., საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადე-
მიის „მაცნე“, ისტორიის..., სერია, 2, 1975, გვ. 156—157.

ეს გიორგი ჩანს XVIII საუკუნეშიც (იხ. Д. М. Бакрадзе, АПГА,
с. 294, 297, 304; დას. საქ. საეკლ. საბ., I, გვ. 109; დოკუმენტები, I, გვ. 476,
№ 676). იგი ცოცხალია ამ საუკუნის 70-იანი წლების მიწურულამდე (იხ. ქვე-
მოთ).

⁹ Д. М. Бакрадзе, АПГА, с. 243—244.

მაშინ, როდესაც გიორგი თავდგირიძის „აკლამის“ წარწერაში (აკეთის
მაცხოვრის ტაძარში) მისი თანამეცხედრე ბატონიშვილი დარეჯანად არის წო-
ლებული (იხ. იქვე), ერთ დოკუმენტში, რომელიც გიორგის გარდაცვალების
შემდეგ არის დაწერილი, მისი მეუღლე თავის თავს „ბატონიშვილ ზვარამზედ“
ასახელებს (დას. საქ. საეკლ. საბ. I, გვ. 119). შეიძლება ქმრის სიკვდილის შემ-
დეგ დარეჯანი მონაზვნად აღიკვეცა და, ჩვეულებრივ, სახელი შეიცვალა, მაგ-
რაჲ ასეთ შემთხვევაში ხშირად შემონაზვნებამდე სახელსაც იხსენიებდნენ
ხოლმე; ისიც შეიძლება მას ორი სახელი ერქვა: ერთი ნათლობისა და მეორე—
არაოფიციალური.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ს. კვაბაძის მიერ ნეაპოლდევი ზემომოთიე-
ბული დოკუმენტის თარიღი (1715—1730 წწ. ახლო ხანები. იხ. იქვე, გვ. 118,
საბუთის ლეგენდა), სწორი არ არის. საბუთი, როგორც ითქვა, დაწერილია გი-
ორგი თავდგირიძის გარდაცვალების შემდეგ, ეს კი მისი აკეთს დამკვიდრების
(1772—1776 წწ.) შემდგომ მოხდა. ე. ი. საბუთი აღნიშნულ წლების ახლო ხან-
შია შედგენილი.

¹⁰ Д. М. Бакрадзе, АПГА, с. 292; ქ. ჩხატარაიშვილი.
დასახ. ნაშრ., გვ. 156—157.

¹¹ ვახუშტი. აღწერა... გვ. 852; Д. М. Бакрадзе, Исторический
очерк турецкой системы землевладения (приложение к протоколу Кавказ.
Юрид. Общ. № 9, 1889), с. 13—14; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამ-
თავრო... გვ. 449.

საეპისკოპოსო კათედრითა და სამწყსოთი¹². გიულდენშტედტის ცნობით, 1772 წ. მათვე ეკუთვნოდათ ქობულეთი და ალამბარი¹³. ალამბარში ჰქონდათ თავდგირიძეებს საგავარეულო ციხე-სიმაგრე¹⁴.

გიორგი III-ს დროსვე (1664—1684 წწ.) დიდ წარმატებას აღწევენ თავდგირიძეები სამონღღო სფეროშიც. ზემოხსენებული მირზაბეგ თავდგირიძე ამ მთავრის ზეობაში მისი ბოქაულთუხუცესია¹⁵. ამიერიდან ეს მაღალი თანამდებობა მემკვიდრეობით აქვს თავდგირიძეთა სახლს გურიის სამთავროს არსებობის მთელ მანძილზე, რამდენიმე ხნის გამოკლებით (იხ. ქვემოთ).

გურიელის მიერ „შეწყალებულ“ თავდგირიძეებს მისი ვასალური ერთგულება მართებდათ. მაგრამ თავდგირიძეებმა, როგორც ჩანს, აღრევე დაარღვიეს სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების ეს აუცილებელი პირობა. ამით უნდა აიხსნას ის, რომ გურიელმა ჭერ კადეე XVII ს. მიწურულს ჩამოართვა თავდგირიძეებს ბათუმის მხარე და თავის სახასოდ განაწესა. მაგრამ ამას შედეგად ის მოჰყვა, რომ თავდგირიძეთა სახლის ორი წარმომადგენელი გამაჰმადიანდა და ოსმალთა შემწეობით დაიბრუნა ჩამორთმეული ადგილი: 1718 წ. სანჯაყ-ბეგ აჰმედ თავდგირიძემ და მისმა ძმამ მუსტაფა-ბეგმა სულთან მაჰმუდისაგან სამკვიდროდ მიიღეს „სანჯაყი და ნაჰიე“¹⁶: ბათუმი, ანარია, ქისატური, ახალშენი, უროლისთავი, სამება“. მათვე ებოძათ აგრეთვე ლიმანის თევზის სარეწი და მდინარე ჭოროხში მკურავი ნავის ბაჟი. თურქეთის ხელისუფლებამ ეს მხარე თავის დავთარში შეიტანა და, ასე, საბოლოოდ ჩამოშორდა ის საქართველოს¹⁷.

¹² დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 62.

¹³ იხ. მისი, მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გვ. 313.

ალამბარი წინათ გურიელებისა იყო. აქ ჰქონდათ მათ „სასახლე შენი... ფრიად შეენიერს ადგილს“ (ვახუშტი აღწერა..., გვ. 792).

¹⁴ ხ. ახვლედიანი. ნარკვევი აქარის ისტორიიდან, ბათუმი, 1944, გვ. 1-8; იური სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონომიკა. წ. II. ბათუმი, 1959, გვ. 119; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო..., გვ. 43.

ალამბრის ციხე, გადმოცემით, თურქებმა დაანგრიეს (იხ. ვაზ. «Батумский рабочий». 1961, № 127. იური სიხარულიძის სტატია).

¹⁵ Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 292.

¹⁶ სანჯაყი — ოლქი, ნაჰიე — რაიონი.

¹⁷ Д. М. Бакрадзе. Исторический очерк турецкой системы земле-владения, с. 13—14.

1718 წ. ფირმანში დასახელებული სანჯაყ-ბეგ აჰმედ თავდგირიძე, ქ. ჩხატარაიშვილის ვარაუდით, უნდა იყოს ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ მოხსენიებუ-

გამაჰმადიანებული თავდგირიძეები ქრისტიან თავდგირიძეებს დაუპირისპირდნენ და მათ შორის ინტრიგები დაიწყო. ამან თურქეთის ხელისუფლებას ქვემო გურიის დაპყრობა მნიშვნელოვნად გაუადვილა.

ამ დროს (XVIII ს. მეორე ნახევარში) გიორგი I თავდგირიძე ჯერ კიდევ ცოცხალია, მაგრამ იგი ღრმად მოხუცებულია და თავდგირიძეთა სახლის ქრისტიანულ შტოს მისი უფროსი ძე მამუკა მეთაურობს.

ეს ის დროა, როცა იმერთა მეფე სოლომონ I აქტიურ ბრძოლას აწარმოებს თურქ აგრესორთა წინააღმდეგ. ანტითურქული განწყობილების მამუკა თავდგირიძე, ბუნებრივია, სოლომონს დაუკავშირდა და ამ კავშირის განსამტკიცებლად ცოლად შეირთო მისი და¹⁸.

მამუკამ ბევრი სასარგებლო ცნობა მიაწოდა სოლომონს თურქთა ჯარის მოძრაობის შესახებ. მაგალითად, 1770 წ., რუსეთის სამხედრო კორპუსის დასავლეთ საქართველოში ყოფნისას, მამუკამ აცნობა სოლომონს, რომ ფოთის ციხის მოალყე რუსთა ჯარზე ნოულოდნელი თავდასხმის მიზნით ბათუმიდან მოემართებოდა თურქთა 6000 ლაშქარი და ამით ციხეს შემომდგარი რუსთა ჯარი განადგურებას გადაარჩინა¹⁹.

მაგრამ XVIII ს. 70-იან წლებში მამუკას ადგილ-მამული ქვემო გურიაში თურქებმა დაიპყრეს²⁰. ამგვარად, აქ თავდგირიძეთა სათავადო მოიშალა.

თურქთა ტყვეობისაგან თავის დაღწევა მამუკამ თავის ცოლისა და პირშმო ვაჟის მაქსიმეს მძევლად დატოვების ფასად შეძლო²¹.

ქვემო გურიიდან გამოქცეული მამუკა თავდგირიძე თავის ოჯახითა და ამალით ერთხანს საჯავახოში იდგა; უადგილმამულო

ლი გონიოს მფლობელი „თავდგირიძე აჰმედ-ბეგ“, რომელიც XVII ს. 80-იან წლებში „იყო გამაჰმადიანებულ“ და რომელთანაც იმყოფებოდა ერთხანს ქართლის მეფე გიორგი XI (იხ. ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო..., გვ. 450, შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 852). ეს ვარაუდი სწორი ჩანს.

¹⁸ Грамоты..., I, с. 282, 354; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო... გვ. 45.

¹⁹ Грамоты..., т. I, с. 282—284.

²⁰ დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 62; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გვ. 313.

²¹ თ. სახოკია, მოგზაურობანი. თბილისი. 1950, გვ. 72.

თავადი „ფრიად შეიწრებული“ იყო²². ქვემო გურიიდან მას მოყვებოდა 400 კაცი. „თან ახლდა მუდამ 60 შეიარაღებული კაცი, რომელთაც თავისი ხარჯით ინახავდა“²³.

1772—1776 წწ. მამია IV გურიელმა უბოძა მას შუა გურიაში ართმელაძეთა ყოფილი სამფლობელო სოფელი აკეთი მისი მიდანიობებით²⁴. თავდგირიბებმა (გიორგიმ და მისმა შვილებმა: მამუკამ, როსტომმა, მაქსიმემ)²⁵ აქ სასახლე დაიდგეს, აკეთის მაცხოვრის ძველი ეკლესია ახლად „გარდააჭედინეს“. „მოახატვიეს“ და მასში თავიანთი საგვარეულო „აკლდამა“ მოაწყვეს. ამ ეკლესიაში დაასვენეს სოფ. გვარადან წამოღებული ქვემო გურიის მთავარი საეკლესიო სიწმინდე „თეთროსანის“ ღვთისმშობლის ხატი²⁶.

თავდგირიბების ხელში იყო აკეთის ციხე-სიმაგრეც²⁷.

ასე შეიქმნა შუა გურიაში თავდგირიბეთა ახალი სათავადო²⁸.

22 დასახ. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 62; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Qd, № 912.

23 თ. სახოკია. მოგზაურობანი. გვ. 72; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო..., გვ. 195.

24 ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო..., გვ. 451—452.

ართმელაძეთა დამცრობა, როგორც ზემოთ ითქვა, ჯერ კიდევ XVII ს. მეორე ნახევარში დაიწყო. ამ დროს ჩამოართვეს მათ მელღინეთუხუცესობა და თავად ნაკაშიძეს გადასცეს. აკეთი კი ართმელაძეებმა 1713 წ. დაკარგეს. აღნიშნულ წელს ჩამოართვეს ეს სოფელი გიორგი IV გურიელმა მამუკა ართმელაძეს და ბიჭვინტის ღვთის მშობელს შექაჩრა (დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 108—109, შტრ. Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 245—246). გვიან კი, როგორც აღინიშნა, აკეთი თავდგირიბებს უჭირავთ (Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 243—245).

25 Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 243—244.

26 იქვე, გვ. 243—245.

27 აკეთში ციხის არსებობაზე 1772 წ. მიგვითითებს გერმანელი მოგზაური ვოულდენშტედტი (იხ. მისი მოგზაურობა საქართველოში. I გვ. 315).

ქვედა აკეთის მაცხოვრებ 92 წლის პახუმ ალექსის ძე სამსონიას ცნობით (ჩავიწერეთ აქვე, 1959 წ. აგვისტოს), იგი თავის ბავშვობაში მოსწრებია აქ (წვედა აკეთში) თავდგირიბების ციხის ნანგრევებს. ახლა ეს ნანგრევებიც არაა დარჩენილი.

28 ქვემო გურიიდან აკეთში თავდგირიბეთა გადმოსახლების, მამუკა თავდგირიბის მოღვაწეობისა და აკეთში აბდულ-ბეგ ხიმშიაშვილის ლაშქრობის თარიღად თ. სახოკიას ჩანაწერებში XVII საუკუნეა ნაჩვენები (იხ. მისი მოგზაურობანი, გვ. 69—73), რაც სწორი არ არის (იხ. ზემოთ და ქვემოთაც. იხ. ამის შესახებ აგრეთვე ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო..., გვ. 209; იუ რ ი ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია წ. II. გვ. 120).

აკეთს გარდა, სადაც თავდგირიძეთა რეზიდენცია იყო, მათ ეკუთვნოდათ ნაწილობრივ თუ მთლიანად კიდევ სამი სოფელი: 1. გაგური, 2. ჭანჭათი, 3. ზომლეთი (ძომლეთი)²⁹.

თავდგირიძეების მფლობელობაში იყო აგრეთვე ნაგომართან მდებარე ნაყოფიერი სუფსის ქალის ნაწილიც³⁰.

თავდგირიძეთა სათავადოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდინარე სუფსა საზღვრავდა, სამხრეთ-დასავლეთით — თავად გუგუნავათა საძვლობელო სოფ. ძიმიითი, ჩრდილოეთით — საჭუმათლო სოფ. შუხუთა.

თავდგირიძეთა ადგილ-მამულზე მათი ყმები სახლობდნენ, რომელთა საერთო რაოდენობა ჩვენთვის ცნობილ წყაროებში ნახეუნი არ არის. ვიციოთ მხოლოდ, რომ თავდგირიძეთა ყმა-გლეხები იყვნენ: ჩხაიძეები, ჯიჯეიშვილები, თოხაძეები, ტოროტაძეები, წულაძეები, ჭანტურიშვილები, მკურნალი, ღლონტები, ჭეიშვილები, სალუქვაძეები, ხუხუნიშვილები, ქურიძეები და სხვ.³¹

თავდგირიძეების აზნაურები იყვნენ: დათუნიშვილები, ურატაძეები, მგელაძეები, იობაშვილები, შალიკაშვილები, ჯაყელები და სხვ.³²

თავდგირიძეების ყმათა მნიშვნელოვანი ნაწილი (52 კომლი) საგადასახადო შეუვალობით სარგებლობდა: მთავარს არაფერს არ უხდოდა³³. ეს იმას ნიშნავდა, რომ სამთავრო გამოსაღები — საური და საუდიერო ამ ყმათაგან თვით თავდგირიძეების სსსარგებლოდ იკრიბებოდა.

სათავადოს მართვის საქმეში თავდგირიძეები თავიანთ მოხელეებს იყენებდნენ. იხსენიება, მაგალითად, მამუკა თავდგირიძის სახლთუხუცესი აზნაური ოთარ იობიშვილი³⁴. სახლთუხუცესის გარდა, თავდგირიძეთა სათავადოში ჩანან აგრეთვე ხელოსნები და

29 თ. სახოკია. მოგზაურობანი. გვ. 69, 72; ზემოხსენებულ პახუმ სამსონის ცნობა.

30 თ. სახოკია. მოგზაურობანი. გვ. 67. ამ ქალის ნაწილი თავად გუგუნავებს ეკუთვნოდათ (იქვე).

31 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 2429; ფ. Qd, № 8431, გვ. 33; პახუმ სამსონის ცნობა.

32 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Qd, № 8431, გვ. 32; თ. სახოკია, მოგზაურობანი, გვ. 69; პახუმ სამსონის ცნობა.

33 მამია დუმბაძე. გურიის სამთავროს სოციალურ-ეკონომიური ვითარება..., მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის. ნაკვ. 30. 1954, გვ. 34.

34 თ. სახოკია. მოგზაურობანი. გვ. 69.

მეღვინეები³⁵. თავდგირიძეებს უნდა ჰყოლოდათ სხვა მოხელე-
ზიც (პლივანი, მოურავი).

აკეთის გადმოსახლებული თავდგირიძეები ქვემო გურიაში თურქთა მიერ მიტაცებული თავიანთი მიწა-წყლის „გამოხსნას“ აპირებდნენ და იქ სალაშქროდ ემზადებოდნენ³⁶. სწორად ამიტომ დაავალა თურქეთის მთავრობამ აჭარის ბეგს აბდულ ხიმშიაშვილს აკეთში გადმოხიზნულ ქრისტიან თავდგირიძეთა სახლის განადგურება. 1784 წ. დამდეგს აბდულ-ბეგი მრავალრიცხოვანი ჯარით თავს დაესხა აკეთს. ამ განსაცდელის ჟამს თავდგირიძეებს მეზობელი თავადი გიორგი გუგუნავა მიეშველა. გაერთიანებული ძალით თავდამსხმელები დაამარცხეს. აბდულ-ბეგი ბრძოლაში დაიღუპა³⁷. თურქეთის მთავრობას ქრისტიან თავდგირიძეთა სახლის მოსპობის გეგმა ჩაეშალა.

ამავე წლის გაზაფხულს თურქი აგრესორებისაგან ქვემო გურიის განთავისუფლებისა და მამუკა თავდგირიძის დახმარების მიზნით სოლომონ I-მა იმერეთ-გურიის ჯარით ქობულეთს გაილაშქრა. დადიანმა მეფის „ამოძრავების“ შესახებ წინასწარ შეატყობინა აჭარლებს და ისინი გაიხიზნენ. სოლომონმა „უეცრად გადაიარა ციხისძირი, დალაშქრა ჩაქვი და ბათუმის სოფლები... და ალაფით გამობრუნდა უკან“. მაგრამ აჭარლები ნაჭიშკრევთან ტყეში ჩაუსაფრდნენ მეფეს და სასტიკად დაამარცხეს: მრავალი მეომარი მოკლეს, მრავალი ტყვედ წაიყვანეს. ბრძოლაში 18 მარტო „დიდკაცი“ დაიღუპა. თვით სოლომონი ძლივს გადაურჩა სიკვდილს და „მოიქცა მეფე იმერეთს დიდათ დამარცხებული“³⁸.

ამრიგად, მამუკა თავდგირიძემ ქობულეთი ველარ დაიბრუნა და იძულებული გახდა ამას შერიგებოდა.

³⁵ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Qd, № 8431, გვ. 32.

³⁶ დას. საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 62.

³⁷ Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 154 (1784 წლის ქვეშ); თ. სახოკია. მოგზაურობანი. გვ. 73; „ივერია“, 1891 № 195, გვ. 2 (დ. აკეთელის ჩანაწერები აბდულ-ალას ლაშქრობაზე); ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო... გვ. 208—211, 452.

³⁸ ნიკო დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 181; დავით ბატონიშვილი. ახალი ისტორია. ბაგრატი ბატონიშვილი. ახალი მოთხრობა. გვ. 58—59; „რამდენიმე ძველი ამბავი“, „დროება“, 1880, №265; ს. კაკაბაძე. საქართველოს ისტორია. ახალი საუკუნეების ეპოქა. ტფილისი, 1922, გვ. 230; ნ. ბერძენიშვილი. საანგარიშო მოხსენება..., საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. IV. თბილისი, 1967, გვ. 171; ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო..., გვ. 211—213.

აკეთში დამკვიდრების შექმნეგ ნამუჟამ მეორე ცოლად³⁹ შეერთო თავად მაქსიმეისშვილის ასული⁴⁰ რომელთაგანაც ჰყავდა ექვსი ვაჟი: გიორგი (II), მირზაბეგ (II)⁴¹, სოლომონ, ალექსანდრე, ფრიდონ და ალმასხან⁴².

ცნობილია, რომ 1819—1820 წწ. იმერეთის აჯანყებამ ძლიერი გამომწაურება ჰპოვა გურიის სამთავროში. უკანასკნელ წელს აჯანყება მოედო მთელს ზემო და შუა გურიას. ზემოხსენებულ ფრიდონ თავდგირიძემ აქტიური მონაწილეობა მიიღო 1820 წ. გურიის აჯანყებაში. აჯანყებოს დამარცხების შემდეგ იგი თურქეთში გაიქცა და ერთხანს იქ იყო ემიგრაციაში. გურიაში დაბრუნდა 1832 წ⁴³.

თავდგირიძეები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ გურიის სამთავროს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ამ სამთავროში მათ მალალი თანამდებობები ეჭირათ: თავდგირიძეების ხელთ იყო, როგორც ზემოთ ითქვა, ბოქაულთუხუცესობა⁴⁴, ოღონდ XVIII ს.

³⁹ პირველი ცოლი და ვაჟიშვილი მაქსიმე მამუჟა თავდგირიძემ, როგორც ზემოთ ითქვა, მძევლად დაუტოვა თურქებს. ქობულეთიდან მისი წამოსვლის შემდეგ თურქებმა ისინი გაამაჰმადიანეს (თ. სახოკია. მოგზაურობანი. გვ. 72).

⁴⁰ იხ. იქვე.

⁴¹ I მირზაბეგ თავდგირიძეა ის, რომელიც XVII ს. მეორე ნახევარსა და მომდევნო საუკუნის დამდეგს მოღვაწეობდა და ბოქაულთუხუცესობა მიიღო გიორგი III-ს გურიელობაში (იხ. ზემოთ).

⁴² თ. სახოკია, მოგზაურობანი, გვ. 72; АКТЫ, т. IV, с. 434; ეს უკანასკნელი (ალმასხან), ლევან დავითის ძე ერისთავსა და ბეჟან ალექსანდრეს ძე გუგუნავასთან ერთად, მამია V გურიელმა 1810 წ. მძევლად მისცა რუსეთის სარდლობას (АКТЫ, т. IV, с. 434).

⁴³ სსცია, ფ. 2, საქ. № 5670, ფურც. 69; ქ. ჩხატარაიშვილი, გურიის სამთავრო... გვ. 452.

⁴⁴ 1664—1712 წ. ეს სახელო მირზაბეგ I თავდგირიძეს ჰქონდა (მისი ბოქაულთუხუცესობის ქრონოლოგიურ ჩარჩოდ აღებულია მამია III-ს ზეობის დასაწყისი — 1664 წ., რომლის დროს, როგორც აღინიშნა, მიიღო მირზაბეგმა ეს თანამდებობა, და როსტომ თავდგირიძის ბოქაულთუხუცესობის წინა წელი, რომელიც 1712 წელზე მოდის. 1713 წ. ბოქაულთუხუცესად უკვე როსტომი იხსენიება (იხ. დას. საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 109).

აღსანიშნავია, რომ ბოქაულთუხუცესი მირზაბეგ I და აკეთის მაცხოვრის ტაძრის წმინდა გიორგის ხატის წარწერაში მოხენიებული „მირზაბეგ თავდგირიძე“ (М. М. Бакрадзе. АПГА, с. 243) ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს.

1689—1726 წწ. (მამია III-ს, ქაიხოსრო III-სა და გიორგი IV-ს გურიელობაში) ბოქაულთუხუცესის თანამდებობაზე გიორგი I თავდგირიძესა და მის

მიწურულსა და მომდევნო საუკუნის პირველ მეხუთედში ამ სახელოს სწვა თავადურ გვართა წარმომადგენლები ფლობდნენ⁴⁵. 1820 წ. შემდეგ ეს თანამდებობა, როგორც ჩანს, ისევ დაიბრუნეს თავდგირიძეებმა. 1827, 1828 წლებში ბოქაულთუხუცესად გიორგი II თავდგირიძე იხსენიება⁴⁶.

ამ სახელოს გარდა თავდგირიძეებს ჰქონდათ მეორე დიდი თანამდებობა — სარდლობა. გურიის სამთავროში ერთა და იმავე დროს ორი სარდალი იყო: ერთი — გურიის ერისთავთა სახლადან⁴⁷, მეორე — თავდგირიძეთა საგვარეულოდან⁴⁸. ჩანს, ეს სამთავრო ორ სსარდლოდ იყო დაყოფილი⁴⁹.

სარდალს თანამდებობა გურიის სამთავროში მხოლოდ XIX ს. დამდეგიდან გვხვდება. მაგრამ ეს სახელო აქ აღრიღანვე უნდა არსებულებოდა⁵⁰ და როგორც ერისთავებს, ისე თავდგირიძეებსაც ის ბევრად უფრო ადრე უნდა ჰქონოდათ.

1817 წ. სარდალის სახელო გიორგი II თავდგირიძეს უჭირავს⁵¹. ჩანს, მან ჯერ სარდლობა მიიღო, შემდეგ კი — ბოქაულთუხუცესობა. 1827—1828 წლებში იგი სარდალიცაა და ბოქაულთუხუცესიც⁵².

ძამია V გურიელის დროს (1809—1826 წწ.) თავდგირიძეებს ჰქონდათ მესამე დიდი სახელო — მდივანბეგობაც. ეს თანამდებობაც აღნიშნულ წლებში იმავე გიორგი II თავდგირიძეს ეკავა⁵³.

შვილს ზემოხსენებულ როსტომს ვხედავთ (იქვე, გვ. 294, 297; დას. საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 109).

1770 წ. კი ბოქაულთუხუცესობა იმავე გიორგის ძეს — მამუკა თავდგირიძეს აქვს (ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VI. გვ. 718, № 372).

*5 1789—1792 წწ. (სეიმონ III გურიელის დროს) ბოქაულთუხუცესობა გიორგი მაქსიმენიშვილს ჰქონდა (სსცია, ფ. 2, № 916); 1807—1819, 1822—1823 წლებში — ვახტანგ როსტომის ძე ერისთავს (ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 264); 1820 წ. — კვლავ გიორგი მაქსიმენიშვილს (Н. Б. Махарадзе. Восстание в Имеретии.. с. 180, 181).

⁴⁶ Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 334—335. უფრო გვიან, 1837 წ. რუსეთის მთავრობამ ბოქაულთუხუცესობა, როგორც ზემოთ ითქვა, გიორგი როსტომის ძე ნაკაშიძეს მისცა.

⁴⁷ სსცია, ფ. 226 (1), №№ 3986, 3987.

⁴⁸ იქვე, № 3176; Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 334—335.

⁴⁹ ქ. ჩხატარაიშვილი. გურიის სამთავრო... გვ. 369.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ სსცია, ფ. 226(1), № 3176.

⁵² Д. М. Бакрадзе. АПГА, с. 334—335.

⁵³ ქრონიკები... III. გვ. 517—518.

მამია V-ის გარდაცვალების შემდეგ (1826 წ. 21 ნოემბერი), როცა 1827 წ. იანვარს „გურიის სამთავროს სამმართველო საბჭო“ შეიქმნა (იხ. ზემოთ, ნაკაშიძეთა სათავადო), გიორგი თავდგირიძე იყო აგრეთვე ამ საბჭოს წევრი⁵⁴ და მისი თავმჯდომარის სოფიო დედოფლის ინტერესებს მტკიცედ იცავდა.

ცნობილი თავადი იყო ამ დროს გიორგის ძმა ალექსანდრეც. უკანასკნელიც თავის ძმის პოზიციებზე იდგა: იგი ხელს აწერს გურიის „საზოგადოების“ მიერ 1827 წ. თებერვალს საქართველოს მთავარმმართველ ერმოლოვისათვის მიცემულ თხოვნას „გურიის სამთავროს სამმართველო საბჭოს“ გაუქმებისა და სოფიო დედოფლისათვის მთავრის ერთპიროვნული უფლებების შენარჩუნების შესახებ...⁵⁵

გურიის სამთავროს გაუქმების დროსაც (1828 წ. მიწურული ფაქტიურად) თავდგირიძეები სამთავრო სახლის ერთგული დარჩნენ. თურქეთს ემიგრაციაში წასულ მამია გურიელის ქვრივ სოფიო დედოფალს თან ახლდა მისი სარდალ-ბოქაულთუხუცეს-მღივანბეგი გიორგი მამუკას ძე თავდგირიძე⁵⁶.

გურიის სამთავროს გაუქმების შემდეგ თავდგირიძეთა სათავადოც ადმინისტრაციულად გაუქმდა.

⁵⁴ Акты, т. VI, ч. I, с. 679—680.

⁵⁵ იხ. იქვე, გვ. 681.

⁵⁶ სსცია, ფ. 2, კაქ. № 567, ფურც. 69; Акты, т. VII, с. 415.

ოდიშის სამთავრო

თ ა ვ ი VIII

ფალავათა სამთავადო

ფალავათა საგვარეულოს შესახებ საქართველოს თავადთა და აზნაურთა გვარების „აღწერაში“ ვკითხულობთ: „ფალავა... იყო ორბელიანთ გვარი, რ(ომე)ლიც მეფემან გარდაასახლა ოდიშში და იწოდნენ ფალავაშვილებად წელსა 1271“-სა¹.

თვით ფალავების გვარში დღემდე დაცული გადმოცემით კი, ისინი, თითქოს, უძველეს დროს ადიღედან მოსულან ოდიშში და აქ ბანძაში დამკვიდრებულან².

ამ ორი ცნობიდან რომელია სწორი, ძნელი სათქმელია. ორივე მეტად საეჭვოა. შეიძლება ფალავები თავიდანვე ოდიშში მკვიდრობდნენ და ეს ცნობები ყოველგვარ რეალურ საფუძველს მოკლებული იყოს.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ფალავა (მეგრული ფორმით ფალუა|| ფალვა|| ფალა) რამდენადმე მიაგავს ძველ ფეოდალურ გვარსახელ „ბალუაშს“³. ხომ არ არის ეს ორი გვარსახელი ერთი და იმავე წარმოშობის? ან ხომ არ მომდინარეობენ ფალავები ბალუაშთა რომელიმე შტოდან?

1 იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. S, № 3729, გვ. 116 v.

2 გადმოცემა ჩაიწერეთ 1959 წლის აგვისტოს სოფ. ბანძაში ამავე სოფლის მკვიდრი 91 წლის კოკი გუჯას ძისა და იქვე მცხოვრები 61 წლის თეიმურაზ გრიგოლის ძე ფალავების თხოვრების მიხედვით. შდრ. კ. ბოროდინი. სამეგრელო და სვანეთი, თარგმნილი თ. სახოკიას მიერ, 1934, გვ. 249.

3 ცნობილია ლიპარიტ ბალუაში, რომელიც წარმოშობით დასავლეთ საქართველოდან იყო და რომელმაც IX საუკუნის მეორე ნახევარში დაიპყრო თრიალეთი, ააგო ციხე კლდეკარსა და „საძირკველი ჩაუყარა კლდეკარის ერისთავთა ერისთავების სახლს“ (იხ. ს. ჭანაშია, ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის. შრომები, II. თბილისი, 1952, გვ. 477). ცნობილი არიან აგრეთვე ამ საგვარეულოს გვიანდელი წარმომადგენლებიც (იხ. იქვე; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. I. თბილისი, 1955, გვ. 325—326; ეამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. II. თბილისი, 1959, გვ. 275).

ვახუშტი ბატონიშვილი ფაღავას ერთიანი საქართველოს პოლიტიკური დაშლის შემდეგდროინდელი ოდიშის ერთ-ერთ „უწარჩინებულეს“ გვირავს ასახელებს⁴.

დოკუმენტურ წყაროებში ფაღავათა საგვარეულოს წარმომადგენელი XVII ს. მეორე ნახევარზე აღრე არ ჩანს.

ფაღავების გვირავის წამოწევა ოდიშში ახალი სამთავრო დინასტიის, ჩიქვანების გაბატონებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. იმ ბრძოლაში, რომელსაც ჩიქვან-დადიანთა სახლი ოდიშის ძარცველ წარჩინებულ საგვარეულოებთან — კილაძე-გომიძე-ქორთოძე-ჯაიანებთან აწარმოებდა, ფაღავები ჩიქვან-დადიანების მხარეზე არიან საგულისხმებელი: კილაძეების მიწა-წყალი ფაღავების სამფლობელოს ემიჯნებოდა⁵. ამ ძლიერი თავადების მეზობლობა ფაღავებისათვის სახიფათო იყო, ამიტომ, უნდა ვიფიქროთ, კილაძეთა დამარცხებით ფაღავები დაინტერესებული იყვნენ.

ფაღავათა საგვარეულოს ისტორიულად ცნობილი ყველაზე აღრინდელი წარმომადგენელი ასპანა ფაღავა არის. იგი XVII ს. 70-იან წლებში იხსენიება კათალიკოს დავით ნემსაძის ერთ შეწირულების წიგნში. ასპანას გულერის კარს საკათალიკოსო ყმები ნიუტაცია, გაუყიღია და „დაუკარგავს“. კათალიკოსს ამის გამო მთავართან უჩივლია. ლევან III დადიანს ფაღავას „გარდასახადად“ კათალიკოსისათვის ხორავს ინალუხუ ლეფონავა მიუციან⁶.

ეს ასპანა არის უთუოდ გრიგოლ კათალიკოსის 1712 წ. „გარიგების“ წიგნში მოხსენიებული „ასპანა ფაღავა“. მაგრამ ამ დროს ის ცოცხალი არ უნდა იყოს⁷.

ასპანაზე ცოტა გვიან გვევლინება მისი თანამოგვარე ხუხუ I ფაღავა, რომელიც შეიძლება ასპანას ახლო ნათესავიც იყო⁸.

ამ ხუხუს უმცროსი თანამედროვე ჩანს მისი სახლიკაცი ვახტანგი, რომელსაც მოწმედ ვხედავთ 1696—1742 წწ. შედგენილ ერთ უთარილო საბუთში⁹.

ხუხუ I იმ დროს მოღვაწეობს, როცა ოდიშის სამთავროს ფაქტიურად გიორგი ლიპარტიანი განაგებს (1681—1714 წწ.), უკა-

4 იხ. მისი აღწერა... გვ. 36.

5 ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში. ძველი საქართველო. III. გვ. 3; ო. ს. ოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 274—275.

6 საქ. სიძე. I. გვ. 29, № 6.

7 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 104. შდრ. საქ. სიძე. I. გვ. 29, № 6.

8 იხ. საქ. სიძე. II. გვ. 106, № 81.

9 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 98—99.

ნაკნელთან ხუხუ ნათესაურადაა დაკავშირებული. ლიპარტიანი მას თავის „ერთგულს სიძეს“ ეძახის¹⁰. ამ ერთგულებისა და ნა-
იყნაობის გამო იყო, რომ ლიპარტიანმა ხუხუ ფალავას უბოძა
შხედეს „პარტახი სამოსახლო, ლელესა და ლელეს შუა... ნისის მი-
წა-მამულითა“ და თავის „მეციხოვნის სათხოვარისაგანაც“ გაათა-
ვისუფლა იგი¹¹.

ხუხუ არის ამ დროს ფალავათა საგვარეულოს თავკაცი. ზემო-
ხსენებულ პარტახს გარდა, თავისი ყმა-მამულის დიდი ნაწილი მას
გიორგი ლიპარტიანისაჲან უნდა ჰქონდეს მიღებული. ფალავათა
სათავადოს ჩამოყალიბებაც სწორედ მის დროს, XVII საუკუნის
ნიწურულს თუ XVII—XVIII საუკუნეთა მიჯნაზეა სავარაუდებე-
ლი.

ფალავების სამფლობელოში, მთლიანად თუ ნაწილობრივ,
შემდეგი აოფლები შედიოდა. 1. ბანია. 2. აბელათი, 3. ნახუნუ||ნა-
ხუნაო, 4. თარგამუ || თარგამული (ნაწილობრივ)¹², 5. ჯოლევი (ნა-
წილობრივ)¹³ 6. მუხურჩა¹⁴.

ეს სოფლები ერთ მთლიან ტერიტორიას ჰქმნიდნენ, რომელ-
საც აღმოსავლეთით სოფ. ნაგებეროუ-ნაჯახოუ საზღვრავდა, და-
სავლეთით — ორქა, სამხრეთით — ონოლია და ჩრდილოეთით —
სერგიეთი.

აღნიშნულ სოფლებს გარდა. ფალავები, მეტ-ნაკლებად, ყმა-
მამულს ფლობდნენ აგრეთვე ლეხანდროს, ნაგვაზუს, სეფიეთს,
ეკს. მოხაშს, უშაფთას, სუჯუნასა და ონოლიაში¹⁵.

გვიანდელი, XIX საუკუნის მეორე ნახევრის, ცნობით, ფალა-
ვების ყმათა საერთო რაოდენობა 800 კომლს უდრიდა*. მათი
ყმა-გლეხები იყვნენ: ფოჩხუები, ესვანჯიები, მაისაიები. რუსია,
კონტრაქტები. პატარაიები, კეკელიები, ჯიქიები, კუპრავა, დარჯა-
ნიები, კაკულიები, ცანავეები, აიგუები, თოფურაიები, პირტახიები,

10 საქ. სიძე. II. გვ. 106, № 81.

11 იხ. იქვე.

12 თარგამულის ნაწილი თავად ჩიქვანებს ეკუთვნოდათ. იხ. ო. სოსე-
ლია. ნარკვევები..., I, გვ. 317. იხ. იქვე, 49 სქოლიოც.

13 ნაწილი თავად ჩიქვანებისა იყო. იხ. იქვე.

14 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 10975; ფ. H, № 2782, გვ. 29; კოკისა და
თეიმურაზ ფალავების ცნობები.

15 ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VI. გვ. 368—369, № 189; კ. ბო-
როზდინი. დასახ. ნაშრ. გვ. 250; კოკისა და თეიმურაზ ფალავების ცნობები.

* იხ. კ. ბოროზდინი. დასახ. ნაშრ., გვ. 248.

ჭეჭელაეები, კაჭარაეები, კოკაიები, ქაჭაიები¹⁶, დანელიები, სართანიები, ბახია, ურიდიები, ტაბალუები, კორძახია, ფარცვანიები, ჩაბრაეები, კუციები, შეროზია და სხვ.¹⁷

ფალაეების აზნაურები იყვნენ გაბუნები¹⁸.

ფალაეების ყმები სამთავრო გადასახადებისაგან ნაწილობრივ თავისუფალი იყვნენ. 1838 წ. ცნობით, „საფალაოდან“ დადიანის სასარგებლოდ მხოლოდ საური მოიკრება¹⁹, საუდიერო მათ საყმოს უთუოდ არ მართებდა.

ფალავათა სათავადოს სამოხელეო აპარატის შესახებ ძალიან ცოტა ვიცით. გვხვდება მხოლოდ მათი „ხელოსანი სიმონია პატარაია“ და ისიც გვიან, 1855 წ.²⁰ მაგრამ ფალაეებს სხვა მოხელეებიც (სახლთუხუცესი, მოურავი და სხვ.) უნდა ჰყოლოდათ, რომელთაც იყენებდნენ სათავადოს მართვის საქმეში.

ფალაეებს რეზიდენცია ბანბაში იყო. აქ იყო ე. წ. „ფალაოს სასახლე“ და კარის ეკლესია²¹. მათვე ეკუთვნოდათ თარგამულის ციხე-სიმაგრე²².

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ციხე იმერთა მეფე სოლომონ I-მა „აილო დიდის ნაშოვრით“ 1776 წ. 5 თებერვალს²³ ან დროს მეფესა და ოდიშის მთავარს შორის კონფლიქტი იყო. მეფემ დალაშქრა ოდიში კაცია დადიანის დამორჩილების მიზნით და, თარგამულის გარდა, აილო გორდის ციხეც. მაგრამ დადიანი მალე შე-

¹⁶ ონოლიელი ქაჭაიები გლეხები იყვნენ.

¹⁷ იხ. ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №№ 9004, 10975; ქუთ. მეზ. საბ., №№ 497, 1562; დას. საქ. საეკლ. საბ. II. გვ. 34; იონა მეუნარგია. სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი და დავით დადიანი. მასალები და დოკუმენტები სოლ. ცაიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1939, გვ. 119; კოკისა და თეიმურაზ ფალაეების ცნობები.

¹⁸ კოკისა და თეიმურაზ ფალაეების ცნობები.

¹⁹ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 6723.

²⁰ ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 10975.

²¹ იხ. შ. ბურჯანაძე. ლიხთ-იმერეთის 1737 წლის რუკა როგორც ფეოდალური საქართველოს ისტორიის პირველწყარო. ხელნაწერთა ინსტიტუტის შრომებ. I. 1959, გვ. 193; კოკისა და თეიმურაზ ფალაეების ცნობები.

ეს სასახლე იყო იმ მიდამოებში, სადაც დღეს კოკისა და თეიმურაზ ფალაეების სახლებია. კარის ეკლესიაც — იქვე, სადაც ახლა ადგილობრივი მოსახლეობა „ნაოხვამუს“ („ნასაყდარს“) ეძახის.

²² ხელნაწ. ინსტ., ფ. H, № 2782, გვ. 29.

²³ იხ. იქვე.

ურიგდა მეფეს²⁴ და თარგამულის ციხესაც ისევ ფალავები დაეპატრონენ. ჩანს, ისინი თავიანთ ქონებას აქ ინახავდნენ. ამაზე მეტყველებს ის „დიდი ნაშოვარი“, რომელიც ამ ციხის აღებისას სოლომონს ჩაუვარდა ხელში.

საგვარეულო სასაფლაო ფალავებს მთავარანგელოზის სახელზე აშენებულ ვედიდ კარის (ბანძის ერთ-ერთი უბნის) ეკლესიაში ჰქონდათ²⁵.

აღსანიშნავია, რომ ფალავათა საგვარეულოს წევრმა ხუხუ II-ემ XIX ს. დამდეგს ამ ეკლესიას „აუშენა“ მთავარანგელოზის ხატი ვერცხლისა მრავალი „ძვირფასის ქვით შემკობილი“²⁶. ეს ხუხუ, როგორც ქვემოთ ვნახეთ, ხუხუ I-ის შვილიშვილია.

გიორგი ლიპარტიანის დროიდან დაწყებული ფალავათა გვარის წარმომადგენელი განუწყვეტლივ ჩანს ოდიშის სამთავროს დიდებულ თავადთა შორის.

ხუხუ I-ის შემდეგ, თუ ნაწილობრივ მის დროსაც, ფალავათა საგვარეულოში გამოირჩევიან პეპუნა და ეფთვიმი ფალავები.

პეპუნა ოდიშის გარეთაც ცნობილი პირია. იგი, გიორგი ლიპარტიანთან ერთად, მოწმედ იხსენიება იმერთა მეფე ალექსანდრე IV-ის მიერ ბაკა იაშვილისათვის მიცემულ 1691—1695 წწ. საფიცრის წიგნში²⁷.

პეპუნა ცარიელ ეპისკოპოსის მაქსიმე ციხისთავის შვილის (აგიაშვილის) სიძეა²⁸. გრიგოლ ლორთქიფანიძის კათალიკოსობაში (1696—1742 წწ.) პეპუნა, თავის თანამეცხედრე გუდიასთან ერთად, იერუსალიმს გამგზავრებულა და თავისი „სამკვიდრო ყმები“ ბიჭვინტის ღვთისმშობლისათვის შეუწირავს. იერუსალიმში წასვლა იმ დროის კვალობაზე იმდენად ღირსშესანიშნავი ფაქტი იყო, რომ გრიგოლ კათალიკოსი ამას საგანგებოდ აღნიშნავს²⁹.

პაპუნას თანამოგვარე ეფთვიმი ფალავას 1700 წ. ახლო ხა-

24 იხ. ნიკო და დიანი. ქართველთ ცხოვრება. გვ. 179; შ. ბურჯანაძე. იმერთის სამეფო 1768—1784 წლებში. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. III. 1961, გვ. 134.

25 კოკისა და თეიმურაზ ფალავების ცნობები.

26 ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში. ძველი საქართველო. III. გვ. 38.

27 ქუთ. მუხ. საბ. № 854.

28 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 156.

29 იხ. იქვე.

ნაში „ხოფელ მთავარეპისკოპოსის“ კათედრა უჭირავს და დიდად ზრუნავს ხოფის მონასტრის ყმათა გამრავლებისათვის³⁰.

გიორგი ლიპარტიანის მემკვიდრის ბეჯან I-ის დადიანობაში (1714—1728 წწ.) ვხედავთ შამადავლე ფალავას. შამადავლე ფრიიად დამსახურებული პირია. იგი მთავრის დარბაზის წევრთა შორის არის დასახელებული³¹.

აღნიშნულ ხანში ფალავათა საგვარეულოს ნათესაური კავშირი აქვს დამყარებული ჩიქვანების ძლიერი ფეოდალური გვარის ერთ შტოსთან. ფალავას ასული როდამი „პატრონი“ გიორგი ჩიქვანის თანამეცხედრეა³².

ოტია და კაცია II დადიანების დროინდელი³³ მოღვაწეა გიორგი ფალავა, რომელიც, ჩვენთვის გაურკვეველი მიზეზის გამო, ბესარიონ ერისთავის შვილის კათალიკოსობის პერიოდში (1742—1769 წწ.) ერთ დროს „ხიზნად“ დგას ხობის მონასტერში³⁴.

1771 წ. ვხედავთ ნასხიდა ფალავასა და მის ძეს პეპუს, რომელთაც რაღაც დიდი ღვაწლი მიუძღვით იმერთა მეთვის სოლომონ I-ის წინაშე: შეიძლება ისინი მეფის მზვერავეები იყვნენ ოდიშში და საჭირო ცნობებს აწვდიდნენ მას. მეფეშაც „ერთგულად ნამსახურ“ თავად ფალავებს აღნიშნულ წელს ყმა-შაძული უწყალობა ფარცხანაყანევს³⁵.

გრიგოლ დადიანის დროს (1788—1804 წწ.) საქთავრო კართან დაახლოებული ჩანს ზაალ ფალავა. იგი ხშირად იხსენიება მთავრის „კარის მდევნი დიდებულებს“ შორის³⁶.

ეს ზაალი, სახლთუხუცეს გიორგი ჩიქვანთან ერთად, მთავრის „მამულის მომკითხველად“ არის მოხსენიებული აგრეთვე იმერთა მეფე სოლომონ II-სა და გრიგოლ დადიანს შორის დაღებულ 1792 წ. 4 მაისის ხელშეკრულებაშიც³⁷.

30 დას. საქ. საეკლ. საბ. I. გვ. 84.

31 ქუთ. მუზ. საბ. № 1157.

32 იხ. ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 30—31.

33 ოტია დადიანობდა 1728—1757 წწ., კაცია II—1757—1788 წწ.

34 ქუთ. მუზ. საბ., № 1191. აღსანიშნავია, რომ ამ „ხიზნობისას“ გიორგი ფალავასთვის სამი ცხენის მოუპარავს ხობის ეკლესიის „კაცს“, შოშიელა შონას მამას. ქურდი გაქცეულა. მისი „შვილი პატარა“ შოშიელა კი დაზარალებული ფალავასათვის „ხელათ მქნელათ“ მიუციათ (იხ. იქვე).

35 ქუთ. მუზ. საბ. № 334.

36 ქუთ. მუზ. საბ. №№ 759, 1008, 1143.

37 სსცია. ფ. 226, № 1286.

ზაალ ფაღავა ზემოდანსახელებულ ხუხუ I-ის შვილია. ზაალს გარდა, ხუხუს ორი ვაჟი ჰყოლია: მურძაყანი და კოჩა. მათგან: მურძაყანს ოთხი ვაჟი ჰყავს: ხუხუ II (რომელიც ზემოთ ვახსენეთ და რომელმაც, როგორც ითქვა, XIX ს. დამდეგს ვედიდ კარის ეკლესიას (ბანძაში) „აუშენა“ მთავარანგელოზის ვერცხლის ხატი), ხიტუ, ბეჟანი და ვატა³⁸.

მურძაყანის ძმას ზაალსაც ოთხი შვილი ჰყავს: მანუჩარი, გიკო, ტატი და ივანე. ხოლო კოჩას მხოლოდ ორი ვაჟი — ილარიონი და ლომკაცი³⁹.

ხუხუ I-ის შვილები და შვილიშვილები ყველა ერთად იხსენიება 1807 წ. ერთ „საუდაო წიგნში“⁴⁰.

XVIII ს. ბოლოს (1800 წ.) ჩანს ვახუშტი ფაღავა, ხოლო მომდევნო საუკუნის დამდეგს (1808 წ.) — მისი სახლიკაცი გოგია⁴¹. მაგრამ ამ საგვარეულოს რომელ შტოს ეკუთვნიან ისინი, არ ვიცით.

ხუხუ I-ის შვილიშვილებიდან სხვებზე უფრო ცნობილია ზაალის შვილი მანუჩარი. იგი ლევან V დადიანის კარზე მიღებული პირია. 1827 წ. დადიანმა უბოძა მანუჩარს „საკუთრად“ ბუჭეულა ბახია „თავისის ცოლშვილით“⁴².

შეიძლება მანუჩარის ცოლი იყოს სოფიო გიორგი მაჩაბლის ასული, რომელსაც თავის ნამზითვი ყმები ჰყავს საჩხერეში და რომელიც 1821 წ. გრიგოლ წერეთლისათვის მიცემულ ნასყიდობის წიგნში თავის თავს თავად ფაღავას მუღლედ ასახელებს⁴³.

დავით დადიანის დროს (1840—1853 წწ.) ვხვდებით მანუჩარის თანამოგვარე კაცია ფაღავას. იგი ფრიად მდიდარი თავადია: 1847 წ. მან თავის „სათფასით“ გააჭედინა შაურკარის (ბანძის ერთ-ერთი უბნის) ეკლესიის წმინდა გიორგის ვერცხლის ხატი და „ცხრა ძვირფასი“ ქვით შეამკო იგი⁴⁴.

კაციას თანამეცხედრე იყო ზეფისშვილის ასული ელისაბედი⁴⁵.

38 დას. საქ. საეკლ. საბ. II, გვ. 157.

39 იქვე.

40 იხ. იქვე.

41 იქვე, გვ. 161; ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 9004.

42 იხ. ქუთ. მუზ. საბ. № 1562.

43 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1319.

44 ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 38—39.

45 იხ. იქვე, გვ. 39.

მოგვარების გარდა რა ნათესაური კავშირი იყო კაციასა და ზემოდასახელებულ მის სახლიკაცებს შორის, წყაროებიდან არ ჩანს.

დავით დადიანის დროსვე იხსენიებიან და ფრიად დაწინაურებულებიც არიან დუტუ და გიგო ფალავები⁴⁶. როცა დავით დადიანმა ოდიშში ახალი ადმინისტრაციული დანაწილება შემოიღო და სამთავრო 9 მაზრად დაჰყო⁴⁷, მურის „მაზრის უფროსად“ („მეორე ხარისხის მდივანზეგად“) მან ერთ დროს დუტუ ფალავა დანიშნა, ხოლო გიგოს საჭილაოს მაზრის „მდივანზეგობა“ მისცა. იგივე იყო „მენგრელიის უზენაეს სასამართლოს“ წევრიც⁴⁸.

ამავე დროს ვხედავთ ბათუ, დავით, ზურაბ⁴⁹, არჩილ, გახუ და სოლომონ ფალავებს⁵⁰. მათგან უკანასკნელი სამნი „რიგის კაცები“ იყვნენ, ე. ი. მორიგეობდნენ მთავრის სასახლეში. ხოლო მთავარი თუ სადმე წავიდოდა, ესენი „თან ახლდნენ ცხენით თუ ფეხით“⁵¹.

ერთ გვიანდელ (1855 წლის) დოკუმენტში გვხვდებიან აგრეთვე კონსტანტინე როსტომის ძე, ხახუ (რომელსაც, ბოროზდინის ცნობით, საკუთრად ჰყავდა 100 კომლამდე ყმა)*, ზემოხსენებული ზურაბ, დათია და ზეჟან ფალავები⁵². 1857 წლის საბუთში კიდევ ვხვდებით ფალავას ასულ გაიანეს, რომელიც „ბრწყინვალე“ თავადის ყირიმ დადიშქელიანის თანამეცხედრეა⁵³.

ამგვარად, ფალავების საგვარეულო აქტიურ მონაწილეობას ლებულობდა ჩიქვან-დადიანების დროინდელ ოდიშის სამთავროს პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ფალავათა სათავადო XIX საუკუნის 20—30-იან წლებში დაიშალა.

46 იონა მეუნარგია. სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი... გვ. 80, 114, 118.

47 შამია დუშბაძე. სამეგრელოს სამთავროს პოლიტიკური წყობილების ევოლუცია XIX საუკუნეში. „მომხილველი“, I. 1949, გვ. 29—31.

48 იონა მეუნარგია. დასახ. ნაშრ., გვ. 114, 118,

49 საყოველთაოდ ცნობილი ქურდი იყო (ცხენისა და ხარ-კამეჩის) დავით დადიანის დროს (იქვე, გვ. 118).

50 იქვე, გვ. 42, 66, 72, 118.

51 იხ. იქვე, გვ. 66; „რიგის კაცები“ გამოყავდათ აგრეთვე სხვა თავადურ საგვარეულოებიდანაც. მაგალითად: მხეიძეებიდან, ღვებუაძეებიდან, თვით სამთავრო სახლიდან (დადიანის ძეებიდან ანუ ბატონიშვილებიდან, ჩიქვანებიდან და სხვ. (იქვე).

* იხ. მისი სამეგრელო და სვანეთი. გვ. 248.

52 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, № 10975.

53 ქუთ. მუზ. საბ. № 497.

დანართი

სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების პირითადი ფორმები ფეოდალურ დასავლეთ საქართველოში

ფეოდალურ საზოგადოებაში გაბატონებულ კლასს ახასიათებს თავისებური იერარქიული ორგანიზაცია, რომელიც მიწის საკუთრების იერარქიულ სტრუქტურასთანაა დაკავშირებული. იგი ფენებადაა დაყოფილი. თითოეული ფენა ფეოდალური კიბის გარკვეულ საფეხურზე დგას.

ასეა ეს ფეოდალურ საქართველოშიც. ასეა, კერძოდ, დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებშიც.

ფეოდალური იერარქიის მწვერვალზე — პირველ საფეხურზე აქ მეფე დგას (სამთავროში — მთავარი), მეორეზე — უფლისწული ანუ ბატონიშვილი, მესამეზე — დიდებული თავადი, მეოთხეზე — თავადი, ანუ თავადიშვილი, მეხუთეზე — აზნაური. ექსპლოატირებული კლასის ფართო მასა, ისე როგორც დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ ქვეყნებში, ლიხთ-იმერეთში და ამერეთშიც ამ იერარქიის გარეშეა და მასთან გაბატონებული კლასის დამოკიდებულება პრინციპულად განსხვავდება იმ დამოკიდებულები-საგან. რომელიც ამ კლასის შიგნით იყო.

მეფისგან ან მთავრისაგან იყვნენ დამოკიდებული მათი უშუალო ყმები, ანუ ფეოდალიზმის ხანის დასავლეთ ევროპის ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, ვასალები: დიდებული თავადები, თავადები და აზნაურები; დიდებული თავადებისა და თავადებისაგან კი — მათი ვასალი აზნაურები. უფლისწულების ანუ ბატონიშვილების ვასალობაში იყვნენ აზნაურები და აგრეთვე თავადებიც. მიუხედავად იმისა, რომ თავადთა წოდებაში იყო კატეგორიები

(იყო „დიდებული თავადი“, „შუა თავადი“ და „ამას ქვემოთ“, მესამე ხარისხის თავადი), თავადის ყმად საქართველოში თავადი ნაინც არ გვხვდება¹.

ფეოდალთა შორის სიუზერენულ-ვასალური ანუ პატრონყმური დამოკიდებულების დამყარებას საქართველოში IX—XV საუკუნეებში, როგორც ივ. ჯავახიშვილმა გაარკვია, „შეწყნარება“, „შეწყალება“ ეწოდებოდა. მისივე მართებული მითითებით, „შეწყალება“ „პატრონყმობის აუცილებელი და არსებითი თვისება იყო“². მანვე დაადგინა, რომ „შეწყალება“ „შესაბარალის ადამიანის შებრალებასა და ხელის გამართვას, ან დამნაშავეის პატიებას“ კი არ ნიშნავდა, არამედ „მეფის ან რომელიმე სხვა პატრონის მიერ ყმისადმი „წყალობის ყოფას“ ან რაიმე მოხელეობით, ან უპირატესობით და „საპატიო“³ თუ „სახარჯო“⁴ ქალაქ-ციხე-სოფლებითა და მიწებით დასაჩუქრებას“⁵.

„შეწყალება“ სიუზერენისადმი ვასალის სამამულოსა და მასთან დაკავშირებულ პირად დამოკიდებულებას გულისხმობდა. იგი დასავლეთ ევროპის „კომენდაციას“ შეესატყვისებოდა⁶.

სამამულო და, მისგან გამომდინარე, პირადი დამოკიდებულება იმ მამულის ან „საპატიო“ თუ „სახარჯო“ მამულის საფუძველზე იქმნებოდა, რომელსაც სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების დამყარებისას („შეწყალებისას“) ჩვეულებრივ სიუზერენი ვასალს უბოძებდა და რომლისთვისაც უკანასკნელს სიუზერენის მიმართ ყმური „სამსახური“ ევალებოდა.

ეს „სამსახური“ სიუზერენულ-ვასალური ურთიერთობის მაღალ სფეროზე (მეფესა და დიდებულ თავადს, მეფესა და თავადს, მეფესა და აზნაურს შორის) ლაშქრობა-ნადირობაში, განსაკუთ-

1 იხ. ვახტანგ VI. სამართლის წიგნი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ტერმინთა საძიებელი დაურთო თინა ენუქიძემ, თბილისი, 1955, მ. მ. 26, 27, 28, 38; გ. ჯამბურია. ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან. თბილისი, 1955, გვ. 113.

2 ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნაკვ. I. ტფილისი, 1928, გვ. 69—70, 78—95.

3 „საპატიო“ მამული ეწოდებოდა სახელოს ბოძებასთან დაკავშირებით გაცემულ მამულს (იხ. იქვე, გვ. 81, 88).

4 „სახარჯო“ მამული ის მამული იყო, რომლის მფლობელი მხოლოდ „ხარჯით“ ანუ მამულზე დაწესებული გადასახადით სარგებლობდა (იქვე, გვ. 81).

5 იქვე. გვ. 79, 82.

6 ს. ჭანაშია. საქართველოს ისტორია უძველეს დროიდან მე-13 ს-მდე. შრომები. II. თბილისი, 1952, გვ. 429.

რებულ შემთხვევის დროს (მეფედ კურთხევა, ქორწინება და სხვ.) ვასალის მიერ პატრონისადმი მატერიალურ დახმარების გაწევაში — „ძღვენის“ მირთმევაში, საერთოდ კი ერთგულებაში, საქიროების ეკამს მასთან ზღებაში და მისი ინტერესების დაცვაში გამოიხატებოდა.

ასე იყო ეს სიუზერენულ-ვასალური ურთიერთობის დაბალ საფეხურზეც — თავადსა და აზნაურს შორისაც.

სიუზერენიც ვასალს, მიწა-მამულის („ბენეფიციუმისა“ და შემდგომდროინდელი „ფეოდის“) ბოძების გარდა, პირადადაც მფარველობას უწევდა: გარეშე მტრისაგან და შიგნით სხვა ფეოდალებისაგან იცავდა.

XV ს. შემდეგაც საქართველოში, და კერძოდ დასავლეთ საქართველოში, ფეოდალური ურთიერთობის არსებობის მთელ მანძილზე, სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების ძირითად სახეს „შეწყნარება“, „შეწყალება“ წარმოადგენდა. ოღონდ აღნიშნულ ხანაში ამ ინსტიტუტის აღსანიშნავად ლიხთ-იმერეთში უმთავრესად სიტყვა „შეწყალება“ იხმარებოდა. მაგალითად: 1587 წ. გიორგი იმერთა მეფემ „შეიწყალა“ თავადი დავით წულუკიძე და მას მრავალი ყმა-მამული უბოძა⁷.

ასევე 1639 წ. იმერთა მეფე ალექსანდრე III-მ „შეიწყალა“ ბეჟან წერეთელი და მას საჩხერეში თავისი „სახასო ხვადაბუნის ნახევარი“ მისცა⁸.

„შეწყალების“ ფაქტები მრავლადაა ფიქსირებული დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ დოკუმენტებში.

„შეწყალების“ ხელშეკრულებით არიან შეკრული იმერეთის მეფესთან XVI—XVIII სს. და მომდევნო საუკუნის დამდეგს თავადი წულუკიძეები, წერეთლები, აბაშიძეები, ლორთქიფანიძეები და სხვ⁹. მაგრამ ჩვენ აქ ახლა საქმე გვაქვს სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების არა თავდაპირველ დამყარებასთან, არამედ მის განახლება-შენარჩუნებასთან.

პატრონყმური ურთიერთობის განახლებაც ფეოდალურ საქართველოში, და კერძოდ დასავლეთ საქართველოში, სიტყვა „შეწყალებით“ აღინიშნებოდა. ეს ნათლად ჩანს გიორგი მეფის მიერ 1451 წ. ვირშელ წულუკიძისა და მისი მემკვიდრეებისადმი ბოძებული სიგელიდან. ამ სიგელში მეფე აცხადებს: „გუეაჩნეს და

7 იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. საბ. № 4.

8 იხ. იქვე, საბ. № 17.

9 იქვე, საბ. №№4, 17, 57, 70.

„მოგუჯესნეს რათამცა“ ისინი (წულუკიძეები) „მრავალთა ერთგულობა ნამსახურთა მათთასა შეგუეწყალნეს¹⁰, სიგლითა ამით დაგუემტყიცა და მათთვის მათისავე მკუიდრისა და გუარეულად მათგანვე ნაქონებისა მამულისა წყალობა გვეყო. დაგვაჭერა ღ(მერთმა)ნ და ვისმინეთ აჯა და მოხსენება მათი და ვუბოძეთ მათივე მკუიდრი და ნასისხლი მამული... სოფელი იწა მისითა... ნზღურათა“¹¹.

ამგვარად, ადრე ბოძებულის, „გუარეულად... ნაქონები მამულის“ ხელახლა წყალობაც „შეწყალებას“.

მოვიტანთ სხვა მაგალითსაც: გიორგი III-ის მიერ 1615—1619 წწ. ბოქაულთუხუცეს დავით დავითიშვილისათვის მიცემულ წყალობის სიგელში ნათქვამია: „მას უამს ოდეს დაგვეაჭენით და ჩუენ ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი, შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ იევე სამკვიდრო მამული¹², რაც მამა თქვენსა და თქვენს ძმებს ჰქონებოდა და ან თქვენ გქონდეს—ან აზნაურიშვილი და ან ვაჰარი — ისევ თქვენთვის გვიბოძებია“¹³.

ამ შემთხვევაშიც მეფის ვასალს ბოქაულთუხუცეს დავითს კვლავ ებოძება ის ყმა-მამული, რომელიც მის წინაპრებს, ძმებს და თვითონ მას ჰქონდა წინათ ნაბოძები და ამაში მდგომარეობს მისი „შეწყალება“.

ან კიდევ: ოტია ლორთქიფანიძისადმი ბოძებულ იმერთა მეფის ალექსანდრე V-ის 1733 წ. ახლო ხანის ერთ წყალობის წიგნში ვკითხულობთ: ასე და ამა პირსა ზედან, რომე დაგვეაჭენით და ვისმინეთ აჯა და მოხსენება შენი, და ძუელათაც მამის და პაპის შენის ოული იყო, და შეგიწყალეთ და გიბოძეთ ხოსია ყიფიანი და ბუჭუა მესხი—ეს ორი აზნაურისშვილი მათის კეთალისყოფით, რისაც პატრონი არიან...“¹⁴.

აქაც, როგორც ვხედავთ, ოტია ლორთქიფანიძის „შეწყალება“ ძველად მისი მამა-პაპისადმი ბოძებულ აზნაურთა ხელმეორედ მისადმი ბოძებაში გამოიხატება.

ასეთ განახლებულ „შეწყალებას“ საფუძვლად ედო მეფის ის პრეროგატივა. რომლითაც იგი წინაპართაგან გაცემულ მამულზე

10 ხაზი ჩენია. — ო. ს.

11 საქ. სიძვ. I. საბ. № 1.

12 ხაზი ჩენია.—ო. ს.

13 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. საბ. № 6.

14 იხ. იქვე, საბ. № 57. ხაზი ჩენია.—ო. ს.

მფლობელობის განახლების უფლებას ინარჩუნებდა. ცნობილია, რომ ფეოდალურ საქართველოში, ისე როგორც დასავლეთ ევროპაში, მეფის მიერ ყმისათვის მამულის თუ სხვა რამის ბოძების სიგელს ძალა ჰქონდა მხოლოდ მბოძებლის სიცოცხლეში და მას ყოველი ახალი მეფისაგან ახალი სიგელით განახლება სჭირდებოდა¹⁵: სწორედ ამით იყო გამოწვეული „შეწყალების“ განახლება. მართალია, სათავადოების სისტემის ბატონობის პირობებში მეფის ეს უფლება (მამულთა მფლობელობის განახლების უფლება) ნომინალური ხასიათისა იყო¹⁶. ნაწყალობევი მამული ფაქტიურად თავადის საკუთრებას წარმოადგენდა, მაგრამ ამ უფლებას, თუნდაც ნომინალურს, ცენტრალური ხელისუფლების ავტორიტეტისათვის მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ჯერ ერთი, ეს იმას ნიშნავდა, რომ ფორმალურად, მაგრამ მიწის უზენაეს მესაკუთრედ მაინც მეფე ითვლებოდა. ამასთან, წყალობის სიგელის განახლება, ისე როგორც მისი პირველად ბოძება, მბოძებლისათვის გარკვეული საზღაურის, „ქრთამის“ მირთმევას მოითხოვდა, რაც მეფეს დიდ შემოსავალს აძლევდა.

პატრონის მიერ ერთხელ უკვე „შეწყალებული“ ყმისათვის დამატებით ადგილ-მამულის, აზნაურის, ყმა-გლეხის ან სხვა რაინის ბოძებასაც „შეწყალება“ ეწოდებოდა. მაგალითად: 1660—1673 წწ. იმერთა მეფე გიორგი IV-მ „შეიწყალა“ ქაიხოსრო წერეთელი და უბოძა მას „სამი კვამლი კაცი გორისას შეყრილაშვილები, ორი კვამლი კაცი ნადირაძეები..., ბეგიასოული პარტახი“ და „არგვეთს — მამუკა ხარშილაძე“¹⁷.

1680 წელსაც იმავე მეფემ კვლავ „შეიწყალა“ იგივე ქაიხოსრო წერეთელი და დამატებით კიდევ უწყალობა მას „საფალავანდიშვილოს“ გიორგი და სხვა ბასილაძეები მათის „ყოვლისფერიითა“¹⁸.

ბაგრატ IV-საგან არაერთხელ „შეწყალებული“ ქაიხოსრო წერეთელი ამ მეფის მემკვიდრე ალექსანდრე IV-მაც „შეიწყალა“

15 ა. ხახანაშვილი. ბატონყმობა საქართველოში. ქუთაისი, 1910, გვ. 17; ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VII. 1974, თავი V, გვ. 199.

16 ვ. გაბაშვილი. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში (მედარებითი შესწავლის ცდა). თბილისი, 1958, გვ. 149.

17 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. საბ. № 31.

18 იხ. იქვე, საბ. № 30.

და 1682—1695 წწ. აღრე ნაწყალბებვზე დამატებით მისცა მას „სადუნსშვილი დათა და გოჩია მათის ცოლ-შვილითა, სახლ-კარითა, მამულითა“ და სხვ.¹⁹

მოტანილი ფაქტებიდან ცხადია, რომ სიუზერენის მიერ ვასალისათვის დამატებით ყმათა და სხვათა ბობება „შეწყალე-ბაა“. ასეიო დამატებით „შეწყალება“ მიზნად ისახავდა პატრონსა და ყმას შორის თავდაპირველი „შეწყალებით“ დამყარებული დამოკიდებულების გამტკიცებას.

დარღვეული ან შერყეული პატრონყმური დამოკიდებულების აღდგენასაც „შეწყალებას“ ეძახდნენ.

თავად წერეთლებსა და იმერეთის მეფეებს შორის, როგორც ზემოთ ითქვა, აღრიდანვე პატრონყმური დამოკიდებულება სუფევდა. 1739—1752 წწ. ეს დამოკიდებულება დარღვეულა თუ შერყეულა, მაგრამ იგი იმავე წლებში აღუდგენიათ. ამის შესახებ იმერთა მეფის აღექსანდრე V-ის მიერ ქაიხოსრო წერეთლისადმი ბობებულ აღნიშნული წლების წყალობის წიგნში ვკითხულობთ: „გიწყობდით და ახლა შეგიწყალეთ“²⁰ და შენი უფროსი ძმის ბეჟანის კერძი მამული გიბობეთ“²¹.

სხვა შემთხვევებშიც დარღვეული პატრონყმური დამოკიდებულების აღდგენა „შეწყალებად“ არის სახელდებული. მაგალითად, ზურაბ და ქაიხოსრო წერეთლებისადმი მიცემულ სოლომონ II-ის 1805 წ. სიგელში, აღწერილია რა იმერეთის მეფეებთან რაჭის ერისთავების ურთიერთობის ისტორია, ნათქვამია: პატრონყმური ვალდებულების მრავალგზის დამრღვევი როსტომ რაჭის ერისთავი მრავალგზისვე „შეიწყალა კ(ვალა)დ“ სოლომონ პირველმა და „მისცა ერისთავობა“ და „სამკვიდრებელი თვისიო“²².

ამრიგად, ნათლად ჩანს, რომ ვასალის მიერ დარღვეული პატრონყმური დამოკიდებულების აღდგენა კვლავ „შეწყალების“ წესით ხდებოდა.

19 ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. საბ. № 35.

20 ხაზი ჩვენია. — ო. ს.

21 იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა. I. საბ. № 100.

ამ საბუთში მოხსენიებული ბეჟან წერეთელი უძეო ჩანს. უძეოდ გადასული ყმის მამული, როგორც ცნობილია, „სამართლით“ სიუზერენისა იყო. ამის შესახებ უფრო ვრცლად იხ. ო. ს. ო. ს. ე. ლ. ი. ა. ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან (სათავადობის სისტემა). თბილისი, 1966, გვ. 104—105.

22 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, საბ. № 1653.

სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების ხელშეკრულება გარკვეულ პირობის შესრულებას მოითხოვდა. ამ დამოკიდებულების აუცილებელი პირობა პატრონის წინაშე ყმის „ერთგულობა და სამსახური“ იყო. „შეწყალებული“ ყმის ეს ვალდებულება წყალობის წიგნში (ხელშეკრულებაში) ყოველთვის საგანგებოდაა დასახელებული²³.

ამ ვალდებულების კონკრეტულ მნიშვნელობასა და ყმის მიმართ პატრონის მოვალეობაზე ზემოთ უკვე ითქვა. აქ მხოლოდ ის უნდა დავძინოთ, რომ პატრონს მართებდა აგრეთვე ყმის „მწყალობელი და მოპატივე“ ყოფილიყო, „გაუკითხავად არ გასწყრომოდა“, „საძალოდ და საავკაცოდ“ არავისთვის „დაენებებინა“, სიგელით ბოძებული ყმა-მამული, სახელო თუ სხვა რაიმე არ „მოეშალა“ და არ დაემცრო იგი²⁴.

სიუზერენის მხრივ თავის მოვალეობის შესრულება ისევ ვასალის „ერთგულობითა და სამსახურით“ ანუ „ერთგული სამსახურით“ იყო შეპირობებული²⁵. თუ ვასალი ამ პირობას დაარღვევდა, თუ იგი თავის პატრონის „სიტყვისა და ბრძანების მორჩილი ყმა“ არ იქნებოდა, თუ ყოველ სხვა პატრონს თავისას არ „არჩევდა“, თუ მისი ორგული და მოღალატე გახდებოდა, სიუზერენი უფლებას იტოვებდა ვასალისათვის წყალობის წიგნი „მოეშალა“. ამის უფლებას სიუზერენს თვით ამ წიგნში დათქმული პირობა აძლევდა²⁶. მაგრამ წყალობის წიგნში ასეთი დათქმა ფეოდალური ურთიერთობის განვლილ საფეხურს გამოხატავდა. სათავადოთა სისტემის ბატონობის პირობებში მას ძალა დაკარგული ჰქონდა. ნაბოძებ ყმა-მამულს თავადი ფაქტიურად თავის საკუთრებად თვლიდა. სიუზერენის მიერ მასზე თავისი უფლების გამოყენების ცდას თავადი ძალმომრეობად მიაჩნევდა.

23 იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. საბ. №№ 5, 6, 15, 17, 26, 30, 31, 35 და სხვ.

24 იქვე, საბ. №№ 6, 46.

25 იხ. დოკუმენტები... II. საბ. № 441; ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. საბ. №№ 6, 15, 17, 26, 30 და სხვ.

26 „თუ თქვენ ჩვენი ერთგული, ჩვენს სიტყვისა და ბრძანების მორჩილი ყმანი იყოთ, ეს ჩვენგან ბოძებული წიგნი და სიგელი აღაროდეს მოგიშალოთ“, ნათქვამია სხვადასხვა წყალობის წიგნში (იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა... I. საბ. №№ 30, 31, 35, 47 და სხვ.), ე. ი. წინააღმდეგ შემთხვევაში მწყალობელს წყალობის წიგნის „მოშლის“ უფლება ჰქონდა.

ზოგ საბუთში ეს ფორმულა მოკლედ არის მოცემული: „გიბედნიეროს ღმერთმა ჩვენს ერთგულობაში“ (იქვე, საბ. № 23; დოკუმენტები... I. საბ. № 664).

წყალობის წიგნის „მოშლა“ ნაწყალობევი ყმა-მამულის, სახელოსა თუ სხვათა ჩამორთმევას ნიშნავდა. მაგრამ ამ უფლების განხორციელება სიუზერენს ახლა (XVI—XVIII სს. და მომდევნო საუკუნის დამდეგს) ომით უხდებოდა. მხოლოდ ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ შესძლო სოლომონ I-მა 1769 წ. თავისი მოღალატე ყმისათვის, როსტომ რაჭის ერისთავისათვის საერისთავოს ჩამორთმევა²⁷.

ასევე ომით ჩამოართვა 1786 წ. დავით იმერთა მეფემ თავის ორგულ ვასალს, „ზემო მხარის“ სარდალს თავად პაპუნა წერეთელს „საწერეთლო“ და მისი „უფროსობა“²⁸.

ამგვარად, სიუზერენის უფლების განხორციელება თვით მისივე ძალზე იყო დამოკიდებული. თუ ძალა არ შესწევდა, იგი მას ვერ განხორციელებდა.

ფეოდალთა შორის სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების დამყარება გარკვეული წესით ხდებოდა. დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ ქვეყნებში ეს წესი მტკიცედ იყო ჩამოყალიბებული, ქართული ფეოდალიზმი ამ მხრივ ჯერ კიდევ ნაკლებადაა შესწავლილი. მის დამახასიათებელ თვისებათა განხილვასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი შეეხო საპატრონუმო ხელშეკრულების დადების წესრიგის საკითხსაც საქართველოში და, უმთავრესად XII ს. წყაროს „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ მონაცემების ანალიზის საფუძველზე, მისთვის ჩვეული სიფრთხილით აღნიშნა: „ჩვენ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ძველ საქართველოშიაც არსებობდა მოხელეობისა და „წყალობის“ სიმბოლურად გადაცემა ე. წ. „ინვენსტიტურა“. მაგრამ რადგან მასალები ქართული „შეწყალების“ წესის მთლიან სურათს არ გვაძლევენ, ანტიომ შეუძლებელია იმის თქმა, „თუ რამდენად ზედმიწევნით ნიაგავდა“ იგი „დასავლეთ ევროპის შესატყვის მოვლენას (ინვენსტიტურას წესს). ცხადია მხოლოდ, რომ ტერმინი „წყალობა-კელდასხმული“²⁹ გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოშიაც „შეწყალების“ მტკიცე და საჯარო წესი უნდა ყოფილიყო შემუშავე-

27 იხ. ო. სოსელია. ნარკვევები... I. გვ. 92—103.

28 იხ. დოკუმენტები... II. საბ. № 442.

29 ამ ტერმინს ხმარობს თამარის ისტორიკოსი. მისი სიტყვით, აბულასანი იყო „მეფეთ-მეფისაგან წყალობა-კელდასხმული და ამირა ქართლისა და ტფილისისა“ (იხ. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ქართლის ცხოვრება. II. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბილისი, 1959, გვ. 36).

ზული. ისიც ვიცით, რომ საქართველოშიაც შეწყალებულ ყმას დარბაზობის წესი „თაყვანებას“ ავალბდაო³⁰.

„წყალობა-ჯელდასხმა“ ამა თუ იმ პირის მოხელედ დადგენისა და მასთან დაკავშირებული ყმა-მამულის ბოძების ანუ „შეწყალების“ დროს შესრულებულ მოქმედების წესს აღნიშნავდა³¹. „წყალობა-ჯელდასხმის“ პროცედურა „შეწყალების“ გარეგნული განსახიერება იყო. ეს წესი კონკრეტულად სიუზერენის მიერ „შეწყალებული“ ვასალის „დალოცვასა“ (კურთხევა თუ მისი მსგავსი მოქმედება?) და უკანასკნელის მხრივ დამლოცველისადმი „თაყვანებაში“ გამოიხატებოდა³². დალოცვის დროს მოხელედ დასალოცავს, როგორც ცნობილია, „მის მოხელეობის საგანგებო ნიშანი ეძლეოდა“, მაგალითად, მანდატურთუხუცესს—„ოქროს არგანი“³³.

ასეთი ჩანს XII ს. საქართველოში ამავე საუკუნის ზემოდასახელებულ წყაროს მიხედვით, სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების დამყარების წესი. ამ წყაროს ცნობები, ვფიქრობთ, უფრო ადრინდელ და, საერთოდ, საქართველოს მთელს ერთიანობის ხანაზედაც შეიძლება გავავრცელოთ.

აღნიშნული წესი გარეგნულადაც („წყალობა-ჯელდასხმა“, „თაყვანება“) და შინაარსობრივადაც („შეწყალება“ — მოხელეობისა და ყმა-მამულის ბოძება ვასალისათვის ყმური სამსახურის პირობით), როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, „დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ წესწყობილებას მიეწაგავსება“, ისე, როგორც საერთოდ ქართული პატრონყმობა³⁴.

„ქართული ფეოდალიზმის ძირითადი დასავლეთევროპულ იერზე“ გ. მელიქიშვილიც უთითებს³⁵.

30 ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. ნაკვ. I. გვ. 98.

31 იხ. იქვე, გვ. 80.

32 იქვე, გვ. 80—81. „შეწყალებულის“ „დალოცვის“ შესახებ იხ. ს. ჯანაშია. ბართაშვილთა გენეალოგიისათვის. შრომები. II. თბილისი 1952, გვ. 465.

33 იხ. იქვე, გვ. 80; ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ს. ყუხჩიშვილის რედ., გვ. 33; ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და სძიებლები დაურთო ი. სურგულაძემ, თბილისი, 1970, გვ. 46, მუხლი 30 („ჯელმწიფის კარის გარიგება“).

34 იხ. მისი ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. ნაკვ. I. გვ. 97, 95—99.

35 იხ. მისი ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბილისი, 1973, გვ. 130.

უფრო კონკრეტულად რომ ვთქვათ, ქართული „წყალობა-კელდასხმა“, „თაყვანება“ ფეოდალური ხანის დასავლეთ ევროპის „ომაჟის“ (ვასალურ დამოკიდებულებაში მიღების ცერემონიის) და მის თანმხლებ „ფუას“ (ვასალის მხრივ სენიორისადმი ერთგულების ფიცის) თავისებურ სახეს წარმოადგენს.

მართალია, დებდა თუ არა რაიმე ფიცს დალოცვის დროს დასალოცავი, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობა არ მოგვეპოვება³⁶, მაგრამ საისტორიო წყაროში მოხსენიებული „თაყვანება“, რომელიც ამა თუ იმ პირის ვასალად მიღებისას საქართველოში წესად იყო დადებული³⁷, ფეოდალური დასავლეთ ევროპის სენიორის წინაშე ვასალის ერთგულების ფიცის („ფუას“) შესატყვისი სპეციფიკური წესი უნდა იყოს ქართულ სინამდვილეში. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთაის“ ავტორის ზოგიერთი გამონათქვამი, როცა იგი ერთიანი საქართველოს მეფის გიორგი III-ის მიერ ქ. ანისის მიხი უწინდელი მამპალიანი მფლობელის ნათესავისათვის გადაცემის შესახებ მოგვითხრობს, ამბობს: მეფემ „უბოძა ანისი ღუსსავე შემაჟულესა და ითაყუანა თავისა თვისისა ყმალო“³⁸. ცხადია, აქ ანისის მპყრობელის ყმადნაფიცად მიღების ცერემონიასთან გვაქვს საქმე და „ითაყვანა“, „თაყვანება“ ამ შემთხვევაში მეფის წინაშე ვასალის

ს. ჯანაშიაც ქართულ ფეოდალიზმსა და დასავლეთევროპულ ფეოდალიზმს შორის მსგავსებას ხედავს (იხ. მისი საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე. შრომები. II. თბილისი, 1952, გვ. 429—430).

აღრე ამ მსგავსებაზე უთითებდნენ მ. ბროსე, ალ. ხახანაშვილი, ნ. ურბენლი (იხ. ს. ჯანაშია. ქართული პატრონჟიმობის ბუნებისა და წარმოშობის საკითხისათვის (ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა). თსუ-ს შრომები. ტ. 165 (ისტორია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია), გვ. 223—249).

გ. სოსელიას აზრითაც, „დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ წყობილებაში პატრონ-ყმათა შორის ურთიერთობაში ისეთ პირად და ქონებრივ დამოკიდებულებას ჰქონდა ადგილი, როგორც ეს საქართველოში იყო...“ (იხ. მისი საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილება „კეფებისტყაოსნის“ მიხედვით. 1956, გვ. 23).

36 ამაზე ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „იმის თქმა სდებდა თუ არა რაიმე ფიცს მოხელედ დასალოცავი, ჯერ არ შეგვიძლიანო“ (იხ. მისი ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. ნაკვ. I. გვ. 81).

37 იხ. იქვე; ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება. ტ. II. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 33.

38 იხ. ქართლის ცხოვრება. II. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 15.

მხოლოდ თავის დახრას³⁹ კი არ უნდა ნიშნავდეს, არამედ ერთგულების ფიცის დადებასაც, რაც უთუოდ „თაყვანებასთან“, თავის დახრასთან იყო დაკავშირებული.

ამასვე უნდა გულისხმობდეს ქ. შანჭორის ბოძებისას ახსართან შარვანშას სიძის ამირამირმანის „თაყვანება“ დავით სოსლანისადმი და ისიც თამარმა ივანე მხარგრძელი რომ „ითაყვანა დარბაზის ყმად“⁴⁰.

ამგვარად, „თაყვანება“. „ითაყვანა“ ჩვენ ფიცის რიგის წესად გვეჩვენება.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მოხელეობის გარეშე ყმა-მამულთ „შეწყალების“ შემთხვევაში „შეწყალების“ წესი, უნდა ვიფიქროთ, სიუზერენისადმი ვასალის მხოლოდ „თაყვანებით“ განისაზღვრებოდა.

„შეწყალების“ ინსტიტუტი, როგორც ზემოთ ითქვა, დამახასიათებელი იყო XV ს. შემდეგდროინდელი საქართველოსა და, კერძოდ, დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური ურთიერთობისათვის. მაგრამ საერო ფეოდალთა შორის „შეწყალების“ დროს ახლა „კელდასხმა“, „დალოცვა“ და „თაყვანება“ არც ერთ წყაროში არ იხსენიება. „შეწყალება“ XVI ს. და მომდევნო საუკუნეებში უფრო მარტივი წესით ხდება. იგი ყოველგვარი „კელდასხმის“, „დალოცვისა“ და „თაყვანების“ გარეშე „შეწყალების“ ან „წყალობის წიგნით“ ფორმდება. მხოლოდ ამ წიგნის დადებას, როგორც ადრე ისე ახლაც, ჩვეულებრივ, წინ უძღვის სიუზერენისადმი ვასალის „აჯა და მოხსენება“ ან „შეხვეწება“ „შეწყალების“ შესახებ. რაც თვით „შეწყალების წიგნში“ საგანგებოდაა ფიქსირებული⁴¹. ამასთან „შეწყალების“ მადიებელი, უმეტეს შემთხვე-

39 „თაყვანება“, საბას განმარტებით, თავის დახრაა (იხ. სულხან-საბა ორბელიანი. ქართული ლექსიკონი. იოსებ ყიფშიძისა და აკაკი შანიძის რედ., ტფილისი, 1928).

40 იხ. ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება. II. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 33, 72.

„თაყვანება“ ზოგჯერ მორჩილების ფიცის დადებას უნდა გულისხმობდეს. ვფიქრობთ, სწორედ ამას გულისხმობს ბაგრატ IV-ს (1027—1072 წწ.) წინაშე, „დარბაზობად... და მშუდობიან ძებნად“ მოაული. გავიყ კახთა მეფისა და მის დიდებულთა „თაყვანება“ (იხ. მათიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის რედ. 1955, გვ. 300).

41 იხ. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა..., I. საბ. №№ 4, 6, 14, 15, 17, 30, 31 და სხვ. შტრ. ივ. ჭავჭავაძის რედ. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II. ნაკვ. I. გვ. 86, 87, 95.

ეაში, ახლაც სიუზერენის „გულის შემაჭერებელ“, „კარგ“ ან „სრულ ქრთამს“ ან „ქრთამს“ იხდის⁴² და ესეც „შეწყალების“ ან „წყალობის წიგნში“ საგანგებოდ არის აღნიშნული⁴³.

ქართული „ქრთამიც“ თავისი ერთი მნიშვნელობით სავსებით ემთხვევა ფეოდალურ დასავლეთ ევროპაში გავრცელებულ ე. წ. „რელიეფს“. „რელიეფი“. როგორც ცნობილია, ვასალის მიერ ფეოლის მიღების დროს სენიორისათვის მისაცემი „განსაკუთრებული გადასახადი“. («Особый взнос») იყო. „ქრთამიც“ ვასალის „შეწყალებისას“ — ყმა-მამულის, სახელოს თუ სხვა რაიმეს ბოძებისას, უკანასკნელის მიერ სიუზერენისათვის მისართმევი საგანგებო გამოსაღებია.

მართალია, „ქრთამი“ ფეოდალური ბანის საქართველოში მხოლოდ „შეწყალების“ შემთხვევაში გაღებულ გადასახადს კი არ აღნიშნავდა, არამედ სხვა მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. მაგალითად, ხშირად იგი სასყიდელს, მისაგებელს, საჩუქარს, ძღვენს ან სამოხელეო ვასამრჩელოს ნიშნავდა⁴⁴, მაგრამ ამ მრავალი მნიშვნელობიდან მისი ერთი მნიშვნელობით „ქრთამი“, როგორც ითქვა, სწორედ „რელიეფს“ შეესაბამება და მისი ანალოგიური მოვლენაა.

ამრიგად, ქართული ფეოდალიზმი ამ მხრივაც დასავლეთ ევროპის ფეოდალური წესწყობილების შესატყვისია.

სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების თავისებურ ფორმას წარმოადგენდა ფეოდალურ საქართველოში „სამეფოსა პალატასა შინა თანაზრდილობა“ ანუ აღზრდა „სახლსა სამეფოსა შინა“⁴⁵.

⁴² ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა..., I. საბ. №№ 4, 14, 23, 26, 28, 30, 45, 57 და სხვ.

⁴³ იხ. იქვე.

დასავლეთ საქართველოს წყალობის წიგნებში „ქრთამის“ მნიშვნელობით ზოგჯერ „ფეშქაშიც“ იხმარება (იხ., მაგალითად, იქვე საბ. №№ 17, 18).

⁴⁴ „ქრთამის“ მნიშვნელობის შესახებ იხ. ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და აპიკლები დაურთო ი. სურგულაძემ, თბილისი, 1970, გვ. 28, 96—97. იხ. აგრეთვე, ლექსიკონი, გვ. 195, 832.

⁴⁵ „ზრდილობის“ საკითხს ფეოდალურ საქართველოში მოკლედ შეეხო ნ. ბერძენიშვილი და ამ ინსტიტუტის შესახებ სახელმძღვანელო დებულებები წამოაყენა (იხ. მისი საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VII. 1974, გვ. 85—87).

თანაზრდილობა-გაზრდილობის ინსტიტუტი იხსენიება ჯერ კიდევ XI ს. ქართულ საისტორიო წყაროებში. ვახტანგ გორგასალის მემატიანეს ჯუანშერს (XI ს.), V ს. ამბების თხრობასთან დაკავშირებით, ნათქვამი აქვს: „საურმაგ. ეჯიბი ვახტანგისი... თანაზრდილი იყო მისიო“⁴⁶. ამის მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს ინსტიტუტი V საუკუნეშიც არსებობდა. იმ დროს (V ს.), როგორც იგივე მემატიანე გადმოგვცემს, „წესი იყო, რომელ შვილნი მეფეთანი წარჩინებულთა სახლსა შინა აღიზარდიან“⁴⁷. ვახტანგ გორგასალი საურმაგ სპასპეტის სახლში აღიზარდა⁴⁸. ვახტანგის ეჯიბი საურმაგიც (საურმაგ სპასპეტის ძმისწული) უთუოდ აქ იყო მასთან „თანაზრდილი“. ამ შემთხვევაში მეფის ვასალი კი არ იზრდება სამეფო კარზე, არა-ნედ უფლისწული მეფის წარჩინებული ვასალის სასახლეში. მაგრამ უფლისწულის „აღმზრდელი“ ეს ვასალი თავის დროზე თვითონაც მეფის კარზე უნდა ყოფილიყო აღზრდილი.

ატენის სიონის XI ს. კედლის წარწერაში გვხვდება ყმა, რომელიც თავის „გამზრდელად“ თავის „პატრონს“ ასახელებს⁴⁹. ე. ი. ვასალი სიუზერენის კარზეა აღზრდილი.

დავით აღმაშენებელი, როგორც მისი ისტორიკოსი (XII ს. პირველ ნახევარი) გვაუწყებს, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცეს გიორგისთან იყო „თანააღზრდილი“ და იგივე იყო მისი „აღმზრდელიც“⁵⁰. დავითისა და დიდი ფეოდალის ეს თანააღზრდილობა-აღმზრდელობა ამ დროს, უნდა ვიფიქროთ, მეფის კარზე ხდებოდა.

ყოველ შემთხვევაში, გიორგი III-სა და თამარის მეფობაში თანააღზრდილობა-აღმზრდელობას ადგილი აქვს თვით სამეფო კარზე. გიორგი III-ის კარზე იყვნენ „გაზრდილნი“ მეჭინბეთუხუცესი ჭიაბერი, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი ანტონ

46 იხ. ქართლის ცხოვრება. I ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 189.

47 იხ. იქვე, გვ. 143.

48 იქვე.

49 იხ. И. Джавахов. К вопросу о времени построения грузинского храма в Атеши... «Христианский Восток», т. I, вып. III, Спб., 1912, с. 289—291.

50 ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. I ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 336.

გლონისთავისძე⁵¹. ასევე ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი ყუბასარიც იყო „გაზრდილი პატრონთაგან“⁵², ე. ი. მეფეთაგან.

თამარის მემკვიდრეს გიორგი ლაშას, როგორც მისდროინდელი მემკვიდრის თხოვლებიდან ჩანს, ჰყავდა მისი „თანააღზრდილი“⁵³. ცხადია, ესენი იყვნენ უმთავრესად დიდებულ აზნაურთა შვილები, რომელნიც ლაშასთან ერთად იზრდებოდნენ სამეფო კარზე.

თანაზრდილობა-გაზრდილობის ინსტიტუტი ძალიან ხშირად ჩანს რუსთაველის ეპოქის საქართველოში. „ვეფხისტყაოსანი“, რომელიც საქართველოს რეალურ სინამდვილეს ასახავს, ამ ინსტიტუტს სწორედ ისე წარმოგვიდგენს, როგორც ეს საისტორიო წყაროებშია ნაჩვენებია: არაბეთის „დიდი სპასპეტი“ ავთანდილი არაბთა მეფის როსტევეანის „ზრდილია“⁵⁴. ასევე ინდოეთის ამირბარი ტარიელიც ინდოთ მეფის ფარსადანის „გაზრდილია“⁵⁵.

„გაზრდილებს“ „ვეფხისტყაოსანში“ ვხედავთ არა მარტო მეფის კარზე, არამედ არიან ისინი დიდი ფეოდალისა და ხელისუფლის ავთანდილის კარზედაც; ავთანდილი თავის ყმის შერმადინის შესახებ აცხადებს: „გამიზრდია, ვითა ძმა და ვითა შვილიო“⁵⁶. ავთანდილის „გაზრდილია“ ზოგი სხვა მისი ყმაც⁵⁷.

თანააღზრდილ-შეზრდილ-გაზრდილები ხშირად გვხვდებიან ქართულ დოკუმენტურ და ეპიგრაფიკულ წყაროებშიც. მაგალითად, მეფე ალექსანდრე 1440 წ. ყმა-მამულის წყალობის სიგელს აძლევს თავის „თანაშეზრდილ-გაზრდილს“ ჯავახიშვილს გარეკელსა და მის მემკვიდრეებს⁵⁸.

გიორგი მეფის მიერ 1460 წ. ყურულის შვილის გიორგისა და მისი ძმებისათვის მიცემულ „სისხლის განახლების“ სიგლიდან

51 იხ. ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება. II. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 19, 32—33.

52 იქვე, გვ. 32.

53 ლაშა გიორგის ღრდინდელი მემკვიდრე. ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 371.

54 იხ. შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. თბილისი, სახ. უნივერსიტეტის 1937 წ. საიუბილეო გამოცემა, სტროფი 992. იხ. აგრეთვე სტროფები: 63, 82, 146, 821, 822, 824 და სხვ. (ქვემოთ ყველგან მითითებულია ეს გამოცემა).

55 იქვე, სტროფები: 332, 561, 562 და სხვ.

56 იქვე, სტროფი 169.

57 იქვე, სტროფი 165.

58 იხ. საქ. სიძე. II. საბ. № 9.

ჩანს, რომ ისინი მათი პატრონის ქანის ერისთავის შალვას „თ ა ნ ა ა ლ ზ რ დ ი ლ-შ ე ზ რ დ ი ლ ი“ იყვნენ⁵⁹.

იმავე გიორგი მეფის იმავე წლის მეორე სიგელში იხსენიებიან მასთან „თ (ან) ა ა ლ ზ რ დ ი ლ ნ ი ზ უ ი ა დ ი ს შ ვ ი ლ ნ ი მ ე ს ტ უ მ-რ ე ვ ი რ შ ე ლ ი“ და ბეენა⁶⁰.

ასევე კოსტანტინე მეფის 1487 წ. წყალობის სიგელში ვხედავთ მასთან „თ ა ნ ა შ ე ზ რ დ ი ლ-გ ა ზ რ დ ი ლ ს“ მის „საღვინის მოლარეს“ ქავთარისძეს ახალციხელს და „ძმათა“ მისთა.⁶¹

ალექსანდრე კახთა მეფის 1584 წ. სიგელშიც მოხსენიებულია მასთან „თ ა ნ ა შ ე ზ რ დ ი ლ-გ ა ზ რ დ ი ლ ი“ მისი ყმა ჯანდიერიშვილი არსლან⁶².

ჩვენს ხელთ არის უფრო გვიანდელი ხანის, როსტომ ქართლის მეფის 1656 წ. წყალობის წიგნი, რომელიც მას უბოძებია მასთან „ა ლ ზ რ დ ი ლ-შ ე ზ რ დ ი ლ თ ა“ მდივანბეგ-ბოქაულთუხუცეს როინ ჯავახიშვილისა და მისი შვილებისათვის⁶³.

ხოტევის ეკლესიის (რაჭაში) „კარის ბქის“ XVII ს. ლექსად თქმულ წარწერაშიც თავადი მერაბ წულუკიძე თავის „განზრდელად“ ლევან II დადიანს ასახელებს⁶⁴.

მოგვებოძება ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის 1730 წ. წყალობის წიგნიც, მიცემული სახლთუხუცეს ელიზბარ ორბელისშვილისათვის, სადაც „სულხან-ყოფილი საბა“ ორბელიანი გიორგი XI-ის „გ ა ზ რ დ ი ლ ა ლ“ იხსენიება⁶⁵.

ამრიგად, როგორც მეფისა და მთავრის, ისე დიდ ფეოდალთა კარზე იყვნენ მათი ა ლ ზ რ დ ი ლ-შ ე ზ რ დ ი ლ ე ბ ი⁶⁶, რომელ-

59 საქ. სიძვ. I. საბ. № 2. აზნაური ეურულუბი ქანის ერისთავების ყმები იყვნენ (იხ. დ. გვრიტიშვილი. ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან... გვ. 239).

60 ქრონიკები. II. გვ. 277.

61 იხ. იქვე, გვ. 305. ხაზი ჩვენია. — ო. ქვემოთაც ხაზი ყველგან ჩვენია, თუ სხვა მითითებული არაა.

62 დოკუმენტები... I. საბ. № 506.

63 საქ. სიძვ. II. საბ. № 54.

64 იხ. ქრონიკები. II. გვ. 470; გ. ბოქორიძე. რაჭის ისტორიული ძეგლები. საქართველოს მუზეუმის მოამბე. ტ. VII. 1931—1932, ტფილისი, 1933, გვ. 222—223.

65 ქრონიკები. II. გვ. 503.

66 იხ. და შდრ. ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. VII. 1974, გვ. 85—86 (თავი II).

ნიც მათ მიერ „შეწყალებულნი“ მათთან ვასალურ დამოკიდებულე-
ბაში იპყობებოდნენ.

კიდევ უფრო გვიანდელ, XVIII ს. მეორე ნახევრისა და
მომდევნო საუკუნის დამდეგის იმერულ საბუთში აღზრდილობა-
შეზრდილობის წესი უფრო მკაფიოდ არის წარმოდგენილი.

1772 წ. სოლომონ I-ის მიერ თავად პაატა წულუკიძისა და
მისი ძმებისათვის ბოძებული წყალობის წიგნიდან ვგებულობთ,
რომ ისინი იყვნენ სოლომონთან ერთად „სამეფოსა პალა-
ტსა შინათანაზრდილნი“⁶⁷, ხოლო ამ მეფის მემკვიდ-
რე ალექსანდრე ბატონიშვილს თავადი გიორგი წულუკიძე ზრდი-
და⁶⁸.

1811—1812 წწ. ძმები ივანე, დავით და სვიმონ აგიაშვილები
მარკიზ პაულიჩისადმი მირთმეულ „არზაში“, აღწერენ რა თავიანთ
„წარჩინებულ ცხოვრებას“ და „განდიდებას“ იმერეთის მეფეების
დროს, აღნიშნავენ: „აღგვზრდიდნენ ჩვენ თვით სახლსა
სამეფოსა შინა და გვასწავლებდნენ ჩვენ ერთგულობასა“
მეფეთასაო. აქვე ხსენებული თავადები უთითებენ, რომ ასე ვი-
ზრდებითო არ მხოლოდ ჩვენ, არამედ „ძველნი წინაპარნი ჩვე-
ნიო“⁶⁹.

აგიაშვილების ნათქვამი შეიძლება გავრცელდეს დასავლეთ
საქართველოს სხვა თავადურ საგვარეულოებზედაც. არა გვგონია
ან მაროვ აქ არსებითი განსხვავება ყოფილიყო თავადებში. უეჭ-
ველია, „სახლსა სამეფოსა შინა“ იზრდებოდნენ არა მხოლოდ
აგიაშვილები და წულუკიძეები, არამედ სხვა თავადთა გვარების
წევრებიც.

ასე იყო ეს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, აღმოსავლეთ საქარ-
თველოშიც.

გვიანდელ, XVIII ს. მეორე ნახევრის დოკუმენტებშიც იხ-
სენიება, მაგალითად, თავადი იოვანე აბაშიძე, რომელიც „პატა-
რაობიდანვე“ ერეკლე II-ის კარზე ყოფილა „შვილურად გაზრდი-
ლი“⁷⁰.

ასე „შვილურად გაზრდილი“ ამ მეფის კარზე, იოვანე აბაში-
ძის გარდა, სხვა თავადებიც უნდა ყოფილიყვნენ.

ამგვარად, აღზრდილ-შეზრდილობის ინსტიტუტი ჩანს რო-

67 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Sd, № 1790.

68 იხ. გოულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. გვ. 111.

69 ქუთ. მუზ. საბ. № 1695.

70 ხელნაწ. ინსტ., ფ. Hd, №2189, 2383.

გორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს ძველი დრო-
იდან თვით რუსული მმართველობის სისტემის დამყარებამდე და,
როგორც ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავს, იგი „დამახასიათებელი“
იყო ჩვენი ქვეყნის ფეოდალური ურთიერთობისათვის⁷¹.

გამზრდელი-გაზრდილობას სასულიერო ფეოდალთა სფე-
როშიც ჰქონდა ადგილი. გამზრდელ-გაზრდილები გვხვდებიან აქ
XI ს. (მელქისედეკ ქართლის კათალიკოსის „დაწერილში“)⁷² და
შემდგომ საუკუნეებშიც⁷³. მაგრამ ვინ იყვნენ გამზრდელ-გაზრდი-
ლები, რა დამოკიდებულება იყო მათ შორის, როგორ ან სად ხდებ-
ბოდა აღზრდა და რა ხასიათისა იყო აქ იგი, ეს სპეციალურ ძიე-
ბას მოითხოვს და ჩვენი კვლევის ფარგლებს ცილდება.

აქ ერთ საკითხზე უნდა შევჩერდეთ: როგორ უნდა გავიგოთ
სამეფო კარზე დიდგვარიანი თუ დიდებული აზნაურის ან მერ-
მინდელი თავადის გაზრდა, რას უნდა გულისხმობდეს ეს? ამის
შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ ამ საკითხს
რამდენადმე შეუქს ჰყენს ზოგი არაპირდაპირი მონაცემი. მაგალი-
თად, თამარის პირველი ისტორიკოსი სარგის მხარგრძელზე ამ-
ბობს. როცა იგი ამირსპასალარად „განაჩინეს“, იყო „კაცი... აღ-
ზრდილი ლაშქრობათა შინა და კაბუჯობა-
თაო“⁷⁴. ე. ი. აღზრდა სამხედრო საქმის („ლაშქრობის“) და რა-
ინდელი („კაბუჯობის“)⁷⁵ წესების სწავლებაში მდგომარეობდა.
ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში ასე უნდა ყოფილიყო აღზრ-
დილი არა მარტო ამირსპასალარად დანიშნული პირი, არამედ გა-
ბატონებულნი წოდების ყველა წევრი.

71 იხ. ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ.
VII, გვ. 86. (თავი II).

72 ქრონიკები. II. გვ. 34, 35.

73 იხ. იქვე, გვ. 125—126, 150—153, 228, 330.

74 ისტორიანი და აზმანი... ქართლის ცხოვრება. II. ს. ყაუხჩიშვილის რედ.,
გვ. 33.

75 კაბუჯი ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში და, კერძოდ, „ვეფხის-
ტყაოსანში“ ხშირად რაინდს ნიშნავს. იხ. ამაზე Н. Марр. Вступительные
и заключительные строфы Витязя в барсовой коже Шоты из Рустава,
«Тексты и разыскания»... кн. XII. СПб., 1910, с. XXX—XXXIV.

„კაბუჯს“ ნ. ბერძენიშვილიც „მოყმის“, რაინდის სინონიმად თვლის (იხ.
მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 84—85. თავი II). „კაბუჯი“ რაინდის სინონიმად მიაჩნია
ს. ჭანაშაია (იხ. მისი საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე,
შრომები. II. გვ. 430).

იმავე ისტორიკოსის სხვა ცნობიდან ჩანს, თუ რას ნიშნავდა უფრო კონკრეტულად ეს „ჭაბუკობათა“ შინა აღზრდა; როცა იგი რუსუდან დედოფლის კარზე დავით სოსლანის აღზრდის საკითხს ეხება, აღნიშნავს: „ესე დავით წელიწდის მოქცევამდე ესრეთ წაეჯობინა ყოველსა მშველდოსანსა, ცხენოსანსა და მცურავსა, მოასპარეხესა. მწიგნობარსა და ყოველსა ნაწაველსა კელთა სიკეთითაო“⁷⁵.

ისე როგორც „გუარიანი“ კაცი სარგის მხარგრძელი, დავით სოსლანიც უეჭველია „ჭაბუკური“ ანუ რაინდული წესებით იზრდებოდა. თუ მას მშვილდოსნობას, ცხენოსნობას, ცურვას, ასპარეზობასა და მწიგნობრობას⁷⁷ ასწავლიდნენ, ცხადია რაინდული წესების სწავლების ძირითადი სახეები ესენი იყო. მაგრამ ეს სია სრული არაა. „ვეფხისტყაოსანში“ რაინდულ ანუ, როგორც იქ არის ნათქვამი, „სამამაცო ზნეთ“ ნაგულისხმევია აგრეთვე ნადირობა და ბურთაობა⁷⁸. ასეა ეს არჩილ მეფის (XVII ს. მეორე ნახევარი) „საქართველოს ზნეობანშიც“⁷⁹, სადაც ფეოდალურ ზნეთს სწავლება მხატვრულად არის წარმოდგენილი⁸⁰.

ამავე ნაწარმოებიდან ჩანს, რომ „სამამაცო ზნე“ იყო კიდევ „ხრმლის ცემა, ლახტას თამაში. ბევრგვარ ბრუნება შუბისა“ და სხვ⁸¹. არჩილს დროს ასეთ „ზნეთ დაიდვა“ აგრეთვე „მოუტდენი მეთოფობაც“⁸².

აღსანიშნავია, რომ XVIII ს. ერთ დოკუმენტში გვხვდებიან „ყმანი“ (თავადნა) „ზნესრულ ცხენოსან მოასპარეზე“ ან კიდევ „ცხენოსან რაინდთა მოასპარეზე... მეთოფობით უტდურად მსროლი“⁸³.

76 ისტორიანი და აზმანი... ქართლის ცხოვრება. II. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 48.

77 მწიგნობრობაში მთავარი ძველი დროიდან ღვთისმეტყველება და ფილოსოფია უნდა ყოფილიყო. ეს ჩანს თითქოს ვახტანგ გორგასლის სწავლულობიდან: იგი „ისწავლიდა... ყოველსა მცნებასა უფლისასა“ და იზრდებოდა „ფილოსოფოსთა თანა“. (იხ. ქუანშიერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქართლის ცხოვრება. I. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 146—147).

78 იხ. სტროფები 62—83.

79 არჩილი. თხზულებათა სრული კრებული. აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედ., ტ. I, ტფილისი, 1936, გვ. 3, სტროფი 3; გვ. 4, სტროფი 14 და სხვ.

80 იქვე, გვ. 3—14.

81 იხ. იქვე, გვ. 6, სტროფი 28.

82 იქვე, გვ. 4, სტროფი 14.

83 მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის..., გამოც. შპია იაშვილისა, გვ. 94—95.

გვიანდელი ჩანაწერების მიხედვით, რაინდული ტურნირი იმართებოდა ქუთაისში სოლომონ II-ის (1789—1810 წწ.) სასახლის მოედანზე. აქ მეფე დაჯდებოდა ცაცხვის ქვეშ, ქვის დიდ სკამზე და უმზერდა, თუ როგორ ვარჯიშობდნენ და ეჯიბრებოდნენ ერთმანეთს ახალგაზრდა თავად-აზნაურები ჯირითში, ხელ-შუბის ტყორცნასა და მიზანში თოფით სროლაში.

სოლომონს უყვარდა განსაკუთრებით მიზანში სროლა და კარგ მსროლელებს აჯილდოებდა იარაღით, ცხენით და ზოგჯერ ყმა-გლეხებითაც⁸⁴.

ბოლოს, მეფის კარზე თავადების აღზრდა ცენტრალური ხელისუფლების ირგვლივ მათ შემოკრებასა და პოლიტიკურ წვრთნასაც ისახავდა მიზნად. ეს უკანასკნელი კი, როგორც ძმები აგიაშვილების ზემოხსენებულ „არზიდან“ ჩანს, თავადებისათვის მეფის ერთგულების „სწავლებაში“ მდგომარეობდა: „გვასწავლებდნენ ჩვენ ერთგულობასა“ მეფეთაო, ამბობენ ამ „არზაში“ თავადი აგიაშვილები⁸⁵. მაგრამ, ცხადია, ეს სწავლება თავადებს მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში არ აკავებდათ.

ანალოგიური უნდა ყოფილიყო გაზრდილობა მთავრისა და დიდ ფეოდალთა კარზედაც.

ასეთი იყო საქართველოში „სამამაცო ზნეთა“ კოდექსი, რომელიც საფუძვლად ედო სამეფო კარზე თავადების აღზრდას.

სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების ერთგვარ ფორმას წარმოადგენდა დასავლეთ საქართველოში აგრეთვე „მონაცვლის“ ბოძება. იმერთა უკანასკნელი მეფე სოლომონ II თავის გამონაცვალ ძველ ტანისამოსს ხშირად თავის კარისკაცებს უწყალობებდა განსაკუთრებული სიგელით⁸⁶.

ასევე ოდიშის მთავარი გრიგოლ დადიანი 1789 წ. სიგელით თავის „მონაცვალ შალვარსა და წალას“ თავის „ერთგულათ ნამსახურს“ თავად ბერი ჩიქვანსა და მის შვილებს აძლევს „ყოველის კაცის უცილებლად“. ამ წყალობისათვის ჩიქვანმა დადიანს „ქრთანიც ჭეროვანი მიართვა“⁸⁷. ჩანს, სიუზერენის „მონაცვალი“ ვასალისათვის სათაკილო სრულებით არ ყოფილა.

84 იხ. П. Гнилосаров. О царе Соломоне II и бывшем при нем управлении. Кавказский календарь, 1859, с. 425.

85 ქუთ. მეზ. საბ. № 1695.

86 იხ. ვ. გ. ნ. ლ. ო. ს. ა. რ. ო. ი. დასახ. ნაშრ. გვ. 424.

87 ქუთ. მეზ. საბ. № 1463.

„მონაცვლის“ წყალობის წესი დადასტურებულია გურიის სამთავროშიც, გიორგი V გურიელის 1776 წ. სიგელში⁸⁸.

სიუზერენულ-ვასალურ დამოკიდებულებას გამოხატავდა ფეოდალისათვის მის სამფლობელოში ადმინისტრაციული, საგადასახადო და სასამართლო პრივილეგიების მინიჭება, რომელსაც ფეოდალურ საქართველოში „შეუვალობა“ ეწოდებოდა და რომელიც თავისი შინაარსით შუასაუკუნეების დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში ფართოდ გავრცელებულ „იმუნიტეტს“ შეესაბამებოდა.

იმუნიტეტი ანუ შეუვალობა საერთოდ ფეოდალიზმის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია; იმუნიტეტი, რომელიც ფეოდალიზმის განვითარების პირველ ხანაში სუსტადაა გავრცელებული და ხელისუფლების ცალკეულ ატრიბუტს მოიცავს, დროთა განმავლობაში, ფეოდალიზმის შემდგომ განვითარებასთან დაკავშირებით, ფართო ხასიათს ღებულობს. იგი ამტკიცებს ფეოდალურ სენიორიათა დამოუკიდებლობას. ფართოდ იყო გავრცელებული იმუნიტეტი საქართველოშიც⁸⁹, უფრო მეტად — დასავლეთ საქართველოში⁹⁰ XV საუკუნიდან, სადაც იარსება ამ ინსტიტუტმა თვით რუსული მმართველობის სისტემის დამყარებამდე. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ფეოდალებს საქართველოს სამეფო-სამთავროებში არ გააჩნდათ ყოველთვის სიგელზე დაფუძნებული იმუნიტეტი, როგორც ეს დასავლეთ ევროპის სენიორიათა მფლობელებს ჰქონდათ. საქართველოში ფეოდალების საგადასახადო და

⁸⁸ იხ. Дм. Бакрадзе. АПГА, с. 310.

⁸⁹ იხ. ა. ხახანაშვილი. ბატონყმობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდის. ქუთაისი, 1910, გვ. 163—180; ს. კაკაბაძე. იმერეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. საისტორიო მოამბე. 5. 1950, გვ. 165; ს. ჭანაშია. საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე. შრომები. II. თბილისი, 1952, გვ. 429—430; Н. Бердзенишвили. Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.). მისივე წიგნში: საქართველოს ისტორიის საკითხები. II, თბილისი 1965, გვ. 71—72; ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ს. ჭანაშია. საქართველოს ისტორია. ნაწილი I. ს. ჭანაშიას რედაქციით, თბილისი, 1946, გვ. 302; ე. გაბაშვილი. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში. თბილისი, 1958, გვ. 78—79; ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან. I, გვ. 321—325, 461—464; თ. სოსელია. ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან... გვ. 179—192, 195.

⁹⁰ იხ. ს. კაკაბაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 165; თ. სოსელია. დასახ. ნაშრ. გვ. 179—192, 195.

სხვა შეუვალობის საფუძველი უფრო ხშირად შეუვალობის ძალით მიტაცება-ხანდაზმულობაა, ვიდრე მეფის ან მთავრის მიერ ფეოდალისათვის მისი სიგელით მინიჭება⁹¹. ამასთან, ფეოდალთა სასამართლო შეუვალობა აქ შეზღუდულია: მათი იურისდიქციიდან ამოღებულია მნიშვნელოვანი სისხლისა და სამოქალაქო საქმეები⁹².

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ არ უნდა იყოს საეჭვო, რომ ქართულ ფეოდალიზმს თუმცა ზოგი თავისებურება ახასიათებს, რომელიც სპეციფიკურ სოციალურ-ეკონომიკურ ვითარებასთანაა დაკავშირებული, მაგრამ მისი ძირითადი ინსტიტუტები (შეწყალება, შეუვალობა და სხვა) ტიპურია საერთოდ ფეოდალიზმისათვის. მათი აღმოცენება და განვითარება საერთოდ ფეოდალურ ურთიერთობათა ბუნებითაა გაპირობებული. ეს ინსტიტუტები და მათში გამოხატული სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულება, როგორც ზემოთ ვნახეთ. არსებითად ისეთივეა, როგორც იყო დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ ქვეყნებში*.

⁹¹ ო. სოსელია. დასახ. ნაშრ. გვ. 179—192, 195.

⁹² ივ. სურგულაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 321—325, 463—464; ალ. ვაჩიიშვილი. ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან. III. თბილისი, 1963, გვ. 241—246; ო. სოსელია. დასახ. ნაშრ. გვ. 188—192, 195.

* წიგნს საძიებლები არ ერთვის ტექნიკური მიზეზების გამო.

ОЧЕРКИ ИЗ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ ФЕОДАЛЬНОГО ПЕРИОДА

(Сеньории)

II

Резюме

Труд представляет собой вторую часть исследования, опубликованного под этим же названием в 1973 году. В нем последовательно рассмотрена конкретная история восьми сатавадо (сеньорий) Западной Грузии (феодалов домов Чиджавадзе, Гогоберидзе, Цулукидзе, Церетели, Нижарадзе, Накашидзе, Тавдгиридзе, Пагава). Установлены время и условия возникновения, развития и упразднения каждого из них, территория, праишцы, количество крепостных крестьян и азнауров (мелкие дворяне), административные центры; выяснены отношения между членами тавадского дома и взаимоотношения с центральной властью и соседними политическими образованиями; показана их историческая роль в общественно-политической жизни Имеретинского царства, Гурийского и Одишского владетельных княжеств (самтавро).

Формирование названных сатавадо датируется XV—XVI веками и последующим столетием. Их упразднение же в административном порядке происходит в Грузии с начала XIX века в связи с установлением системы русского управления.

Сатавадо (сеньория) в царстве и княжествах Западной Грузии было феодальной единицей, территориально и политически обособленной от центра, фактически бесконтрольно и в довольно большом объеме пользовавшейся привилегиями публичной власти.

XVI—XVIII века и начало следующего столетия были периодом засилья тавадов в Западной Грузии. Большой частью поместий, крепостных крестьян, азнауров, а также замками и высокодоходными должностями здесь владели

тавады. Они стремились ко все большей независимости и суверенитету и порой, в большей или меньшей степени, достигали цели. Царь же старался воспрепятствовать их стремлениям и на этой почве между ними шла непрерывная борьба.

История сеньорий Западной Грузии наглядно выявила и в грузинской действительности те два фактора, которые, как указывал Ф. Энгельс, на протяжении столетий действовали во взаимоотношениях сюзерена и вассала в странах средневековой Западной Европы: это — «переменчивая... сила притяжения вассалов» к центру, который «один был в состоянии защитить их от внешнего врага и друг от друга» и противоположная сила — «сила отталкивания от центра», проистекавшая из стремления вассалов к независимости. В настоящей работе приведены многочисленные факты, иллюстрирующие борьбу двух этих сил.

Таким образом, сатавадо, как в аспекте социально-политического института, так и с точки зрения сюзерено-вассальных отношений, аналогично сеньории в странах Западной Европы.

შემოკლებაში

ანაწ. — ანაწერი.

ნაკვ. — ნაკვეთი.

საქ. — საქმე.

სსცია — საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივი.

ხელნაწ. ინსტ. — ქ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი.

АВПР МИД СССР — Архив Внешней Политики России (Министерства Иностранных Дел СССР).

АПГА — Археологическое путешествие по Грузии и Аджаре.

შინაარსი

წინასიტყვაობა 3

იბერიის სამეფო

თავი I. ჩიჭავაძეთა სათავადო	7
თავი II. ლომბერიძეთა სათავადო	28.
თავი III. წულუკიძეთა სათავადო	43
თავი IV. წერეთელთა სათავადო	79
თავი V. ნიქარაძეთა სათავადო	149

გურიის სამთავრო

თავი VI. ნაკაშიძეთა სათავადო	163.
თავი VII. თავდგირიძეთა სათავადო	176.

ოდიშის სამთავრო

თავი VIII. ფაღვავათა სათავადო	187
-------------------------------	-----

დანართი

სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების ძირითადი ფორმები ფეოდალურ დასავლეთ საქართველოში	195.
Резюме	216
შემაჯკლებანი	217

რეცენზენტები: საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი,
პროფ. მ. დუშბაძე,
ისტ. მეცნ. დოქტ. გ. აკოფაშვილი

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

ИБ 1587

რედაქტორი ქ. ჩხატარაიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ლ. ჭეჭეზენაძე
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერიძე
მხატვარი ვ. ხმალაძე
კორექტორი ნ. შენგელიძე

გადაეცა წარმოებას 27.3.1980; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 8.4.1981;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 13.8;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 12.9;

უე 01071;

ტირაჟი 3000;

შეკვეთა № 1207;

ფასი 1 მან. 70 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН ГССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

Соселия Ольга Николаевна

**ОЧЕРКИ ИЗ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ
ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ ФЕОДАЛЬНОГО ПЕРИОДА**

(СЕНЬОРИИ)

II

(на грузинском языке)